

TIGHT BINDING BOOK

**TEXT FLY
WITHIN THE
BOOK ONLY**

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_196166

UNIVERSAL
LIBRARY

M 294.592 GM 245
B570

भगवद्गीता.

डॉ. रामचन्द्र. 1958

OUP—391—29.4.72—10,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. **M 294.892** Accession No. **GM 245**

Author **B. S. R. S.**

Title **History of the**

This book should be returned on or before the date last marked below

--	--	--	--

अध्याय चौथा

अनुक्रमणिका

चौथा अध्याय—(१८।- १४४१-१४४४) :

आणि तेचि नित्यादिक । अज्ञानाचे अवश्यक ।
आचरतां मोचक । केवि होय पां ॥ १४४१ ॥
ऐसि अपेक्षा जालया । बद्ध मुमुक्ष ते आलया ।
देवे ब्रह्मार्पणत्वे क्रिया । सांधितली ॥ १४४२ ॥
जे देह वाचा मानसे । विहित निफजे जे जैसे ।
ते येका ईश्वरोद्देशे । किजे म्हणितले ॥ १४४३ ॥
हेचि ईश्वरी कर्मयोगे । भजन कथनाचे खागे ।
आदरिलेसे संभोगे । चतुर्थाचेनि ॥ १४४४ ॥

* * * *

ते विश्वरूप अकरावा । अध्यावो सांपडे जंव आघवा ।
कर्म ईशु भजावा । हे बोलिले ॥ १४४५ ॥
हे अष्टाध्यायी उघड । जाण येथें देवताकांड ।
शास्त्र सांगतसे आड । मोडुनि बोले ॥ १४४६ ॥

* * * *

श्रवणेंद्रिय धन्यता = श्रवणेंद्रिय भाग्य (१-५). श्रवणेंद्रिय पिकलें, आज कानांचा भाग्योदय झाला आहे, त्यांनीं गीतेचा ठेवा देखिला—आतां स्वप्नच हें खरें जसें एक (१). कृष्णार्जुन संवाद-सुख (२-५). विवेक सारासार विचाराची गोष्ट, याहिवर श्रीकृष्ण भगवान् प्रतिपादण्याचें करित आहेत, भक्तश्रेष्ठ अर्जुन ऐकण्याचें करित आहे—ऐकत आहे (२). पंचमखर सुगंध खादास येऊन पुण्य पाहत आहे, विनोदच की ह्या गोष्टीसंबंधीचा (३). दैवाची विशेष गोष्ट, येथें अमृताची गंगा भेटली; श्रोत्यांचीं तपें फळभार घेऊन आलीत (४). सर्व इंद्रियांनीं खादास आलेल्या श्रवणाच्या घरीं रिगावा करून असावें, तरच संवादसुख गीतारहस्याचें तें अनुभविण्याचें होईल (५).

अर्जुनाचें भाग्य-देवाचें प्रेम (६-१५). पाह्हाळ सोडून ती कथा सांगणें, जें श्रीकृष्ण व अर्जुन दोघे बोलत होते, असे संत ज्ञानेश्वरांना म्हणत आहेत (६). संजय धृतराष्ट्रास म्हणत आहे की, आज अर्जुन दैवगुणानें अधिष्ठित आहे, दैवी संपत्तीनें प्रीतीस येऊन श्रीनारायणाचें त्याशीं बोलण्याचें होत आहे (७). ईश्वरास प्रियतम कोण—(प्रेमाचें होणें, दैवास आलेलें, असा) पार्थ (८-११). पिता वसुदेव,

माता देवकी, बंधु बळिभद्र, त्यांनाहि सांगितलें नाहीं तें गुह्य अर्जुनास सांगितलें (८). देवी लक्ष्मी नेहमींच्या जवळपणाची तरी ह्या प्रेमाचें सुख पाहत नाहीं, आज श्रीकृष्णाच्या प्रेमाचें सुख-बल-अर्जुनाच्या जवळचें झालें आहे (९). सनकादिकांच्या आशा वाढलेल्या, आम्हींच देवाच्या प्रीतीचे, त्यांनाहि पण येथें प्रेमाचें होणें साधलें नाहीं-(देवास त्यांनाहि येणें झालें नाहीं) (१०).

जगदीश्वराचें प्रेम अर्जुनामध्ये निरुपमतेच्या कोटीस येऊन आहे, कसें बरें तें पाथर्निं अनुत्तम पुण्य केलें असवें (११). ज्याच्या प्रीतीस्तव निराकार साकार झाला आहे, अव्यक्त व्यक्तीस आला आहे, मला ह्या दोघांची स्थिति एकरूपच-एकाकारच वाटते, आवडत आहे, आल्हाद देत आहे (१२). भगवान् योग्यांना आढळत नाहीं, वेदार्थाहि आकळत नाहीं, त्याचे ठिकाणीं ध्यानाची दृष्टि पोहोंचत नाहीं (१३). तो आत्मस्वरूप निजस्वरूप अनादि (निष्कंप) अविक्रय अचल मोठाच की (सकृप म्हणजे) दयाळु झाला आहे (१४). परमात्मा त्रैलोक्याच्या घडीचें स्थान, त्रैलोक्याचें रूपच की एक तो, आकाराच्या पलीकडच्या कांठवा निराकार असून, अर्जुनाच्या प्रेमाचा होऊन, हा अर्जुनाला कसा स्वाधीन झाला आहे-आवडला, आकळला (स्वाधीन झाला) आहे-तें सांगता येत नाहीं (१५).

योगस्थिति निरूपणपरंपरा, कर्मयोगाचें प्राचीनत्व - परंपरा (१६-२७). श्रीकृष्ण म्हणत आहेत की, हा योग आम्हीं विवस्वानास सांगितला, पण ती गोष्ट बहुत दिवसांची जुनी पुराणी (१६). त्या विवस्वानें अवधी सर्व योगस्थिति मनु जो त्यास निरोपण्याची केली (१७). मनुनें ती अनुष्ठानाची केली व मग ईश्वराने जो त्यास उपदेशिली-अशी परंपरा आद्य अशी विस्तारलेली आहे (१८). आणखीहि राजर्षी ह्या योगास जाणतें झाले, त्यानंतर आतां तो योग कोणीहि जाणत नाहीं (१९). मोहामुळें योगाचा लोप व आत्मबोध-विसर (२०-२६). प्राणी विषयभोगावर भर देणारा, देहावरच सर्व आदर, म्हणून आत्मबोध विसरला (२०). आस्थाच अव्हासव्हा झाली, आडमार्गास गेली, विषयसुखाची परम अशी अवधी, जीवपणाची उपाधी, विषयरूपच ती अशा अवधीची होऊन आहे (२१).

दिगंबर, त्याचें गांव, जेथें उंची वळें काय कामाचीं ! जन्मतःच आंधळेंपण, तेथें सूर्याची मातब्बरी (कसल्या महत्त्वाची !) कसची ती ! (२२). बहिःच्याच्या समेमध्ये गीतास मान्यता नाहीं ! कोल्ह्यास चांदण्याची आवड (का आनंद) नाहीं (२३). चंद्र-उदयापूर्वीच डोळे फुटतात ज्यांचे, ते काबळे चंद्रास कसचे ओळखणारे ! (२४). वैराग्याची शीवच माहीत नाहीं, (विवेक विचार) सारासार विचार भाख माहीत नाहीं, असे ते मूर्ख मज ईश्वरास पोहोंचणारे नच (२५). कसा मोह वाडला, बहुत काळ व्यर्थ गेला, म्हणून हा योग ह्या लोकीं लोपला (२६). अर्जुन प्रेमाचा पुतळा म्हणून (तेंच) योगाचें गुज सांगितलें (२७-३१). तोच हा योग आज हे कुंतीमुता, तुजला आम्हीं तत्त्वतः सांगितला, भ्रात होऊं नको (२७).

देवार्ची दिव्य जन्मकर्म (२८-४५). असें हें माझ्या जीवीचें निजगौप्य (गुजराण होणारी ज्यायोगें) तुला न सांगतां कसें ठेवूं ?-कारण तूंच मजला पढियंता म्हणून-(२८). तूं प्रेमाचा पुतळा, भक्तीचा जिव्हाळा, प्रेमळ मित्रत्वाचा जीवनझरा (२९). अनुरागाचा ठाव, आतां तुझें वंचन करावें तें कां, जरी आम्हीं संग्रामारूढ आहांत तरी-(३०). क्षणभर तें सहन करावेंच, युद्धाचें गाजणें वाजणें नच धरावें, पण तुझें अज्ञानत्व अगोदर नाहींसें करावें असें होत आहे (३१). देवाचें महत्त्वघर्षण (३२-३४). तेव्हां अर्जुन म्हणत आहे की, हे कृपानिधि, पोटीचें प्रेम तें एका आईजवळच ! तेथें विस्मय तो कसचा ! (३२). संसारांत भ्रात झालेल्यांची तुम्हीं अहो माऊली आहांत, साऊली आहांत-आम्हांस जन्मली ती तुमची कृपाच एक (३३). एकादें पांगुळ जन्मलें तयाचा जन्मभर त्रास सोसणें होतेंच, हें तुमचें तुम्हापुढें काय बोलायचें ?-(३४).

अर्जुन विचारतो-“रवीस” केव्हां उपदेश केला ? (३५-४०). आतां यावर मी कांहीं एकादें पुगणें करीत आहे, बालकाचें विचारणें तें म्हणून देवांनीं चित्त यावें, रागास येऊं नये-नच यावें (३५). मागील (वार्ता) गोष्ट ती, माझें चित्त मानण्याचें करीचना (३६). विवस्वत जो कांहीं कोण कसला, हें वडिलांनाहि माहीत नाहीं-तरी त्याजला तुम्हींच केव्हां व कसचा उपदेश तो केला म्हणावा ! (३७). तो रवि बहुत काळाचा, जुना पुरातनचा आणि तुम्हीं श्रीकृष्ण तर अगदीं सांप्रतचे, या कारणास्तव ह्या उपदेशा-संबंधीं एक विसंवादच होत आहे (३८). देवा, तुमचें हें चरित्र मला तर कांहींच समजत नाहीं, हें लटकें आहे असें म्हणावें तरी कसें ?-(३९). हीच गोष्ट सर्व मी समजेन अशा बेतानें सांगावी, जें का तुम्हीं रवीस उपदेश केला म्हणावा तें-(४०).

प्रकृतीमुळे जन्मसंभव (४१-४४). श्रीकृष्ण म्हणतात-हे पंडुसुता, जेव्हां तो विवस्वान होता त्या काळीं आम्ही नसूं अशी का तुझ्या चित्ताला भ्रांति वाटते ? (४१). तुझ्या हें जाणीवस येत नाहीं, तुम्हां आम्हांस जन्में बहुत होऊन गेलेलीं तीं आपलीं तूं स्मरत नाहीस (४२). ज्या काळीं जें जें कांही होऊन अवतरतां, तें सर्व कांही मी स्मरतां (४३). म्हणून मागील सर्व कांहीं मला आठवाचें असतें, मी अज तरी प्रकृतीच्या योगेंकरून संभवे-जन्म घेतों (४४).

धर्मरक्षणार्थ अवतार (४५-४९). माझे अव्ययतत्त्व-ब्रह्मतत्त्व-मुळींच नाश पावत नाहीं, पण जें कांहीं उत्पन्न होतें तें एकतेचें, मायेच्या योगेंकरून माझ्याच ठिकाणीं प्रतिबिम्बित दिसतें (४५). माझी स्वतंत्रता नच मोडते; पण कर्माच्या सर्वथैव आधीन असाच आवडतो, तेंहि जर का बुद्धिभ्रांत तरच फक्त-एरव्हीं नाहीं (४६). दर्पणांत पाहण्यानें एक जें सरळ तेंच दुसरें तिसरेंच एक दिसतें, ये-हवी वस्तुसंबंधींचा विचार केला तर दुजें नाहींच (४७). तसा मी अव्यक्त अमूर्तहि प्रकृति-अधिष्ठित होतो तेव्हां नट का नटी होऊन कार्यासाठीं नटतो (४८).

अवघे हे धर्मजात म्यां युगायुगीं रक्षावेत, असा हा बोल आय असा स्वभावेकरूनच की-(४९). **अवतारकार्य (५०).** अजब पलीकडे ठेवतां, निराकारत्व आठवीत नाहीं, जेव्हां का अधर्म धर्मास शह देतो-पराभवतो-(५०). तेव्हां मी आपल्याचेनि कैवारांन साकार होऊन अवतरतां, मग अज्ञानाचे अंधारे गिळून टाकतां (५१). अधर्माची-धर्मविरुद्ध आचाराची-सीमा तोडून नाहींशी करतो, धर्मविरुद्ध लिखाणाचा नाश करतो, सज्जनांकडून धर्माचा विजयध्वज उभारतो-सुखाची गुढी उभारतो (५२). धर्मास अपाय करणारीं दुष्ट कुळें नाशाचीं करतो-साधुसज्जनाना पुन्हा सन्मान प्राप्त करून देतो, धर्माचें नीतीशीं लग्न लावून एकत्र नांदावयास लावतो (५३).

जन्ममरणातीत देव (५४-५८). नच सारासार विचार-अविवेक-त्याची काजळी काडून टाकतां-सारासार विचाररूपी विवेकदिवा उजळ करतो, तेव्हां यज्ञ करणारा जो त्यास निरंतरची दिवाळी होते (५४). त्या सुखानें विश्व कोंदकोंदून धर्मेच एक जणीं नांदूं लागतो, सात्त्विकांना दोदें निघूं लागणारीं होतात (५५). पापाचा-पदर-डोंगर फिटला होतो-पुण्याची पहाट फुटते, जेव्हां का माझी मूर्ति प्रगटते (५६). **विवेकी परममुक्त (५७-६५).** असल्या कामाकरितां मी युगाच्या युगीं अवतरतां, हें जो ओळखतो तोच जणीं विवेकी-विचारी-समजावा (५७). **भाव तसा देव (५८-७६).** माझे न जन्मलेपणानें जन्मणें, कर्म न करण्यानें कर्म करणें, हे अविकार (-लिप्त न होण्याचा गुण-निर्विकार) जो जाणतो, तो परममुक्त समजावा (५८).

तो देहानें चालत असला तर न चालतसा दिसतो-चालत नाहीं, देहांत असूनहि कळत नाहीं-मरणकाळीं माझ्याच रूपांत मिळून जातो (५९). ये-हवीं मागील-पुढील कशाचाहि शोक करीत नाहीं-इच्छाशून्य-

क्रोधाच्या वाटेस जात नाहीत (६०). (माझ्या) योग्यतेचे आहेत, सेवेंतच माझ्या जियाले-निरिच्छ एका आत्मबोधांतच संतोषले (६१). ते तप व तेजाची रासच, ज्ञानाचें सर्वथैव एकच स्थान-एकच घर, तीर्थाची पवित्रता, तीर्थ म्हटली, तीर्थरूप अशी म्हटली-(६२).

सहज स्वाभाविकपणेंच स्वरूपाला आले, मी तेच ते असें झालें, कारण माझ्यांत व त्यांच्यांत कसलाहि पडदा नाही म्हणून (६३). सांग की पितळेची गंधी-काळिमा-संपूर्णपणें नाहीशी झाली तेव्हा तर तेंच सुवर्ण की-तेथें दुसरें तिसरें सोनें पाहावें लागतें? (६४). यमनियमरूपी अंगें-अंगांनीं निर्मळ-शुद्ध झालेले, तपांनं ज्ञानांनं निर्मळ झाले, मी तेच ते होत, येथें कसचा संशय?—येथें संशय कशाला? (६५).

सकळ मनुष्यजात स्वभावेंच भजनशील, पण ज्ञानावांचून-(६६-७०). ये-हवीं कोणी मजला भजतात जसे-त्यांना मीहि तसाच भजतों (६६). सर्वहि मनुष्यजात स्वभावतः भजनशील-केवळ माझ्याच ठिकाणीं उपभोग स्वभावाचे झाले आहेत (६७). ज्ञानाशिवायच मुळीं-कीं आपण सच्चिदानंदरूप आहोंत हें न कळत्यामुळें बुद्धि भेदाची होऊन एकाचे ठायीं अनेकव पाहतात-तत्त्व न कळल्यानं ते नासले-यया मला एकाला त्यांनीं अनेकत्व कल्पिलें म्हणून (६८). म्हणूनच साम्य एकरूपतेचे त्याचे ठायीं भिन्नतेचा भाव पाहतात-नाम नसलेल्यास नाम ठेवतात-अचर्चाते-म्हणजे वर्णनातीत आहे त्यास देव, देवी म्हणतात (६९). जे सदा सम पूर्ण तेथें अधम का उत्तम विभाग नाहीत, तेथें मन बुद्धीम वश होऊन विभाग मानतात (७०).

कर्मफलसूचक भजनास मी साक्षीभूत : भावना फळते (७१-७६). मनांत अनेक हेतु धरून (यथा) उचित उपचारांनीं मानलेलीं देवतादैवतें (अनेक देव मानून) उपासतात, सेवितात (७१). येथें जे जे काहीं अपेक्षा केलेले ते तसेंच समस्त पावतात, पण असें हें जाण की, तें कर्मफलच एक निश्चित (७२). देते का घेते, कर्मावाचून दुसरें काहींहि नाही-हें निःसंशय जाण-एक कर्मफलच मनुष्यलोकानं सूचनेचें केलें (७३). शेतांमध्ये पेरारवें तें उगवणार, त्याशिवाय दुसरें नच निपजणारें; आरशांत पाहावें तेंच दिसतें-आरशाच्या आधारावर पाहणें केलें, तर पाहावें तेंच दिसणार केव्हाहि (७४). डोंगराच्या कड्याखालीं निमित्तमात्रें आपलेंच बोलणें, शब्द-प्रतिध्वनि-होऊन उठतो, ऐकूं येतो (७५). हे अर्जुना, समस्त भजनाला मी साक्षीभूत, येथें तर ज्याची त्याची भावना प्रतिफलणारी होते-येथें भावनेसारखें फळ मिळतें (७६).

चातुर्वर्ण्य-उत्पत्ति (७७-८०). चातुर्वर्ण्य-उत्पत्ति हेतु (७७). याचप्रमाणें आतां असें जाण की, गुण व कर्म विभागाप्रमाणें चारी वर्ण मियां सृजिले, उत्पन्न केले (७७). कर्म अकर्म विकर्म-(७८-११४). प्रकृतीच्या आधारावर, गुणाच्या व्यभिचारावर तदनुसार कर्म मानिलीं होतात (७८). येथें धनुर्धरा, एकच जरी तरी चार वर्णांचे झाले, गुणकर्मानुरूप वर्णभेदाची व्यवस्था झाली आहे-गुणांच्या कर्मांचें निवडणें-शुद्ध करणें असें सहज विचारास (का विवेकास) आलेलें-(७९). अशी ही वर्ण व भेदव्यवस्था, पण तेथचा मी काहीं कर्ता नाही (८०).

कर्मानें मोक्ष (८१-८३). हे मजचिस्त्व झाले, पण मी काहीं ते केले नाहीं असें ज्यानं जाणलें तो कर्मबंधनापासून सुटलाच म्हणावा (८१). मागील मुमुक्षु त्यांनीं मजला याप्रकारचा निष्काम कर्मयोग जाणून समस्त कर्म केलीं (८२). भाजलेलीं बीजें पेरिलीं तीं उगवतच नाहीत, तशीं कर्म जरी तरी पण तींच कर्म बंधाचीं न होतां मोक्षाचीं झालीं-मोक्षहेतूचीं झालीं (८३).

कर्म अकर्म विवंचना कठीण (८४-८८). अर्जुना, आणीक एक गोष्ट आहे-कर्म व अकर्म-संबंधींचा विचार आपल्याच मर्जीप्रमाणें करणें हें सज्जानास योग्य नाही (८४). कर्म म्हणजे तें कोणतें, अकर्मचें लक्षण काय, असा विचार केल्यास शहाणे घोटाळ्यांत पडतात (८५). खोटे नाणें-खऱ्याच्या

सारखेपणामुळे-डोळ्यांचें पाहणें खऱ्याखोळ्यासंबंधी संशयांत घालते (८६). नैष्कर्म्यतेच्या भ्रमावरच कमें गिःसिलीं होतात-तीं कमें तर मनोधर्मांमुळे दुसरी एक निराळी सृष्टीच करूं शकतील अशीं-(८७). मग मूर्खांची काय कथा? त्रिकालज्ञ दूरदर्शी तेहि मोहिले, याकरितां तेंच सांगतों एक (८८).

कर्म = विहित कर्म. विकर्मन् = निषिद्ध, निंदित कर्म. अकर्मन् = पाप, क्रियारहित, निषिद्ध कर्म. कर्माची गती गहन आहे (८९-९२). कर्म म्हणजे सहजस्वभावां विश्व आकार संभवतो तें होय. तेंच अगोदर येथें चांगलें जाणावें लागतें (८९). वर्ण आश्रम यास योग्य जें विशेष तें निश्चितपणें उपयोगामहित ओळखावें (९०). जें काहीं निषिद्ध म्हणतात त्याच्याहि स्वरूपाम समजावें; एवढ्यावरच काहीं अडकणें का गुंतागुंती होणार नाही (९१). येन्ही जग हें सर्वथैव कर्माच्या आधीन! अशी कर्माची व्याप्ति = जगच ताब्यांत ठेवणें जें काहीं होणारें न होणारें तें = गहनतेची-आतां प्राप्ताचें म्हणजे कर्माकर्माचें पुरें ज्ञान ज्यांना आहे अशा सिद्धांचें लक्षण-चिन्ह-त्यासंबंधी एक (९२).

प्राप्ताचें-सिद्धांचें-चिन्ह-लक्षण (९३-१०५). कर्मांमध्ये वर्तत, वागत असतां आपली नैष्कर्म्यता पाहतो-कर्मफळासंबंधी नैराश्यच एक (९३). कर्तव्य, तेथें जमीं दुजेंपण नाही-नैष्कर्म्यतेमध्ये चांगला बोधलेला-कर्तव्य माहींस झालें-आपणा एका नैष्कर्म्याशिवाय जगांत दुसरें काहीं उरलें नाही म्हणून-नैष्कर्म्यच एक-(९४). क्रियाकलाप-कमें आचरतांना बरवा चांगला असाच तरी वर दिलेल्या लक्षणांनीं युक्त तोच ज्ञानी (९५). [जळापाशीं उभा आहे]-स्वतःस पाण्यामध्ये पाहतो-तरी भ्रांत न होतां ओळखतो कीं, मी पाण्यांत नसून वेगळा आहे-पाण्याबाहेर आहे निःसंशय! (९६). [नावेमधून जात आहे]-तीरावरील वृक्ष उलट दिशेनें धांवत आहेतसे दिसतें-तेथें खरेपणानें पाहूं लागतो तेव्हां म्हणतो कीं, रुख तर अवलंब कीं-(९७). [सर्व कर्मांमध्ये-स्वकर्मांमध्ये असणें] तें केवळ खोटें मानून असल्यानें आपण कोणी एक नैष्कर्म्यच, म्हणजे मी कर्मकर्ता नव्हें असा स्वतःस जाणतो-(९८).

तो तर कर्मांमध्ये असतां असतांच नैष्कर्म्य तत्त्वास जाणतो-कसें तर सूर्याच्या उदय व अस्ताच्या प्रमाणावरून, सूर्य चालतोसा दिसतो कीं तसा : : [कर्मी असतां, सूर्य उदय अस्त प्रमाण, तसें नैष्कर्म्य तत्त्व जाण] (९९). मनुष्यासारखा दिसतोसा आवडणारा-तो मनुष्य नसून परब्रह्मच आहे-तो देहधारी असा पण देहबुद्धीचा घडलेला नच; कसें तर आकाशीचा सूर्य आकाशीच, पण बिंब तें पाण्यांत बुडलेलें, तेथें सूर्य नसतो-तो तर आकाशीच (१००). सूर्य (आत्मा) सर्व जगाचा चक्षू, त्यानें काहींहि नच पाहतां सर्व विश्व पाहिलें, काहींहि नच करितां सर्वकाहीं केलें-काहींहि नच भोगतां सर्व भोगजात भोगिलें (१०१).

एकाच ठायीं बसला तरी सर्वत्र तोच गेला-विश्व त्याच्या अंगचें होऊन आहे-तो विश्वच झाला आहे-तो सर्व विश्वरूप बनला आहे (१०२). परब्रह्म (मनीं फळापेक्षां संचार नाहीं-मन संकल्पे विटाळना) ज्या पुरुषाच्या ठिकाणीं कर्माचा कंटाळा नाहीं-खेद नाहीं-फळाची अपेक्षा (मनांत) नाहीं-(१०३). हें कर्म मी करीन, आदरिल्लें तें सिद्धीस नेईन, अशा संकल्पानें मन विटाळत नाहीं ज्याचें-(१०४). ज्ञान अग्निमुखी कमें अर्पण करून अशेष कमें नाहींशीं केलीं तो तर मनुष्येवषानें परब्रह्मच एक असें ओळख (१०५). **भक्तिउल्हासदृष्टि**-(३८८। १४) शरीरासंबंधी उदास-कर्मापासून होणाऱ्या फलप्राप्तीविषयी फळभोगाविषयी निरिच्छ, नेहमीं भक्ति उल्हासाच्या दृष्टीचा असा (१०६). तो संतोषाचा (माजघर) गाभारा, तेथें बसून आत्मज्ञानाचें भोजन करीत असतां, आत्मबोधाचें पक्कान्न जेवीत असतां, तो (वाढतांना) पुरे म्हणत नाहीं (१०७).

मुक्त : : गुणातीत (१०८-११५) अहंभावासकट आशा ओंवाळून टाकतो, अहंकाराबुद्धी आशेची ओंवाळणी करून महासुखाची गोडी-ब्रह्मसुख प्रेम घेतांना आवडी अधिकाधिक-म्हणजे अधिकाधिक प्रेमानें

ब्रह्मसुखाची गोडी घेतो (१०८). प्रसंगी जे काहीं पावतो त्यानेच सुखावतो, त्यास आपले परावे असे दोन्हीही नाही (१०९). दृष्टीने पाहतो ते आपण होऊन जातो, ऐकते आहे ते तो आपण झाला (११०). चरणी चालतो, मुखाने बोलतो, सर्व-चेष्टाजात आपणच की बनतो (१११). विश्व आपणच स्वतःच सर्वस्वी त्यास आता कोणते ते कर्म बाधणारे?—फार काय सांगावे, जगात पाहिले असता आत्मस्वरूपाचाचून त्याला काहीहि दुसरें दिसत नाही, त्याला कोणत्या कर्मापासून कसली ती बाधा होणार? (११२).

दुजे जेथें, द्वैत जेथें तेथेंच मत्सर : विश्व स्वतः आपणच जो—तेथें सर्वथैव ऐक्यच —(११३-११८). मत्सर उपजतो जेथें तेवढें तितकें त्यास दुर्जपण—दुसरेंपण—दुर्जे असे उरतच नाही—मग शब्दांनी सांगितलें पाहिजे—बोलणें बोलावें पाहिजे काय कीं निमित्तसर म्हणून!—(११३). कर्मबंधरहित कर्म करणारा, फलेच्छारहित कर्म करणारा, त्रिगुणातीत असून त्रिगुणांनीं अलित असा गुणातीत निःसंशय मुक्त (११४). कर्ममूलक विविध याग (११५-११७). देहधारी तरी चैतन्यासारखा (परब्रह्मासारखा) दिसतो, ब्रह्माच्या कसास लाविला तर ब्रह्मासारखा शुद्ध निर्मळ दिसतो (११५).

मुक्ताचीं कर्मे ब्रह्मार्पण (११६-१२१). ब्रह्मासारखा निर्मळ असूनसुद्धा, सहज कौतुकानें यज्ञादिक कर्मे करितो तरी तीं कर्मे संपूर्णपणें त्याच्याच ठायीं लय पावतात (११६). हग अकाळीचे ते वृष्टिशिवाय आपोआपच आकाशात हारपतात (११७). शास्त्रांनीं सांगितलेलीं सर्व कर्मे, यज्ञकर्मे विविधविधानविहित जरी आचरत आहे तरी ऐक्यभावानें ऐक्यासच पावतात—याप्रमाणें तो जरी वेदविहित कर्म यथाविधि आचरीत असला तरी त्या चैतन्य ब्रह्म जो त्याचेच ठायीं लय पावतात; कर्माच्या ठिकाणीं त्याला दुजाभाव नसल्यामुळें तीं त्याचेच ठायीं लय पावतात (११८). **यज्ञपुरुष भोक्ता.** हें हवन, मी होता, यज्ञ करणारा आचार्य, ह्या यज्ञामध्ये हा भोक्ता अशा बुद्धीला भिन्नता नाहीच—बुद्धीम दुर्जे असें भेटणेंच नाही, (हें एक हवन, त्याचा मी कर्ता किंवा यज्ञाचा भोक्ता अमुक अशा प्रकारें त्याच्या) बुद्धीला भिन्नभाव नाही म्हणून (११९).

आत्मबुद्धि ब्रह्म तैच्च कर्म समबोध नैष्कर्म्य (१२०-१२१). अग्निहोत्रादि कर्म, योग्य यज्ञ बजणें, ते होमाचे मंत्र हवन द्रव्य इत्यादि अवघे सर्व ज्ञानयोगानें आत्मबुद्धीनेच पाहणें करतो. जे जे—यज्ञा—इष्ट यज्ञ करतो, त्यांतील होमद्रव्यें व मंत्र हीं सर्व आत्मस्वरूप म्हणजे ब्रह्मस्वरूपच आहेत, असें तो आत्मयज्ञ समजतो—(१२०). म्हणून ब्रह्म तैच्च कर्म होय : अभेद भावाची साम्यदृष्टि—त्यास नैष्कर्म्य हेंच कर्तव्य—निष्काम कर्म त्याचा गुण नैष्कर्म्य, म्हणून अर्जुना, ब्रह्म तैच्च कर्म अशी सम-बुद्धि ज्याच्या अंतःकरणात बाणली त्यानें कर्म केलें तरी तें नैष्कर्म्यच होय (१२१).

दैवयज्ञ (१२२-१२४). अज्ञानरूप बालपण संपून—अविचाररूप बाल्यावस्था गेल्यावर—ज्याचे विरक्तीशीं लग्न लागलें—(अग्निसेवा करणाऱ्याला स्त्री पाहिजेच व मगच ती योगाग्नीची उपासना घडते ना— : कारण लग्न झाल्यावाचून अग्निसेवा करता येत नाही). मग जीव ब्रह्मैक्यरूप जो योगाग्नि त्याची उपासना त्यानें आरंभिली (१२२). अहर्निशी यजनशील—जे रात्रंदिवस यज्ञ करणारे आहेत त्यांनीं गुरुवाक्यरूपी अग्नीत मनासहित अविवेचने—अज्ञानाचे—हवन केलें (१२३). अर्जुना, आत्मसुखाची इच्छा ज्यांना असेल, त्यांनीं योगाग्नीचें यजन करावें, ह्यालाच म्हणतात—दैवयज्ञः—आत्मसुखच एक, ब्रह्मानंदानुभव कामवावा (१२४).

यज्ञाचे प्रकार (१२५-१३९). आणीक काहीं सांगतो. आतां जे ब्रह्माग्नीचे अग्निहोत्री त्यांना यज्ञानेंच यज्ञाची उपासना करणारे का स्वधर्मानें ईश्वर आराधन करणारे म्हटले, त्याविषयीं वर्णन ऐक (१२५). एक आत्मसंयम अग्नीत हवन (होम) करणारे अग्निहोत्री ते तीन युक्तींनीं—कायिक, वाचिक, मानसिक—मंत्रांनीं

पवित्र अशा इन्द्रियद्रव्यांनीं यजन (हवन) करितात (१२६). एकामध्ये वैराग्यरूपी सूर्य प्रकाशतो त्यांनीं इन्द्रियनिग्रहरूपी अग्निकुंडें विहाराचीं केलीं तेव्हां तेथें संयमाग्नीचें उद्भरण करून तो प्रज्वलित झाल्यावर इन्द्रियरूपी अनल ज्ञानानें प्रदीप्त केले (प्रज्वलित झाले, प्रगटले) (१२७).

त्यांनीं विवक्तिरूप अग्निज्वाळा आपलीशी केली, तेव्हां तर विषयविकाररूपी इंधन-लोकडें-पेटलीं. तेव्हां ज्ञानेंद्रियांच्या पांच विषयांच्या कुंडांना आशारूपी धुरानें (पांचहि कुंडांना) सोडलें, त्यागिलें (१२८). मग वेदवाक्य विधीच्या युक्तीनें, वेदांत सांगितलेल्या विधीच्या योगानें उदंड विषय आहुतींनीं इन्द्रिय ताप अग्नीच्या कुंडांत हवन केलें, इन्द्रियरूप अग्नि पेटलेल्या कुंडांत विषयाच्या मोठ्या आहुति दिल्या (१२९). पार्था, एकांनीं याप्रमाणें दोष सर्वथैव क्षालिले, अशाप्रकारें कोणीं आपल्या सर्व दोषांचें क्षालन केलें. एकांनीं हृदयरूपी अरणीवर अग्नि उत्पन्न करण्याच्या काष्ठानें विवेकाचा मंथन-दंड केला-विवेक हाच अग्नि उत्पन्न करण्याचा दंड केला. कोणी हृदयरूप अरणीवर विचाररूप मंथा केला (१३०).

तो उपशम-शांतिरूप रज्जून नेटानें बाधिला-धैर्यरूपी भार घालून दाबला, गुरुवाक्यरूपी बळकटपणानें घुमळला, कसिला :: तो धैर्यरूप भारानें दाबून आणि शांतिरूप रज्जून घुसळून गुरुवाक्यरूप मंत्रानें मंथन केला (१३१). याप्रमाणें समरसें-सर्व वृत्तीच्या ऐक्यानें मंथन केलें तेथें झडकरच काम झालें-काम काजास आलें, जें का ज्ञान अग्नीचें उज्जीवन झालें :: अशा प्रकारें सर्व वृत्तीचें ऐक्य करून मंथन केल्यानें तेथें तत्काळ कार्य झालें, तें कोणतें तर ज्ञानाग्नि प्रज्वलित झाला (१३२). पहिला ऋद्धिसिद्धीचा मोह-संभ्रमरूपी धूर निघून गेला, मगच अग्नीची ठिणगी प्रगटली :: तेव्हां प्रथम ऋद्धिसिद्धीचा मोह उत्पन्न झालेला धूर नाहीसा होऊन, मग सूक्ष्म अशी अग्नीची ठिणगी उत्पन्न झाली (१३३). जें मन यमनियमांनीं मृदुत्वास आलेलें, सौम्य झालेलें, हळुवारलें असें आईतेच होतें, त्या मनाचें मोकळें सुटें असें बाळलेलें जळणच त्या अग्नीला पेटवण-सर्पण घातलें :: शमदमांनीं शुष्क झालेलें जें निर्दोष मन त्याचें अग्नीला पेटवण घातलें (१३४).

प्रदत्तपणानें समृद्ध ज्वाळा वासनांतराविया समिधा, ममत्वरूप (मोह अहं) तुपासह अनेकविध त्या जाळिल्या :: त्याच्या साहाय्यानें मोठी ज्वाळा उत्पन्न झाली, नंतर वासनारूप समिधा = अनेक प्रकारचा मोह हें घृत घालून त्या जाळल्या (१३५). त्या मंत्रशिक्षितांनीं इन्द्रियकर्माच्या आहुती त्या प्रदीप्त ज्ञानअनलाचे ठायीं तेथें सोडहम् मंत्रानें दिधल्या :: नंतर जीवरूप दीक्षितानें ज्ञानरूपी प्रदीप्त झालेल्या अग्नींत इन्द्रिय-कर्माची आहुती दिली (१३६). नंतर प्राणकर्माच्या यज्ञपात्रानें घृताहुती हुताशीं घातली : पूर्णाहुती पडलेल्या हुताग्नींत तेथें तर सहजच अवभृत यज्ञातील शेवटलें स्नान ब्रह्मरसीच झालें :: शेवटीं प्राणकर्म हाच खुवा-नांवाच्या यज्ञपात्रासह अग्नीमध्ये पूर्ण आहुती दिल्यावर ऐक्यबोध हें (यज्ञाच्या शेवटचें) अवभृत स्नान सहज घडलें (१३७).

आत्मबोधीं होणारें सुख, जें का संयम अग्नीचें हुतशेष, तोच यज्ञपुरोडाश-यज्ञातील हुतशेष-ज्यांनीं घेतला :: आणि संयमाग्नींत इन्द्रियादिक होमद्रव्याचें हवन करून, बाकी राहिलेलें, जें आत्मसुख तेंच पुरोडाश म्हणून घेतलें (१३८). कोणी एक अशा यजन यज्ञानें-यजनानें-त्रिभुवनामध्ये मुक्त झाले. ह्या यज्ञक्रिया आन आन पण प्राप्त तें एकच :: काहीं अशा रीतीनें यज्ञ करून त्रिभुवनांत मुक्त झाले : म्हणून ह्या यज्ञ-क्रिया अनेक तरी प्राप्य तें एक-ह्या यज्ञक्रिया जरी नाना प्रकारच्या आहेत तरी त्यांची अखेर फलप्राप्ति एकच आहे (१३९).

एक द्रव्ययज्ञ म्हणतात-द्रव्यादिक दान देणें जें-:: हे जे योग सांगितले त्यांपैकी एकाला द्रव्ययज्ञ म्हणतात. एक तप आचरणाचीं साधनें सामग्री निपजवितात, तो तपोयज्ञ :: एकाला तपःसामर्थ्यानें केलेला

तपोयज्ञ म्हणतात. एक योगयागहि हटयोगादि करणारे आहेत, ते हे सर्व यज्ञच सांगितले :: एकाला अष्टांग साधनाने केलेला योगयज्ञ म्हणतात (१४०). एकाने शब्दाचे ठायीं शब्द यजिलेला तो वाग्यज्ञ :: ज्यामध्ये शब्दाने शब्दाचा होम केला जातो, त्याला वाग्यज्ञ म्हणतात. ज्या यज्ञात ज्ञानाने ज्ञेय म्हणजे ब्रह्मवस्तु मिळते तो ज्ञानयज्ञ :: आणि ज्या यज्ञात ज्ञानाने ब्रह्म मिळते, त्याला ज्ञानयज्ञ म्हणतात (१४१).

जितेंद्रियासच यज्ञ घडतो—अर्जुना, हे सकळ कठीण, जे का अनुष्ठितां अति सांकडे, पण योग्यता-वशेकरून जितेंद्रियासीच घडते :: अर्जुना, हे सर्व यज्ञ फार विकट असून, त्यांचे आचरण करणे फार दुर्घट आहे परंतु ज्याने इंद्रिये जिंकिली आहेत त्यास मात्र ते अधिकारपरत्वे करिता येतील (१४२). भले ते प्रवीण ज्यांनी आपणपां आत्महवन केले—भले ते प्रवीण, योगसमृद्धीने महत्वाचे मानलेले, कारण स्वतःसच की त्यांनी आत्महवनाचे केले म्हणून :: योगसमृद्धीने सुसंपन्न झालेले पुरुषच हे यज्ञ करू शकतील. कारण त्यांनी आपल्या जीवाचे—आत्म्याचे—ठिकाणी हवन केलेले असते म्हणून (१४३). अपान वायूचे मुखी प्राणद्रव्ये एकाने अभ्यासाने हवन केली :: कोणी अभ्यासाचे योगाने अपान वायुरूप अग्नीत प्राणवायुरूप द्रव्याचे हवन करितात (१४४). एका प्राणाचे ठायीं अपान अर्पण करितात—कोणी एक दोन्हीहि वायूंचा निरोध—विरोध—करितात, ते प्राणायामी म्हटले, हे पंडुकुमरा :: हे पंडुकुमरा, कोणी अपान वायु प्राणवायूंत मिळवितात, कोणी दोन्हीहि वायूंचा निरोध करितात त्यांना प्राणायामी, यज्ञ करणारे म्हणतात (१४५).

ज्ञानयज्ञकर्ते—कोणी वज्रयोगक्रमाने (—हटयोग क्रमाने) सर्व आहार जिंकून—नियमित करून—प्राणाच्या ठायीं प्राणच निःशंकपणे हवन करितात :: कोणी हटयोगाच्या क्रमाने सर्व आहार जिंकून प्राणवायुरूपी अग्नीत त्वरेने प्राणाचे हवन करितात (१४६). मोक्षाची, मोक्षप्राप्तीची इच्छा करणारे मुमुक्षु—मोक्षकाम—असे सांगितलेले हे सकळ यजनशील यज्ञकर्ते असून, त्यांनी यज्ञाच्या योगेकरून मनोमल धुऊन टाकलेले, धाळिलेले असतात :: अशाप्रकारे त्यांनी त्या यज्ञाच्या द्वारे आपले कामक्रोधादिक विकार नाहीतसे केलेले असतात (१४७). अविद्या अज्ञान जाळून टाकल्यावर स्वभावेच शुद्ध स्वरूप उरते—अग्नि आणि यज्ञ करणारा असा द्वैतभाव उरत नाही—ज्या यजनाने अविद्याजात जाळिले, नाहीतसे केले, हविले, तेथे आतां जे स्वभावतः उरले ते “निज”—जेथे तर अग्नि आणि होता असे काहीच उरत नाही :: अशाप्रकारे सर्व अविद्या, अज्ञान जाळून टाकल्यामुळे त्याला स्वाभाविकपणेच शुद्ध स्वरूप उरते व अग्नि आणि यज्ञ करणारा असा द्वैतभाव राहत नाही (१४८).

ज्या यज्ञाने यजन करणाऱ्याचा काम पुरेसा होतो, पुरतो—यज्ञी यजनाचे विधान संपते, जेथूनच तेथेच की हे सर्व क्रियाजात दोसरते—नाहीसे होते :: ज्या ठिकाणी यज्ञ करण्याची इच्छा पूर्ण होऊन यज्ञक्रिया संपतात, आणि अर्थात शेवटीं सर्व कर्मे नाहीतशी होतात—(१४९). विचार जेथे रिघू शकत नाही, हेतू साधना कामना ज्यास घेत—पाहत नाही, जे द्वैत दोषांच्या संगाने लिपत नाही :: ज्या ठिकाणी विचाराचा शिरकाव होत नाही, कामनेचा स्पर्श होत नाही, त्याठिकाणी द्वैत दोषांचा स्पर्श होत नाही (१५०).

यागविस्तार सांगितला (१५२—१५६). योगयागहीनाचे—योगयागरहिताचे—पेहिक घड नाही, मग परत्रासंबंधीची ती गोष्ट कसची—अनादिसिद्ध चोखट ब्रह्म यज्ञ अवशेष ते ब्रह्मनिष्ठ ‘अहं ब्रह्मास्मि’ या मंत्रेकरून सेवितात :: असे जे अनादिसिद्ध व शुद्ध यज्ञावशिष्ट ब्रह्म, त्या ब्रह्माचे हे ब्रह्मनिष्ठ लोक ‘अहं ब्रह्मास्मि’—मी ब्रह्म आहे—या मंत्राने सेवन करितात व ब्रह्मरूप होतात (१५१). यज्ञअवशेष अमृताने घालेले ते अमरपदाला पावले—(अमरत्वभावा आले)—जसे का आम्ही म्हणूनच अनायासे ब्रह्म झाले :: ह्याप्रमाणे यज्ञाचे शिष्टक राहिलेले ज्ञानरूप अमृत पिऊन जे तृप्त होऊन अमर होतात, ते सहज ब्रह्मत्व पावतात (१५२). इतरांना, दुसऱ्यांना विरक्ति माळ घालीचना; ज्यांना संयम—अग्नीची सेवा घडेचना; जे जन्मले असून—नरदेहाला येऊन—कोणताच संयम यज्ञ करीत नाहीत :: ज्यांच्या हातून ह्या यज्ञाचे आचरण

घडत नाही, ज्यांना विरक्ति माळ घालीत नाही, ज्यांना आत्मसंयमन करता येत नाही व जन्मास आले असता योगयागहि करीत नाहीत-(१५३).

ज्यांचा धड प्रपंच नाही, त्यांची परलोकची गोष्ट काय विचारावी ! असो ! :: अर्जुना, ज्यांची इहलोकी धडगत नाही, त्यांची परलोकची हालहवाल कशाला पुसतोस, त्यांच्याविषयी गोष्टच बोलणें नको (१५४). याग बहुत प्रकारें बोलिले-(असे) अनेक याग सांगितले, ते सर्व चांगलेच आहेत असें वेदांनीं विस्तार करून म्हटले आहेत. अशाप्रकारें जे तुला पुष्कळ प्रकारचे यज्ञ-(बारा प्रकार)-सांगितले, त्यांच्याबद्दल वेदांत पुष्कळ विस्तारानें चांगलें वर्णन केले आहे (१५५). पण त्या विस्तारास काय करावयाचें आहे ?-हे सर्व यज्ञ कर्मसिद्ध-कर्ममूलक असेच म्हणावेत : हे सर्व यज्ञ कर्मापासून सिद्ध झाले आहेत हें जो जाणतो, त्याला कर्मफळाचा दोष लागणार नाही ; कर्माची बाधा त्याला-पावेल ना-होणार नाही : : हे सर्व यज्ञ कर्मापासून उत्पन्न झालेले आहेत, एवढें जाणलें असतां कर्माची बाधा होणार नाही (१५६).

यज्ञाचें मूळ वेद-ज्याचें प्रथम फळ स्वर्ग-ते द्रव्ययज्ञ इत्यादि आहेत खरे, पण ते ज्ञानयज्ञाची बरोबरी-योग्यता पावत नाहीत-अर्जुना, ज्या यज्ञाचे मूळ वेद आहेत आणि ज्यांत बाह्यक्रियांचाच खटाटोप फार आहे, व ज्याचें प्रथम फळ स्वर्ग आहे-तेथीलच्या अपूर्वतेची नबाई म्हणजे स्वर्गफळ होय (१५७). ते द्रव्ययज्ञादि यज्ञ आहेत खरे, पण सूर्यापुढें जसें नक्षत्रांचें तेज लोपतें, त्याप्रमाणें ते ज्ञानयज्ञाची योग्यता-बरोबरी पावत नाहीत (१५८). योगी उन्मेष नेत्र अंजन आत्मसुखाप्राप्ति साधावयास ते विसरत नाहीत : : ज्ञानांजन डोळ्यांत घालून आत्मसुखरूप ठेवा मिळवण्याचें-तें मिळविण्याकरिता योगीजन रात्रंदिवस जागृत असतात (१५९).

ज्ञान - जे ज्ञान धांवत्या कर्माचा शेवट, आरंभिलेल्या कर्माचें प्राप्य स्थान-वसतीस्थान आहे, जें नैष्कर्म्य-बोधाची-ब्रह्मत्वबोधाची खाण आहे व आत्मप्राप्तीकरतां भुकेलेल्या साधकांच्या तृप्तीचें स्थान आहे-(१६०). ज्या ठिकाणीं प्रवृत्ति पांगुळली म्हणजे कर्माची प्रवृत्ति थांबली व तर्काची दृष्टि गेली, आणि ज्याच्या योगानें इंद्रियें विषयसेवन करणें विसरलीं-(१६१). मनाचें मनपण नाहीसें झालें, शब्दांची धाव खुंटली, बोलाचें बोलपण-बोल बोलण्याचे ते थांबले-आणि ज्या ठिकाणीं ज्ञेय ब्रह्म व्यापलेलें दिसतें-व आतां तर ब्रह्मवस्तु मांपडली आहे-(१६२). ब्रह्मवस्तु लाभल्यामुळें ज्या ठिकाणीं वैराग्याची कष्टप्रद स्थिति नाहीशी होते, वैराग्याचे श्रम परिहार होत आहेत-विवेकाचा सोस नाहीसा झाला-विचाराची हांव नष्ट होत आहे, आणि श्रमावाचून आपोआपच आत्मज्ञान होतें, सहजासहजीच न पाहताहि आपण स्वतःच आपणा स्वतःस भेटला असें होत आहे (१६३).

संतास भजल्यानें ज्ञानरहस्यप्राप्ति (१६५-१७१). असें तें सर्वोत्कृष्ट ज्ञान-ज्ञान चांगलें असें-तें जरी का मनीं आहे-पूणेंपणें जाणावें असें-तें तुला मिळविण्याची इच्छा असेल तर तूं ब्रह्मसंपन्न असे जे संत त्यांची सर्वभावानें सेवा कर-त्यांना सर्वखाणें भजावें (१६४). संत ज्ञानाचे घर होत-तेथें सेवाधर्म हा त्या घराचा उंबरठा आहे-तेथें सेवा हाच दरवाजा-तो हे सुमटा, आपल्या खाधीन कर. अर्जुना, तूं तिकडे वळून सेवाधर्मरूपी उंबरठा आपल्या खाधीन करून घे (१६५). तनमनधनंकरून-कायावाचामनंकरून-जीवप्राणेंकरून संतांच्या चरणांस लागावें व अगर्वता सकळ दास्य करावें म्हणजे संतांची सेवा कर ; ती कशी म्हणशील तर शरीरानें, मनानें, जीवानें सर्व प्रकारांनीं गवैरहित होऊन चरणांची सेवा करावी (१६६). मग आपलें अपेक्षित त्यांना पुासलें असता ते सांगतील, ज्यायोगें मन-अंतःकरण बोधलें होऊन संकल्पास येत नाही-संसारसंबंधी कल्पना करीत नाही-अशाप्रकारच्या सेवेनें प्रसन्न झाल्यावर त्या प्रसन्न स्थितींत त्यांना शिष्यानें जन्ममरण-दुःखरूप संसारनिवृत्तीविषयीं प्रश्न केला असता, तेही कृपेनें उपदेश करितात-ज्या उपदेशापासून होणाऱ्या बोधाचें ऐश्वर्य असें आहे की, पुनश्च शिष्याचें अंतःकरणांत संसाराची कल्पना येत नाही (१६७).

श्रीगुरुकृपाफल—ज्या उपदेशापासून अंतःकरण ब्रह्माप्रमाणें निःसंशय व निर्धास्त होईल ज्यावेळेस—(१६८). त्यावेळेस आपणासहवर्तमान, आपणा स्वतःसकट अखंडित सर्व विश्व, सर्व भूतें माझ्या स्वरूपां म्हणजे माझ्या अखंड स्वरूपाच्या ठिकाणी पाहशील (१६९). ज्ञानप्रकाशानें दिवस उगवेल, मोहरूपी अंधकार नाहीसा होईल, तेव्हां श्रीगुरुकृपा होईल, हे पार्था भग ! अशा रीतीनें जेव्हा, श्रीगुरुची म्हणा का सत्पुरुषाची म्हणा, कृपा होईल तेव्हा तुजें अंतःकरणांत ज्ञानाच उदय होऊन मोहरूपी अंधःकार नाहीसा होईल (१७०).

ज्ञानाचें थोर सामर्थ्य (१७१-१७६). जरी तूं पापाची खाण-पातकाचा, कल्मषाचा आगर-भ्रांतीचा सागर अथवा भ्रमाचा पर्वत जरी असलास तरी—(१७१). तरी ज्ञानशक्ति इतकी प्रचंड आहे की, तिच्यापुढें पाप वगैरे सर्व तुच्छ आहे—असें चांगलें सामर्थ्य ज्ञानामध्यें आहे—ज्ञानशक्तीपुढें “पापाची खाण वगैरे” हें सर्व तुच्छ आहे, असें ह्या ज्ञानाच्या अंगी उत्तम सामर्थ्य आहे (१७२). विश्व सत्य आहे ह्या विश्वभ्रमा-निराकार श्रेष्ठ-आत्मस्वरूप ह्या साच-जगदाभास-विश्वभ्रम-ज्या ज्ञानानें विरून जातो, तेथें मनोमळ कसचे उरणारे-राहणारे-ऐसा म्हणजे, थोरल्या भ्रमासारखा अंधार परमात्म ज्ञानाच्या उदयाबरोबर नाहीसा होतो, अव्यक्ताचा एकदेशी लहान कवडसा—(परमात्मव्यापक प्रकाशास पुरेसा होत नाही)—ज्ञानप्रकाशानें तो कवडसा नाहीसा होतो (१७३).

मनोमळ अति किडाळ (१७४). त्या व्यापक प्रकाशापुढें हे मनोमळ, ह्या मनोमळासारखें क्षुद्र असें ह्या जगां दुसरें काहीहि नाही : अति हिणकट असे ते लगेच नाहीसे होणारे—ज्ञानशक्ति इतकी सामर्थ्यवंत अशी प्रचंड आहे की, ह्या जगांत तिच्या तोडीची दुसरी वस्तुच नाही :: ह्या ज्ञानापुढें मनांतील अज्ञानाची काय कथा !—म्हणून तुझ्या मनांत ही शंका येणें हेंच बरोबर नाही (१७४). प्रदीप्त अग्नि इंधने भारे जाळून टाकतो :: त्याप्रमाणें सर्व कर्म ज्ञानस्वरूप अग्नि भस्म करून टाकतो. प्रलयकाळच्या वावटळीपुढें क्षुद्र ढग तुच्छ होत (१७५). त्रैलोक्य पेटल्यावर, गगनांत पसरणाऱ्या धुराला पार उडविणारी प्रलयकाळची वावटळ जी तिच्यापुढें क्षुद्र ढग तुच्छ होत ; आकाशांत धूळ उघडते ती धूळ क्षणार्धांत उडून जाते (१७५). प्रलयान्नि गवताच्या काड्यांनीं विझेल, दडपला जाईल काय ?—पवनाचा कोप, वाऱ्याच्या साहाय्यानें जो पाणीहि जाळून टाकतो तो प्रलयकाळचा अग्नि काय गवताच्या काड्यांनीं—गवत आणि काष्ठे—विझेल ? (१७६).

ज्ञान निरूपम (१७७-१८३). असें हें विचार करणें असो, तें केव्हाहि नच होणारें—असो ! ह्या गोष्टी कधी घडून येणाऱ्या नाहीत आणि त्यांचा विचार करणें हें विसंगत (=असंबद्धता, विरुद्धपणा) दिसतें—ज्ञानाच्या बरोबरीनें तोललें तर पवित्र असें ह्या जगां ज्ञानावाचून दुसरें काहीहि नाही—ज्ञानाचा जो जो विचार करावा तो तो त्याच्या म्हणजे ज्ञानाच्या योग्यतेची पवित्र वस्तु दुसरी कोणतीहि दिसत नाही (१७७). ज्ञान हें उत्तम असें आहे : आणिक दुसरें उत्तम नाही—एक चैतन्यच :: ज्याप्रमाणें चैतन्य दुसरें नाही तें एकच ! त्याप्रमाणें ह्या लोकी ज्ञान हीच एक उत्तम वस्तु असून, त्याच्या कसोटीला दुसरी वस्तु नाही (१७८). जर महातेजाच्या—सूर्यतेजाच्या, सूर्याच्या कसोटीला, सूर्याच्या कसाला त्याच्या प्रतिबिंबाचें तेज—चोख प्रतिबिंब तेज—लागलें, किंवा जर आकाशाला आपल्या कवळांत कवटाळतां येईल—आकाश कवळिलें असतां कवळतां येईल—(१७९).

पृथ्वीच्या बरोबरीची दुसरी वजनदार वस्तु जर सांपडेल—पृथ्वीच्या बरोबरीनें वजनाचें जोडलें जाईल, तरच ज्ञानाची उपमा घडणारी—तरच अर्जुना, ज्ञानासारखी दुसरी वस्तु संभवे (१८०). परोपरीनें पाहिलें तर, पुढतपुढतीं निर्धारानें पाहिलें तर, ज्ञानाची उपमा घडणारी—म्हणून पुष्कळ प्रकारानें वारंवार विचार करून

पाहता ह्या ज्ञानाचा पवित्रपणा एका ज्ञानालाच आहे (१८१). अमृताची चव निवडिता येत नाही, ती अमृतासारखीच म्हटली, तसे ज्ञान ज्ञानासीच उपमिले का उपमावे होते :: अमृताची चव कोणी विचारिली असता ती जशी अमृतासारखी म्हणावी लागेल, तशी ज्ञानाला ज्ञानाचीच उपमा देता येते (१८२).

ज्ञान कसे जाणावे हे अर्जुनाचे मनोगत जाणून, ज्ञानमेटीचा उपाय सांगणे करतो (१८४-१८५). आता ह्यापेक्षा ज्ञानासंबंधी जास्त वाटाघाट करणे, आता यावर आणीक काही बोलणे, ते व्यर्थ वेळ घालविणे होय ; कारण इथे बोलणे ते इत्थंभूततेचे झाले असल्याकारणाने असे म्हणणे भाग पडले जे आपण बोलत आहोत ते यथार्थ होय, तुम्ही बोलता ते खरे आहे, असे अर्जुन म्हणत आहे-(१८३). पण तेच ज्ञान कसे जाणावे असे विचारणे अर्जुनाचे होते न होते-ते ज्ञान कोणत्या उपायाने प्राप्त करून घ्यावे असे अर्जुन पुसणार तो-तोच त्याच्या मनातील भाव ओळखिला, त्याचे मनातील हेतु देवांनी जाणला (१८४). देव म्हणू लागले की-त्यांनी मग अर्जुनास म्हटले की-पार्था, किरिटी, ह्या गोष्टीकडे लक्ष दे. जे काही-आता ज्ञानाच्या मेटीचा, ज्ञानप्राप्तीचा उपाय तुजला सांगणार आहे (१८५).

ज्यांत शांति आहे अशी ज्ञानश्रद्धा पाहिजे (१८६-१९१). विषयांविषयीचा मानमरातब इंद्रियांना मुळीच महत्त्वाचा वाटत नाही-आत्मसुखाच्या गोडीने ज्याचे मन सर्व विषयांविषयी वितून जाते आणि ज्याच्या ठिकाणी इंद्रियांची कधीच प्रतिष्ठा नाही-(१८६). जो श्रद्धावान मनाच्या चरणी लागत नाही-आपले दुःख मनाला सांगत बसत नाही-(जो मनात कुठत नाही), जो प्रकृतीचे केलेले गुणांचे होणे होत नाही-जो श्रद्धेच्या सेवण्याने सुखी होऊन आहे :: जो आपली इच्छा आपल्या मनाला कळू देत नाही, जो प्राचीन संस्काराने उत्पन्न केलेल्या वासना विचारास घेत नाही-दाबून टाकतो, आणि जो ज्ञानप्राप्तीच्या श्रद्धेने संतोष पावतो-(१८७). त्यासच ज्ञान हे हुबकीत येऊन पावते होते हे निश्चित !-ज्या ज्ञानिया का ज्ञानाचे ठायी केव्हाहि सहजच संपूर्ण शांतीच असणारी होते :: त्याच पुरुषास ज्या ज्ञानात ओतप्रोत शांति भरलेली असते असे ज्ञान शोधीत येऊन निश्चयाने प्राप्त होते (१८८).

जे ज्ञान मनाच्या ठिकाणी, हृदयाच्या ठिकाणी स्थिर झाले म्हणजे प्रतिष्ठा पावणारे का प्रतिष्ठित झाले, म्हणजे मग मनात शांतीचा अंकुर फुटून-उगवून पुढे आत्मबोधाचा विस्तार होतो (१८९). मग-तो जिकडे पाहिल तिकडे-जिकडे पाहोवे तिकडे त्याला शांतीच दिसते (देखणी होते देखिली) तेथचा निर्धार अपरंपार, तो सांगता येत नाही-त्या शांतीचे ठिकाणी खरोखर आपपर भाव नसतो (१९०). असा हा उत्तरोत्तर ज्ञानबीजविस्तार अमर्याद, ते कसे ते ऐक :: अशा रीतीने ज्ञानाविषयीचे जेवढे वर्णन करावे तेवढे थोडेच आहे ! तर ती गोष्ट आता राहू देत (१९१).

ज्ञानहीनस्थिति-ज्ञानहीन जीवतापेक्षा मरणे चांगले (१९३-१९४). ज्या प्राण्याच्या ठायी अशा प्रकारच्या ज्ञानाची आवड नाही, त्याचे जणू काय म्हणावे ! त्या जिणे काय म्हणावयाचे ! त्यापेक्षा मरण चांगले (१९२). गृह जसे का ओस, एखादे ओसाड घर, देह चेतन्याशिवाय जसे, प्राणावाचून जसे शरीर, त्याप्रमाणे ज्ञानहीन मनुष्याचे जीवित मोहयुक्त होय, जीवित ज्ञानहीन प्रांतीच असे-(१९३). अथवा ज्ञान आपलेसे झालेले नाही, परंतु चाड, पर्वा, गरज, इच्छा जरी मनामध्ये असेल तरी तेथे ज्ञानप्राप्तीचा संभव आहे, झरा आहे, जीवन आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही :: खरे ज्ञान प्राप्त झाले नाही परंतु ते प्राप्त होण्याची जो मनुष्य इच्छा बाळगतो, त्याला काही ज्ञानप्राप्तीचा संभव आहे (१९४).

ज्ञानप्राप्ति संभवाची कदाचित् नाही-गोष्ट ज्ञानासंबंधीची ती मनामध्ये आस्थाहि धरून नाही-तर संशयरूप अभीमर्त्येच पडला म्हणावा=ज्ञान असण्याविषयी गोष्ट राहिली, परंतु ते प्राप्त व्हावे अशी ज्यास कळकळ नाही, तो संशयरूप अभीत पडला असे समज (१९५). अमृत आवडत नाही अशी अरुचि

तेथें मरणच ओढवलें :: विषयसुख रजानें ज्ञानासीच वेपर्वा असतो, माजतो, तो संशयानें अंगिकारिला, निःसंशय संशयांत पडला, निःसंशय नासला, तो इहलोक तसेंच परलोक-सुखास आंचवला. अहो अमृतहि नच आवडत आहे, सहजच अरुचि जेव्हा, तेथें मरणच कीं आलें म्हणावें ना ! का कीं अमृतहि आवडत नाहीं अशी अरुचि जेव्हा सहज उत्पन्न होते, तेव्हा त्या मनुष्याचें मरण ओढवलें आहे, असें जाणावें (१९६). विषयसुख रजामुळें ज्ञानासीच माजतो, तो संशयानें अंगिकारिला व्हावा हें निःसंशय. त्याचप्रमाणें विषयसुखांतच जो आनंद मानतो आणि ज्ञान-प्राप्तीविषयीं वेपर्वा असतो, त्याला संशयानें घासलें यांत संशय नाही (१९७).

संशयामध्ये पडला तरी मग निःसंशय नाशला जाण, तो इहपरलोकास मुकला कीं :: अशारीतीं जे संशयांत पडला, त्याचा निःसंशय नाश झाला, असें समज. म्हणून तो इहलोकाला व परलोकच्या सुखास आंचवला (१९८). संशयी हिताहित जाणत नाहीं-संशय तें घोर पाप-ती प्राण्याला विनाशाची वागुर (२००-२०१). ज्याला सज्जिपात ज्वर झाला आहे त्याला ज्याप्रमाणें शीत उष्ण कळत नाहीं, आणि तो ऊन व चांदणें सारखेंच मानितो :: काळज्वरानें अंग पोळत आहे, शीत उष्ण जाणत नाहीं, ऊन चांदणें सारखेंच मानून असतो-(१९९). खरेंखोटें (लटकें), विरुद्ध हितकारक, हित अहित संशयी ओळखीत नाहीं :: त्याचप्रमाणें खरेंखोटें, अनुकूल, प्रतिकूल, हित अहितही संशयी पुरुषाला कळत नाहीत (२००).

जाल्याच अंध त्यास रात्र का दिवस उमगणारें नव्हें, तसें संशयामध्ये असतांना कांहींहि मुळीं मनामच येत नाहीं-आवडतच नाहीं :: ज्याप्रमाणें जन्मांधास रात्र का दिवस ठाऊक नसतात, त्याप्रमाणें संशयी पुरुषाला कशाचीच ओळख नसते (२०१). संशयाहून थोर असें दुसरें घोर पाप नाही-प्राण्यास तर हा संशयरूपी वागुरच कीं अंगाभोंवतीं :: म्हणून संशयापेक्षां दुसरें भयंकर पाप कोणतेंच नाही. प्राण्याचा नाश करणारें हें एक जालें आहे (२०२). ज्ञानाच्या अभावानें असणारा हा संशय जिंकावा; कारण हा वाढता झाल्यानें अज्ञानाची गडद पडते, विश्वास मार्ग हरवतो-मोडतो, हृदयीं नच मावून असतो, बुद्धीला घासतो तेव्हां तिन्ही लोक संशयात्मक होतात. ह्याकरितां तूं त्याचा (संशय) संग सोडून आधीं झाला जिंक. ह्याचें वास्तव्य ज्ञानाच्या अभावीं असतें :: यास्तव तुंवा संशय त्यजावा, पहिल्या प्रथम हाच जिंकावा, जो का ज्ञानाच्या अभावामध्ये-चैतन्यतत्त्वज्ञानाच्या अभावामध्ये असतो (१०३).

संशयानें विश्वाचा-विश्वासाचा नाश (२०४-२०५). अज्ञानाचें गडद पडतें, तेव्हां हा मनामध्ये पुष्कळसा वाढतो म्हणूनच विश्वासाचा मार्ग मोडतो :: जेव्हा अज्ञानाचा निविड काळोख असतो तेव्हा हा संशय मनांत जास्त वाढतो. म्हणून श्रद्धेचा मार्ग सर्वथा नाहीसा होतो (२०४). हृदयामध्ये हा वाढला असतां मावत नाही, बुद्धीला गांठतो, तेथें मग लोकत्रय (तिन्ही लोक) संशयात्मक होतें :: हा अंतःकरणांत भरून राहतो असें नाही, तर हा बुद्धीलाहि घासून टाकतो-तेव्हा आणि मग त्या मनुष्याला तिन्ही लोक संशयात्मक दिसू लागतात (२०५).

ज्ञानखड्डानें संशयनाश (२०६-२०७). हृदयस्थ संशयाचा नाश करून लवकर ऊठ, निष्काम कर्मयोग आचर (२०८). पण इतका जरी तो वाढला तरी त्याला स्वाधीन करून घेण्याला एक उपाय आहे-तीव्र ज्ञानखड्ड जर हातीं असेल तर त्या तिखट शस्त्राच्या योगानें हा सर्व नाहीसा होतो, आणि मग त्याचा मनांतून समूळ नाश होतो :: असला तो संशय थोरावला तरी एका उपायानें स्वाधीनतेचा होऊन पराजित होईल जर का ज्ञानरूपी बरवें असें खड्ड हातीं आहे तर हा संपूर्ण नाहीसा होतो-मानसीचा समग्र शोक, दुःख, खत, ओरखडा निःशेष नाहीसा होतो (२०६-२०७). म्हणून हे पार्था

वेगावरतीं ऊठ, हृदयस्थ संशयाचा नाश करून आवेशानें तयार हो स्वधर्मरूपी युद्धास-निष्काम कर्मयोग आचर :: म्हणून पार्था, आपल्या मनातील संशय नाहीसा करून लवकर ऊठ (२०८).

श्रीकृष्ण कृपावंत होऊन म्हणाले, आतां अर्जुन पूर्वापार कथेच्या संगतीसंबंधानें समयोचित प्रश्न करील ते मराठे बोल, महत्त्व, श्रवणफल (२०९-२२४). संजय धृतराष्ट्र राजास म्हणतो-राजा ऐक,-ज्ञानी जनांचे जे ज्ञानदीप भगवान् श्रीकृष्ण ते अशारीतीनं मोठ्या रूपेनं अर्जुनास म्हणाले :: सर्वज्ञाचा बाप जो श्रीकृष्ण, कृपावंत होऊन अर्जुनास म्हणत आहे-(२०९). पूर्वापार बोलण्यासंबंधी विचारून-विचार पुढें घेऊन-अर्जुन समयोचित प्रश्न करील तें पुढें म्हटलें होणारें आहे :: तेव्हा ह्या पूर्वापार कथेचा विचार करून तो अर्जुन समयोचित असा प्रश्न करील (२१०). मेळ बसणें, द्रव्यवैपुल्य, प्राप्ती, उत्कर्ष, रसगोडी, प्रेम-भक्तिभावदर्शन, संत, संपत्ति, योगस्थिति, स्वरूपदर्शन, रस, योग्यता, गोडी, निषाणध्वनि यांसंबंधीं पुढें बोलणें होणारें-त्या कथेची जुळणी अभिप्रायाची शोभा व रसाची गोडी पुढें सांगण्यांत येईल :: संवादाचा पूर्वापार.संबंध लावून, भक्ति-भावरूपदर्शन रस योग्यता गोडीसंबंधीं पुढें बोलणें होणारें आहे (२११). ज्याच्या बोलाच्या चांगले-पणावरून आठहि रस ओंवाळून टाकावेत आणि जो सज्जनांच्या बुद्धीला ह्या जगामध्ये विश्रांतीचें स्थान होय :: ज्याच्या सौंदर्यावरून आठहि रस ओंवाळून टाकावेत, सज्जनचातुर्याला ह्या जगां विसावा की-(२१२).

ज्या मराठी बोलापासून शांतरसच प्रगटेल व जो समुद्रापेक्षां गंभीर असून अर्थभरित आहे, तो बोल एका :: तो विकाररहित शांत प्रकाशेल-ते मराठी बोल समुद्राहुनहि नितांत एकांततेचे ते परिस (२१३). असें सूर्यबिंब हें बचकेंत मावण्याएवढेंच दिमतें, परंतु त्याचे प्रकाशाला त्रिभुवनसुद्धां पुरत नाही-तशी या शब्दार्थाची व्याप्ती आहे असें (अनुभवा) अनुभवावें :: बचकेंत मावेल असें सूर्यबिंब प्रकाश पाहिला असतां त्रैलोक्यहि पण अगदींच लहान, तशी शब्दाची व्याप्ति अनुभवाची-ती अनुभवानें खात्री करून घ्यावी (२१४). किंवा कल्पवृक्ष जसा कामी जनांच्या इच्छा पूर्ण करतो, तसे ते बोल सर्व इच्छा पूर्ण करणारे आहेत म्हणून ह्याच्याकडे लक्ष पुरवावें :: प्रेम करणाऱ्यांच्या इच्छा तेथें कल्पवृक्ष फळें देणारा, तसे बोल बोलास व्यापक व्हावेत असें वाटत असेल तर लक्ष द्यावे (२१५).

श्रोते हो, तुम्हाला आणखी काय सांगावें, तुम्हीं जाणतेच आहांत, तेव्हा नीट लक्ष द्यावें, एवढीच माझी विनंती आहे : असें हें असो, स्वभावेंकरूनच सर्वज्ञ ते जाणणें जाणतातच, हितच होईल असें इथें चित्त देण्याचें करावें, अशी आपणांस माझी विनंती आहे (२१६). ज्याप्रमाणें एखादी सुंदर स्त्री सुंदर, गुणी व कुलशीलवती असून पतिव्रता असते, त्याप्रमाणें या बोलण्याच्या पद्धतीवरून या बोलांमध्ये सर्व अलंकार व शांति हीं स्पष्ट दिसतील :: सामग्री शांति अंगीं वाहून आहे, सौंदर्यवान् पतिप्राणा बोलण्याची योग्यता अंगीं बाणून आहे, साहित्य शांति बोलती कवित्व रचना कुलवान् पतिव्रता जशी-(२१७). अगोदर साखरेची आवड असून ती जर औषधाच्या अनुपानांत दिली तर ती आनंदानें वरचेवर कां न खावी? अगोदर साखर आवडतसे ती औषधासाठीं योजिली तरी वारंवार सेवन करावी कां न? (२१८).

साहजिकपणें मलयगिरी पर्वतावरील सुगंध व मंद असा वारा वाहत असून त्याला जर अमृताची गोडी आली आणि दैवयोगानें तिथें जर पंचमसुरासारखा नाद कार्त्तिकी आला :: स्वाभाविकपणें मलय पर्वतावरील धीमा वारा त्यास अमृतासारखा सुगंध-स्वाद होत आहे, तेथेंच दैवशात् स्वर लाभाचा

झाला-जोडला गेला (स्वाभाविकपणेच मलय पर्वतावरील धीमा सुगंध-मंद बारा वाहत असून, त्याला जर अमृतासारखा स्वादु होत आहे-अमृताची गोडी आली-तेथेच दैववशात मधुर पंचमसुरासारखा नाद, ध्वनी, स्वर, शब्द लाभाचा झाला-कानी आला-(२१९). तर त्या वाऱ्याच्या स्पर्शाने-प्राणाने सर्व अंग निववील-गोडीने जिव्हेला समाधान होईल-स्वादाने जिव्हा सरस्वतीस नाचवील-मधुर सुर ऐकल्यावर कान वाहवा म्हणतील-वेदच जणू बोलते झाले असे !-(२२०). तसे ह्या कथेचे ऐकणे ते कर्णेद्रियांस पारणेच होत आहे-कानांचे पारणे फिटले-कर्णेद्रिय तृप्त होत आहे-संसारजनित दुःख विकाराशिवाय आपोआप नाहीसे होईल (२२१).

साऱ्या मंत्राने वैरी मरत आहे, तर मग कशास ती कटारें बांधण्याची करावीत ?-रोग दुधसाखरेने गेला, मग निंब पिण्याचा तो कशास ?-(२२२). मनास मार देणे नच करता, इंद्रियांना दुःख नच देता, येथेच श्रवणामध्येच की आयता मोक्ष आहे (२२३). असेल तितक्या समाधानाने कल्याणकारक असा हा चांगला गीतार्थ श्रीनिवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणतात, ऐकावा (२२४).

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

टीप : (ओंवी नंबर १२५)—दैवास्तव देहाचे पाळण । ऐसा निश्चय परिपूर्ण । जो धितीना देहभरण । तो महायोगी जाण दैवयोगे ॥ १२५ ॥ दैवास्तव, दैवाकरिताच की-दैवगत्याच हा देह प्राप्त झालेला-जो देहाचे पालनपोषण-देहभरण-जिताप्रस्ततेचे करीत नाही तो दैवयोगेकरून महायोगी होय. म्हणोनि केवळ देहभरण । ते जाणे उघडी नागवण । यालागीं येथ अंतःकरण । देयाचे ना ॥ २०९-अ. ३ ॥ आता एकंदर ओविया नंबर २२५ होय.

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

प्रपन्नपारिजाताय तोत्रवेत्रैकपाणये ।

ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥

॥ हरिः ॐ । श्रीगणेशायनमः । श्रीगोपीजनवल्लभायनमः ॥

श्रीज्ञानेश्वरी-सुबोधिनी

अध्याय चवथा

कर्मब्रह्मार्पणयोग

आजि श्रवणेंद्रियां पिकलें । जें येणें गीतानिधान देखिलें ।

आतां स्वप्नचि हें तुकलें । सांचा सारिखें ॥ १ ॥

आधीचि विवेकाची गोष्टि । वरि प्रतिपादी कृष्ण जगजेठी ।

आणि भक्तराज किरीटी । परिसत असे ॥ २ ॥

जैसा पंचम आलाप सुगंध । किं परिमळ आणि सुस्वाद ।

भला जाला विनोद । कथेचा ईये ॥ ३ ॥

कैसी आगळिक दैवांची । जे गंगा जोडली अमृताची ।

हो कां जें तपें श्रोतयांचीं । फळा आलीं ॥ ४ ॥

आतां इंद्रियजात आघवें । तिहीं श्रवणाचें घर रिघावें ।

मग संवादसुख भोगावें । गीतारहस्य ॥ ५ ॥

आजि-आजी. पिकलें-पाहलें, दिवस उगवला, उजेडलें, भाग्याचा उदय होऊन आहे : गीतानिधान = गीतारूपी ठेवा : तुकलें = सारखें झालें, डोलवलें, तोललें, मोजलें, मापलें, समतोल झालें, दिव्यदृष्टीनें अनुमान केलें गेलें; वजन, योग्यता, बरोबरी, वस्तु हातांत घेऊन वजनाच्या अंदाजानें तोलणें, तुकणें, तुलना करणें : (तुलना-मनोनिग्रह व योग या परस्परांची तुलना करूं नये : कारण मन अस्थिर कीं योगश्रष्ट : पण योगानेंच मनोनिग्रह साधतो ना?) तुल्य झालें, बरोबरीला आलें. सांचा सारिखें-सांचा सरिसे : सरिसे = तात्काळ सज्ज, बरोबर, समान, सिद्ध, योग्य, सारखें, ऐक्याच्या अर्थी : एकमेका पुढें^१ :: सारिखें = तुल्य, अनुरूप,

^१ नवांची खाणी दहाव्याने शोखिली । अकराव्यानें जाली देशधडी ॥ १ ॥ तें ब्रह्मपंथीं माखलें ब्रह्मपंथीं माखलें । मरोनी जागृत जाले मन गे माये ॥ २ ॥ अवघें अंबर माझें तिंबलें । ब्रह्मरसें पिळिलें वो रंग नव्हे ॥ ३ ॥ सारवियोगें माझें कर्म बुडालें । निष्कर्म जालें म्हणोनी नातळे ॥ ४ ॥ जागृति स्वप्न बुडाली । रखमादेविवरें सहित गिळिली ॥ ५ ॥

बरोबरीचें, एकाच प्रकारचें :: सांचा = ठसा (लटकिया अक्षराचे साचे ११-२०८) (१). विवेक = सारासार विचार, वाटाघाट, मेद, एकांत, (विवेकविभ्रांत = अविचारी). विवेकिन् = तत्त्ववेत्ता : गोष्टि-गोठी : कृष्ण-श्रीकृष्ण : भक्तराज = भक्त = निष्ठावंत, उपासक, तल्लीन (भक्तियोग = उपासना), राज = श्रेष्ठार्थी, जसे रत्नराज : परिसणें = (विवेकप्रतिपादन सिद्ध करणें, आरंभ देणें तें ऐकण्यास भक्तराज बसले आहेत.) परिस = १. लोखंडाचें सोनें करणारा दगड; २. ऐक; ३. स्पर्श करणें = ऐकणें, विस्तार करणें, कळणें व पढणें असें सांगणें (परिसणयाच्या राया = ऐकणाऱ्यांमध्ये श्रेष्ठ) (२). पंचम आलाप^२ (आलापनं, आलापः इति अन्योन्य संबोधनपूर्वक भाषणस्य) = सप्तस्वरांपैकी पांचवा, कोकिळेचा स्वर. कि-की. परिमळ^३ = १. सुगंध; २. मैथुन; ३. संभोग; ४. विद्वत्सभा; ५. सुगंधी पदार्थ : जाला-जाहला : विनोद = आनंद, क्रीडा, कौतुहल, शोकपरिहार, श्रम घालविणें, श्रमपरिहार, मनोरंजन :: इये-इये. सुस्वाद (सु = सुंदर, चांगलें, पूज्य, योग्य रीतीनें, खुपीनें; स्वाद = चव, गोडी, आवड. स्वादनं = सुखविणें). कथा = गोष्ट, उल्लेख, संभाषण, हकीकत (कथानक = छोटी लहान गोष्ट) (३). आगळिक = (देवाची = स्वर्गीयतेची, पूज्य, सत्त्व-गुणविशिष्ट, प्रारब्ध) अपूर्वता, थोरवी आगळा, अधिक प्रताप, वरचढपणा, -पेक्षा अधिक चांगला. गंगा = गंगानदी. (गंगाधर = १. समुद्र; २. शंकर). जोडली-जोडिली. अमृताची-अमृताचि = अमृत^४ = देवलोकचें पेय-अजरामर करणारें, चौदावें रत्न, कृपामृत, अमर करणारें :: श्रोतयांचीं तपें = श्रोतृ, ऐकणारा, शिष्य. तपें = (तप = तपश्चर्या) अनेक तपें (तप = ज्येष्ठ मास, ग्रीष्म ऋतू, सूर्य, उष्णता). (परंतप = त्रास देणें). [श्रोत्रिय = वेदवेत्ता ब्राह्मण. श्रोतस् = कान, तोंड, इंद्रिय, प्रवाह. श्रोत = कान, वेद, वेदपारंगतता. श्रौत = वेदसंबंधी, यज्ञसंबंधी, अग्निहोत्र : श्रौत्र = कानासंबंधी, वेदपारंगतता.] हो कां जें = अहो! काय म्हणून बरें! कशाकरितां, प्रश्नार्थक, उदाहरणार्थ, म्हणजे जणू काय, कारण, कां बरें, मग कां बरें. तपें फळा आलीं = फळ-भार घेऊन आलीं आहेत; शब्द उगवत आहेत; योग योगास येत आहे, (१०-जे बोलण्याच्या रानीं हिंडता. नाइकिजे फळलेया अक्षराची वार्ता। ते वाचा केली कल्पलता। विवेकाची ॥) (फळ = देणगी, ढाल, पातें, सारिपट, लाभ, पीक, फायदा, संतति, प्रतिबिंब, स्त्रीरज, रुंद इत्यादि फळाफळी). विशिष्ट प्रकारचें कष्टसाध्य पुण्याचरण म्हणजे तप (तपणें, तापणें; शरीर व मन शुद्ध करण्याकरितां किंवा देवदेवता प्रमज्ज करण्यासाठीं ध्यान, मनन, शरीरकष्टादि करणें जें-पुण्याचरणः) अध्यात्मदर्शन होत आहे जे-ते फळच की. पुण्यदर्शन = प्रिय सुंदर :: पुण्य घडण्यानें भाग्योदय होणारा, संतदर्शन होणारें, सन्मुखतेचें होणें जें, संतचरणाचें पावणें जें इत्यादि (४). इंद्रियजात-इंद्रियजात [इंद्रिय = ज्ञानाचें किंवा कर्माचें साधन (इंद्रिय-आयात = शरीर. इंद्रिय-आराम = विषयासक्त. इंद्रियग्राम = इंद्रियसमुदाय.) जात = कारणभूत, प्रशस्त.] आघवे-अवघे = सर्व : श्रवणाचे = [श्रवण = कान, एक नक्षत्र, ऐकणें, अभ्यास, कीर्ति (श्रवणगोचर, श्रवणपथ, श्रवणविषय = ऐकण्याचा टप्पा, ऐकण्याचा विषय)]. घर = गृह, घर, पत्नि- (श्रवण-अभ्यास = गृहस्थाश्रम, नांव, कुटुंब, समाप्तात पाळिव “गृहशकुंतिका”-) गृहजन = पत्नी : गृहपति = यज्ञ करणारा; गृहस्थाश्रमी :: संवाद = संभाषण, चर्चा, मेळ, बातमी. सुख = आनंद, आरोग्यसुख, कल्याण, आराम, स्वर्ग :: भोगावें = उपभोग ध्याना, सोसावें,

^२ पंचम : कंठेभ्यश्चोत्थिताः निनादं नर्दति गजाः। ऋषभं गावः। गांधारं अजादयः। षड्जं मयूराः। मध्यमम् कौंचा। धैवतमश्वः। पंचमं कोकिला इति। इत्यमीतन्त्रीभ्यः कंठेभ्यश्चोत्थिताः।

^३ परिमळ : विमर्दोत्थि संघर्षणादिनोत्पन्न जनमनोहर गंध परिमळ इति।

^४ अमृत : पीयूषम्, अमृतम्, सुधा इति ३ अमृतस्य। मुक्ति, कैवल्यम्, निर्वाणम् श्रेयः, निःश्रेयसम्, अमृतम्, मोक्ष, अपवर्ग इति ८ मोक्षस्य। अपः, वाः, वारि, सलिलम्, कमलम्, जलम्, पयः, किलालम्, अमृतम्, इत्यादि इत्यादि २७ जलस्य। यज्ञशेषे पुरोडाशादौ अमृतम् इति। अवाचिते अमृतम् इति। प्रत्यहं याचिते मृतम् इति। अमृतम् तु घृते, पियूषे, यज्ञशेषे च ॥

अनुभवावें, खाणें, भोग [सुख (जी.), वरुणपुरी]. गीतारहस्य-गीताख्य हें : आख्य = सांगणारा : : गीता = गाईलेलें : : रहस्य = गुप्त गोष्ट, गूढ, बर्म, उपनिषत्, एकांत [गृहअक्ष = झरोका : : गृहपालिन् = पहारेकरी : गृहआगत = पाहुणा : गृहआराम = घराजवळील बाग : : गृहउत्पात = घूस, उंदीर] (५).

आज श्रवणेंद्रिय पिकलें आहे, जें का ह्या इंद्रियांन-श्रवणानें आज गीतेचा ठेवा देखिला देखणेपण-देखणेपणानें पाहिला आहे व आतां हें स्वप्नच जसें-खरेंपणच एक सर्व तेथें ब्रह्माच्या बरोबरीनें तोललें-तोलून घेतलें आहे-असेंच तोललें जात आहे-ब्रह्मच सुखास आलें आहे. (१)

[अभंग :— या पिकलिया अमृताची गोडी केवी जाणती इतर जन । वाचा बोलिजे सेविता निवे प्राण मे माये ॥ १ ॥ सुखाचा साचा केवि बोलिजे । जिवाते केंवि सुईजे ॥ २ ॥ अमृतकराचे रदिम चकोर सेविती । तें सुख कोण कैसे बोलिजे रया ॥ ३ ॥ बापरखुमादेवीवरु विठ्ठल भेटलिया । ते सुख कोण कैसे सांगिजे रया ॥ ४ ॥

कृतार्थ झालेले पुरुषच आत्मानंदाचा उपभोग घेतील-तो भोग शब्दानें सांगतां येणार नाही व सामान्य जीवास कळावयाचाहि नाही-सुसुष्ठु-अवस्थेत श्रवणमननाच्या अभ्यास-कालीं चिदात्मानंदाचा अनुभव-असंभावनादिकानीं प्रतिबद्ध असतो म्हणून त्यास कच्चा आनंदानुभव आहे असें म्हटलें, तर असंभावनादि सर्व निवृत्त होऊन अप्रतिबद्ध आत्मानंदानुभव आला म्हणजे त्यास पिकलेला अनुभव असें म्हणण्यास हरकत नाही-त्या पिकलेल्या अमृताची म्हणजे आत्मानंदाची गोडी इतर जीव कसे जाणतील ? जाणणार नाहीत-पण श्रीगुरुमुखांतून उपदेश श्रवण केल्याबरोबर, प्राण म्हणजे जीव, संसारतापांतून शांत होतो : अशा सत्य परमानंदाची गोष्ट अनधिकाऱ्यास सांगणारा सांगेल कसा ? आणि त्या अनधिकारी जीवास तो समजून देता तरी कसा येईल ? चंद्राच्या चांदण्यांतून चंद्रामृताचा अनुभव चकोर घेतात, त्यावेळीं त्यांना जो आनंद होतो, तो शब्दानें कोण सांगेल ? कोणासही सांगतां येणार नाही. रघुमादेवीचा स्वामी श्रीविठ्ठल याचें पारमार्थिक स्वरूपाचें दर्शन जर भाग्यानें कोणास झालें, तर तें मुख तोच जाणेल ! दुसरा कोण वर्णन करील ?

तैसी क्रिया कीर न साहे । तन्ही अद्वैती भक्ति आहे ।

जे अनुभवाचि जोगे नोहे । बोला ऐसे ॥ १८-११५२ ॥]

मुळांतच अहो ही विवेकाची गोष्ट ! जीवित-सौंदर्याची ती-अशी ही रम्य कथाच ! याहीवर जगाच्याहि जगापेक्षा ज्येष्ठ श्रेष्ठ असे स्वतः भगवान् श्रीकृष्णच की त्यासंबंधी वोलण्या-प्रतिपादण्याचें करीत आहेत, आणि भक्तश्रेष्ठ अर्जुन (किरीटी) तें परिसण्याचें, ऐकण्याचें करीत आहे : हे असें अहो ! आतां परमभाग्य उदैले आहे की- (२)

जसा सप्त स्वरांपैकी पंचम कोकिलास्वर आलाप सुगंधतेचा झाला, वर परिमळ सुगंध दरवळलेला आहे, तेथें स्वादासच की तो सुगंध आला आहे, अशी ती रम्यकथा जेथ सुगंधतेची गोष्ट पुण्यच पाहत आहे, असा भलाच की एक विनोदच होऊन आहे-ह्या कथा-गोष्टीसंबंधीचा- (३)

दैवी आगळी अशीच एक कागाळी आगळिकतेची : जेथ दैवाची-स्वर्गाची-ती विशेष गोष्ट बोलिली जावी. अहो येथें तर अमृताची नदीच की, गंगा ती साधली, मिळाली, भेटली आहे जसें का आतां श्रोत्यांचीं अनेक जन्मांचीं जपेंतपें-तपाचींहि तपें फळभार घेऊन आली आहेत. (४)

तत्काल आतां सर्वच्या सर्व इंद्रियजातानीं, इंद्रियांनीं तर ह्या स्वादास आलेल्या-पिकलेल्या-श्रवणाच्या घरीच रिगाबा करून असावें; तरच मग हे संवादसुख, गीतारहस्याचें तें-श्रीकृष्णार्जुनाचें तें-परस्पर प्रश्नोत्तर-रूप भाषणाचें सुख अनुभवण्याचें-उपभोगण्याचें होईल- (५)

हा अतिशय अतिप्रसंगें । सांडुनि कथा ते सांगें ।

जे श्रीकृष्णार्जुन दोघे । बोलत होते ॥ ६ ॥

ते व्हेळीं संजय रायातें म्हणे । अर्जुन अधिष्ठिला दैवगुणें ।

जे अतिप्रीति श्रीनारायणें । बोलिजत असे ॥ ७ ॥

जें न सांगेचि पित्या वसुदेवासि । जें न सांगे माते देवकिंसी ।

जें न सांगेचि बंधु बळिभद्रासि । तें गुह्य अर्जुनासि बोलत ॥ ८ ॥

देवी लक्ष्मी येवढी जवळिक । परि न देखे या प्रेमाचें सुख ।

आजि श्रीकृष्णप्रेमाचें बिक (सुख) । यातेंचि आथी ॥ ९ ॥

सनकादिकांचिया आशा । वाढिनलिया कीर बहुवसा ।

परि त्याहि येणें मानें यशा । येतीचि ना ॥ १० ॥

हा अतिशय-हा अतिसो = पाल्हाळ, अतिशय : अति प्रसंगें-अतिप्रसंगें = असामान्य समय, संगति, नाद, आसक्ति, (ताबेदार जसा) अनुराग, निष्ठा. सांडुनि-सांडुनि :: कथा ते-कथाचि ते : श्रीकृष्णार्जुन-कृष्णार्जुन, (दोघे ::) (६). ते व्हेळीं-ते वेळीं : संजय-संजयो : दैवगुणें अधिष्ठिला = दैव गुणें-दैवगुणें : = दैवी संपत्तीच्या गुणांनीं का थोर भाग्यानें युक्त. अतिप्रीति = सुख, आनंद, कृपा, प्रसन्नता, प्रेम, आवड, स्नेह, उत्कट इच्छा, तृप्ति, संतोष (७). अर्जुनासि-अर्जुनेसी :: वसुदेव = (पिता) यदुवंशीय शूर राजाचा पुत्र, श्रीकृष्णपिता. देवकिमाता = देवक राजाची कन्या, कृष्णमाता, वसुदेवपत्नि. बंधु बळिभद्र : (बल, बलभद्र, बलराम इत्यादि = वसुदेवपुत्र) बळराम, कृष्णाहून थोरला. हा शेषावतार होता. गदायुद्धांत निष्णात होता. याचे भीम व दुर्योधन हे शिष्य होते. नांगर व मुसळ हीं याचीं शस्त्रें. यावरून यास हलायुध, मुसली इत्यादी नावां आहेत-हा उदार, सरळ, न्यायी पण अति रागीट होता, व अक्षविद्या व मय हीं यास फार प्रिय होती. गुह्य = एकांताचें, रहस्य, गुप्त गोष्ट (८). देवी लक्ष्मी = संपत्ति-१४ रत्नांपैकी^१ पहिलें रत्न. येवढी जवळिक = इतकी सन्नधि राहणारी. परि न देखे-तेही न देखे : प्रेमाचें सुख = मधुर, आनंद, सहज. श्रीकृष्ण-प्रेमाचें बिक (सुख) = बिक = सामर्थ्य, बल. आथी = आहे (९). वाढिनलिया-वाढीनल्या :: कीर बहुवसा = अतिशयच, निश्चयत्वेकरून. त्याहि येणें मानें येशा-यशा येतीचि ना = याप्रमाणें (येणें मानें) आशा त्याच्या यशास येईनात (१०).

अतिप्रसंगाचा-असामान्यतेचा-अतिशय पाल्हाळ तो सांडून, संजय ती कथा सांगत आहे-जें कांहीं श्रीकृष्ण व अर्जुन असे दोघे बोलत होते (६)

त्यावेळीं संजय, राजा धृतराष्ट्रास म्हणत आहे की-अहो, आज अर्जुन दैवगुणानें अधिष्ठिला आहे-कारण काय तर तो मोठ्याहूनहि मोठ्या प्रीतीस येऊन आहे. ते जे का श्रीनारायण भगवान् श्रीकृष्ण त्यांनीं आज वाक्यविस्तार-रचना कथा सांगण्या-बोलण्याचें होत आहे. (७)

जें, पिता जो वासुदेव त्यासही सांगण्या-बोलण्याचें करित नाही, जें का माता देवकी जी तिजलाही पण नच सांगण्याचें होत आहे, जें का बंधु बळिभद्र त्यालाहि नच सांगण्यासारखें झालें आहे, तें गुह्य, अर्जुनाशीं बोलण्या-बोलण्याचें करित आहे-अर्जुनातेंच सांगत-बोलत आहे. (८)

^१चतुर्वंशरत्नानि : १. लक्ष्मी, २. कौस्तुभ, ३. पारिजातम्, ४. सुरा, ५. धन्वंतरि, ६. चंद्र, ७. कामधेनु, ८. ऐरावत, ९. अप्सरा, १०. उच्चैःश्रवस्, ११. हालाहल, १२. शार्ङ्गधनु, १३. शंख व १४. अमृत हीं क्षीरसमुद्रांतून काढलेलीं रत्नें.

अहो, देवी जी लक्ष्मी श्री, ती तर नेहमीच्या नेहमीच येवढ्या केवढ्या तरी जवळपणाच्या-जवळिकेच्या-अशी तरी, हीपण तें काहीं ह्या प्रेमाचें-ह्या प्रीतीचें सुख देखणेपणानें देखत-पाहत-नाहीं. आज तर अहो, भगवान् श्रीकृष्णाच्या जवळिकतेच्या प्रेमाचें बिक-बल, सामर्थ्य ह्या अर्जुनासच प्रेमाच्या जवळच्या योग्यतेचें असें झालें आहे. (९)

सनक, सनंदन, सनतकुमार, ह्यांच्या आशा वाढलेल्या फोंफावलेल्या अशा-आम्हींच कायते देवाच्या प्रीतीचे, प्रेमाच्या अशा निश्चयत्वे अतिशयतेच्या बहुवसतेचा-पण त्यांनाही काहीं येथें यशास येणें, प्रेमाचें होणें, भगवंताच्या प्रेमाच्या जवळिकतेचें होणें हें साधलें नाहीं-त्यांच्या प्रेमाच्याहि दैवास तें आलें नाहीं-त्यांच्या आशांना भगवंताच्या गुणांनीं यश, श्री, औदार्य, इत्यादींचे यशाचे का जयाचे अंकुर आले नाहींत. (१०)

या श्रीजगदीश्वराचें प्रेम । येथ दिसतसे निरुपम ।

कैसें पायें येणें सर्वोत्तम । पुण्य केलें ॥ ११ ॥

हो कां जयाचिया प्रीति । अमूर्त हा आला व्यक्ति ।

मग एकमेकियाचिये स्थिति । आवडतसे ॥ १२ ॥

ये-हविं हा योगियां नाडले । वेदार्थासि नाकळे ।

जेथ ध्यानाचेहि डोळे । पावती ना ॥ १३ ॥

तें हा निजस्वरूप । अनादि निष्कंप ।

परि कवणें मानें सकृप । जाला आहे ॥ १४ ॥

हे त्रैलोक्यपदाची घडी । आकाराची पैलथडी ।

कैसा याचिये आवडी । अवतरला असे ॥ १५ ॥

श्रीजगदीश्वर = (जगत् + ईश्वर) जगन्नाथ, जगदीशचंद्र, जगदीश :: येथ-एथ : निरुपम = अद्वितीय, ज्याला उपमा नाहीं असें. सर्वोत्तम पुण्य = सर्व प्रकारांनीं पुण्य उत्तमतेस आलेलें तेथें पुण्य करण्याच्या रीती मुळींच शिल्लक ठेविलेल्या नाहींत (११). अमूर्त हा आला व्यक्ति = अज देहधारी नच तो देहधारीपणानें व्यक्तीचा झाला आहे-मग एकमेकियाचिये स्थिति-मग एकवकी याची स्थिति = एकमेक ऐक्य स्थिति एक-रूपतेची झालेली ती अवस्था. आवडतसे-आवडत असे = (एकरूप) वाटत आहे (१२). नाडले = आढळत-भेटत नाहीं. नाकळे = समजत नाहीं, आकळत नाहीं, आवरत नाहीं (१३). निजस्वरूप-निजरूप = नित्य ब्रह्मरूप स्वरूप. अनादि निष्कंप = आदि नाहीं ज्यास असा अनादि निश्चल. कवणें मानें सकृप झाला-जाला-जाहला आहे = किती तरी कृपायुक्त झाला आहे (१४). हे-हा : त्रैलोक्यपदाची-पटाची घडी = त्रैलोक्य पाऊल, पद, वस्त्र, उगमस्थान. आकाराची पैलथडी = आकाराचें पैलतीर. कैसा याचि आवडी अवतरला असे = आपल्याच आवडीवर स्वाधीन झाला आहे जसा (१५)

अहो, ह्या जगदीश्वराचें-जगत् + ईश्वराचें प्रेम-येथें ह्या अर्जुनामध्यें अति निरुपमतेचें, ज्यास उपमा नाहीं असें-येथें सर्व उपमांना उल्लंघिलें जसें, अशा निरुपमतेच्या कोटीस येऊन आहे, अहो, कसें तें ह्या पायांनीं सर्वाहिपेक्षा अनुत्तम-उत्तम-पुण्य केलें-(पुण्योगंधः पृथिव्यांच)-त्याचें असणें हें दशयोजन फाकत आहे सुगंधत्वानें..... (११)

असेंही म्हणणें रास्तच कीं अहो, ज्याच्या प्रीतीस्तव अमूर्त^१ म्हणजे अव्यक्त, आत्मस्वरूप आत्मसुख-युक्ताचे विदेही परमात्मा तरी हा व्यक्तीस आला आहे-मला तर ह्याची एकवकी एकाकार स्थिति, अथवा एकवटलेली स्थिति^२ आवडत आहे-आल्हाद देत आहे. (१२)

^१अमूर्तपण = अव्यक्त भाव. मूर्त = व्यक्त, सगुण, दिसणारा. मूर्ती = सगुणरूपाच्या आश्रयानें (मूर्तीचेनि मेळे).

^२संस्था, मर्यादा, धारणा, स्थिति ४ न्याय्यमार्ग स्थितेः । आस्या, आसन, स्थिति इति ३ आसनस्य ।

येन्हीं पाहिलें असतां हा योगिबांना केव्हाहि आढळत नाहीं-वेदार्थासही कळत नाहीं, नाकळे-उया आकळण्यामध्ये तर ह्या वेदार्थाचे ठायीं ध्यानाचे ते डोळे तर केव्हाहि पोहोंचणारे-पावणारे होतच नाहीत कीं..... (१३)

असा तो निजस्वरूप^८ नित्यरूप हा अनादि^९ असा म्हणजे जन्मरहित निष्कंप अचल^{१०} असा, अहो कोण जाणे, काय जाणो कीं येथें आतां हा तर अहो मोठ्याच मोठ्या मान्यतेच्या महत्त्वाचा होऊन दयाळू-पणास^{११} आला आहे-सकृप म्हणजे दयाळू झाला आहे-जाहला आहे. (१४)

हा परमात्मा त्रैलोक्यरूपी पटाची^{१२}, वस्त्राची घडीच एक केलेला, घडीचा झालेला, आकाराच्या तर परतीरावर असलेला-पलीकडच्या कांठचा-पेलथडीचा-अहो कमा काय हा या पार्थाच्या आवडीमुळें आवडीवरच कीं आवरला, आकळला, अवतरला-स्वाधीन झाला आहे पाहा-(१५)

श्रीभगवानुवाच—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

[विवस्वान्^{१३} = सूर्य (भास्वान्, विवस्वान्, सप्ताश्व, हरिदश्व इत्यादी सूर्याच्या ३७ नांवांपैकी). मनु^{१४} = मनु (मन) राजा एक देहपुरी। असे नांदतु त्यासी दोघी नारी। (तुका० वासुदेव). इक्ष्वाकु = (इक्ष्वाकु कटुतुम्बी = दुध्या कडु भोपळा).]

अन्वयः : अहम् इमम् अव्ययम् योगम् विवस्वते प्रोक्तवान् । विवस्वान् मनवे प्राह (इमम् अव्ययम् योगम्) । मनु इक्ष्वाकवे (इमम् अव्ययम् योगम्) अब्रवीत् ।

अर्थः : मी हा शाश्वतचा अमा योग विवस्वान् नांवाच्या सूर्याला सांगितला ; विवस्वानानें तो मन्त्र सांगितला व मन्त्रें इक्ष्वाकूला सांगितला-उपदेशिला-बोलिला (१).

^८स्वके, आत्मीये, नित्ये, चिरस्थिते निजः ।

^९आदि, पूर्वः, पौरसयः, प्रथमः, आद्यः, इति ५ आद्यस्य ।

^{१०}अचल-अतिस्थिर. (स्थानुः, स्थिरतर, स्थेयान् इति ३ अतिस्थिरस्य) ।

^{११}दयाळू = दयाळू, कारुणिकः, कृपालु, सूरत इति ४ दयाशीलस्य । दया । कृपा । अनुकंपा । कारुण्य । करुणा । घृणा । अनुक्रोशः इति ७ करुणस्य ।

^{१२}सुचेलकः, पटः इति २ शोभनवस्त्रस्य । उत्साहवर्धनः, वीरः इति २ वीरस्य । शूरः, वीरः, विक्रान्त इति ३ शूरस्य । शृंगार, शुचि, उज्ज्वल इति ३ शृंगारस्य । हसः, हासः, हास्यम् इति ३ हासस्य । भीमत्स, विकृतम्, इति २ बिभ्रतस्य । विस्मय, अद्भुतं, आश्चर्यम्, चित्रम् इति ४ अद्भुतस्य । भैरवम्, दारुणम्, भीषणम्, भीष्मम्, घोरम्, भीमम्, भयानकम्, भयंकरम्, प्रतिभयम् इति ९ भयानकस्य । रौद्रम्, उग्रम् इति २ रौद्रस्य ।

^{१३}इक्ष्वाकूचा पिता वैवस्वत सातवा मनु. सांप्रत याचेंच मन्वंतर चालू आहे. [विवस्वत् = १) सूर्य, २) अरुण, ३) देवता, ४) ७ वा मनु.]

^{१४}मनुप्रजापतिः : चौदा मनु एका कल्पांत असतात. प्रजपति स्वायंभुवः । स्वरोचिष । उत्तम । तामस । दैवत । चाक्षुष । वैवस्वत । सार्वणि । दक्षसार्वणि । ब्रह्मसार्वणि । धर्मसार्वणि । रुद्रसार्वणि । देवसार्वणि । इंद्रसार्वणि । असे चौदा मनु एका कल्पांत असतात.

धर्मराजः, पितृपतिः, समवर्ती, परेतराद्, कृतान्तो, यमुनाभ्राता, शमनो, यमराज्, यमः, कालो, दण्डधरः, श्राद्धदेवः, वैवस्वतः, अन्तकः इति १४ यमस्य ।

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

[परंतपः = शत्रूना ताप देणाऱ्या (अर्जुना). एव = याप्रमाणें. परंपराप्राप्त = परंपरेनें प्राप्त झालेला. इमम् अव्ययम् योगम् = हा शाश्वत योग. राजर्षि विदुः = राजकृष्णींनीं जाणला. स इह महता कालेन = तो ह्या जर्गी-ह्या पृथ्वीवर-बराच काल गेल्यामुळे. योगो नष्टः = योग नाहीसा झाला-लोपला.]

अन्वयः : परंतप ! परंपरा प्राप्तम् इमम् अव्ययम् योगम् राजर्षयः विदुः एवम् । स योग इह महता कालेन नष्टः ।

अर्थ : हे शत्रुतापना अर्जुना ! फक्त राजकृष्णींनींच याप्रमाणें परंपरेनें प्राप्त झालेला शाश्वततेचा असा योग जाणला-संपादिला : तो योग ह्या जर्गी-पृथ्वीवर-दीर्घकाल लोटल्यामुळे-(महता कालेन)-बराच काल गेल्यामुळे-नाहीसा झाला आहे (२).

मग देव म्हणे पंडुसुता । हाचि योग आम्हीं विवस्वता ।

कथिला परि ते वार्ता । बहुता दिवसांची ॥ १६ ॥

मग तेणें विवस्वतें रवि । हे योगस्थिति आघवी ।

निरूपिली बरवी । मनुप्रति ॥ १७ ॥

मनुनें आपण अनुष्ठिली । मग ईक्ष्वाकुसि उपदेशिली ।

पेसी परंपरा विस्तारिली । आद्य हे ॥ १८ ॥

मग आणीकही या योगातें । राजकृषी जाले जाणते ।

परि तेथुनि आतां सांप्रतें । नेणिजे कोण्हि ॥ १९ ॥

प्राणिया कार्मीं भरूं । देहाचि वरी आदरू ।

म्हणोनि पडिला विसरू । आत्मबोधाचा ॥ २० ॥

अव्हांटलिया आस्थाबुद्धि । विषयसुखाची परमावधि ।

जीव तैसा उपाधि । आवडे लोकां ॥ २१ ॥

पंडुसुता = पांडुसुता. विवस्वता = सूर्याला. विवस्वतः योग आम्हीं हाचि = सूर्याला हाच कर्मयोग (निष्कामतेचा असा) आम्हीं : कथिला = सांगितला. बहुता दिवसांची वार्ता ते = वार्ता = दुसऱ्याच्या सांगण्यावरून पाहणें जें काहीं ज्यास वार्ता म्हटलें-राहणें; संभाषण म्हटलें-पुष्कळ दिवसांची ती बातमी अर्भंगः—देखण्याच्या तीन जाती । वेडी वार्ता अत्यंती ॥ १ ॥ जैसा भाव तैसे फळ । स्वाती तोय एकजळ ॥ २ ॥ पाहे सांगे आणि जेवी । अंतर महदंतर तेवी ॥ ३ ॥ तुका म्हणे हिरा । पारखिया मूढा गारा ॥ ४ ॥ वार्ता-राहणें, बातमी, संभाषण, पोट्याचा धंदा, व्यापार व शेती, वांगें (वार्तामात्र = वरपांगी ज्ञान :: वार्ताहर = दूत, कावड वाहणारा, व्यापारी). बहुता = बहुत्व. वैपुल्यम् (= आधिक्य, विपुलता, विस्तार) (बहुद = उदार) (विपुल = विशंकटम्, पृथु, बृहत्, विशालम्, पृथलम्, महत्, बडूम्, रूढ, विपुलम् इति ९ विस्तीर्णस्य) (१६). तेणें विवस्वतें रवि = विवस्वत नांवाच्या सूर्यानें. आघवी योगस्थिति = तर्बे योग. योग = जीव-परमात्मऐक्य. स्थिति = स्वरूपरचना. बरवी = चांगली, सुंदर. मनुप्रति निरूपिली = मनुला-मनुप्रजापतीला सांगितली. चौदा प्रजापति एका कल्पांत असतात [(मनु-मन-मनुराजा देहपुरी (अभंग पाहा)]. मनु = (१) मननशील, विद्वान. (२) अंतःकरण. (३) चौदा मनुष्यैकी प्रत्येक (स्त्री, मनुपति). मनुः + अंतर ३०६७२०००० वर्षे. मनुजः = मनुष्य. मनु + अधिपः = राजा (१७).

मनुने आपण अनुष्ठिली = मनुप्रजापतीने आपण धर्मकृत्यक्रियेची केली (अनुष्ठान = करणे, वर्तन, क्रिया, धर्मकृत्य). इक्ष्वाकुसि = इक्ष्वाकुला = सूर्यवंशाचा पहिला राजा, वैवस्वत मनुचा पुत्र. या इक्ष्वाकूने वसिष्ठापासून अध्यात्मविद्या संपादिली (अनुसरणे = भजणे, मागे जाणे). उपदेशिली = शिकविली (व्या. आद्योच्चारण), निर्देश, मंत्र-शिकविले. ऐसी परंपरा विस्तारिली = ही परंपरा महाभारतात नारायणीयोपाख्यानात अशी सांगितली आहे. परंपरा = क्रम, परंपरा, पद्धत, कुळ, जात, (परंपरीण = परंपरागत) (परंपराक = यज्ञपशुहिंसा). विस्तारिली = वाढ, फैलाव, विस्तीर्णता, रुंदी, सर्व हकीकत (ग. व्यास) फैलाव करून सांगितली आहे. (विस्तर = प्रणय, प्रार्थना, आधार, आसन, पीठ, समूह, वैपुल्य, बोलण्याचा पाल्हाळ, विस्तार, फैलाव.) स्तु + वि = वृद्धिंगत करणे, विस्तृत करणे, ताणणे (संस्तर = रचना, अनुष्ठान, विस्तार, शय्या, स्थंडिलरचना, यज्ञ). आय हे-आय हे गा = पहिली, मूळची, श्रेष्ठ, आधीची, प्रारंभाची-विष्णूची परंपरा ही. ("त्रेतायुगादौ च ततः विवस्वान् मनवे ददौ। मनुश्चलोक्तं मूलार्थं सुतायेक्ष्वाकवे ददौ॥" शांतिपर्व ३४८-५१). संपादणे-पद + सम् = संपन्न करणे, बनवणे, सज्ज करणे, सिद्धीस नेणे, देणे, होणे, संपन्न होणे, युक्त होणे (१८). आणीकही = दुसरे, इतर, निराळे, आणि, इतरप्रमाणे; अधिक जोराने, दुसऱ्या घरी, इतर ठिकाणी (१-२५७). राजऋषि-राजर्षि [= ऋषि = पश्चात्ताप पावलेला, १. पुराणप्रसिद्ध तपस्वी, २. वेद, ३. मंत्र, ४. किरण, ५. गोरोचन, ६. वानर, ७. ज्ञानी, ८. जीव :: धृतर्षि, कोडर्षि, परमर्षि, महर्षि, राजर्षि, ब्रह्मर्षि, देवर्षि असे सात प्रकार]. [ऋषिऋण = तर्पण, वेदाभ्यास, इत्यादी. ऋषिधान्य = वरी, देवभात. ऋषिपंचमी = भाद्रपद शुद्ध पंचमी. ऋषिपुत्रक = दवणा वनस्पति. ऋषिप्रोक्ता = रानउद्गीढ. ऋषियज्ञ = वेदाध्ययन. ऋषिश्रेष्ठ = पुंडरीक. ऋषि-वनस्पति = मुरुडसैंग]. जाले-जाहले. तेथुनि-तेथोनि. सांप्रते = सांप्रतम् = हल्ली, योग्य तःहेने नेणेजे कोण्हे = कोणीही जाणत नाही (१९).

कामी भलं-कामी भर (भर = नाद, ध्रम, सायास). (कामी = विलासी मनुष्य, विलास धारण करणारा, विलासभार वाहणारा, रति. भर = ओझे-भार-धारण करणारा, ढोंग, वैपुल्य, आधिक्य) रतीच्या-विलासाच्या-ठिकाणी वैपुल्य, आधिक्य, आसक्ति धारण. (कामिन् = झोलेपट, प्रेमळ, कामातुर. आत्मभरि = अप्पलपोथ्या, पोटभरू, आपमतलबी). प्राण = पंचप्राण^{१५}, जीव, अंतःकरण, सर्वस्व, देहाचि^{१६} वरी आदर-देहाचिवरी आदर = देहाचे ठायींच सर्वथैव आदर, सन्मान, काळजी, उत्सुकता, विनंति, यत्न, लक्ष. [देह = १. शरीर, २. माखणे, ३. तट. देहधर्म = आहार, निद्रा, इत्यादी देहाचे सहजधर्म. देहबंध = शरीराचा बांधा. देहवत्, देहभूत = प्राणी, जीवात्मा. देहसंचारिणी^{१७} = कन्या :: आदरण = लक्ष देणे. आदर आतिथ्य = अतिथीचा सन्मान, योग्य पाहुणचार. देहभर-देहभरि = पोटभरू]. वर (= देहाचि वरी) = पसंती, वर, अभिष्ट, उत्तम, वेष्टन, पेक्षा, देहासच आदर, प्रेम देणारा. देहबुद्धीवरच जास्त टेकणारा. विसरू-विसर = पसरणे, फैलावणे, समूह. (विमार = प्रसार). आत्मबोधाचा = (बोध = ज्ञान, विचार, बुद्धि, जागृति, उमलणे, उपदेश) = आत्मज्ञान, पुरुषजागृति, ज्ञानजागृति (२१).

अव्हाट = आडमार्ग. आस्थाबुद्धि = (आदर, विचार, काळजी) आस्तिक्यबुद्धि. विषयसुखाची = ज्ञानेंद्रियाचे रूपादि विषय, भोग्य वस्तु, पदार्थ. परमावधि = (परम + अवधि) परम सीमा, हद्द, अंत, मुदत, करार, समाप्ति, वेळ. जीव तैमा उपाधि = देहादि प्रपंच. जीव = प्राण, आयुष्य, जीवात्मा, लिंगशरीर,

^{१५}(प्राण =) प्राणेंद्रिय, इंद्रिय, श्वास, हृदयस्थ वायु, जीव, वारा, बल, देहस्थ पंचप्राण, जीवात्मा, परमात्मा, प्राणाप्रमाणे प्रिय वस्तु, अन्न, कवित्वशक्ति, काव्यरस, जगणे, विष्णु.

^{१६}प्राणिन् = १) प्राणी, जीव, २) जिवंत, बलिष्ठ.

^{१७}देहिन् = प्राणी, मनुष्य, आत्मा. देहिनी = पृथ्वी. क्षेत्रज्ञ, आत्मा, पुरुष इति ३ शरीराधिदैवतस्य।

जीवंतपण, जीवंत. जीवित, प्राणी, व्यवसाय, कर्ण, बृहस्पति, पृथ्वी, धनुष्याची दोरी, खणखण शब्द, निर्वाह-साधन. उपाधि = त्रास, अडथळा. १. शुद्ध स्वरूपाला अन्यरूप देणारें किंवा अन्य भासविणारें द्रव्य (रंगीत पाण्यांत रंग उपाधि). २. तांबड्या फुलामुळें, स्फटिक तांबडा : : तांबडें फूल ही उपाधि : : (उपसर्ग, माया, संसार, पसारा, त्रास, कारण, हेतु, धर्मचिंतन) = उपाधि. आवडे लोकां = विश्व, प्रजा, लोक, समुदाय, विषय, फळ, भोग्य वस्तु, आवडती-आवर्ती होणारी. लोक = मनुष्य, जनता, जनव्यवहार, जग, निवासस्थान, निजस्वरूप, विषय, चक्षुरींद्रिय, प्रकाश, फल, भोग्यवस्तु, जन, विश्व, भुवन, विश्वाचा भाग (२१).

यावर देव “कां जे महर्षि आणि तथा देवा। येरा भूतजात सर्वा। मी आदि म्हणोनि पांडवा। अवघडु जाणतां ॥ ६७-२ ॥ श्रीकृष्ण म्हणत आहेत कीं, हे पंडुसुता, हाच योग-आत्मयोग-योगांतील उत्तम योग-कर्मयोग-निष्काम कर्मयोग आम्ही विवस्वत् जो भगवान् सहस्रारिम्^{१८}, त्यास कथिला-सांगितला-बोळिला-उपदेशिला. पण ती गोष्ट सद्यःकालाचे मानानं, अति पुरनानची होय-बहुत दिवसांची जुनीपुराणी अशी-(१६)

त्या रवीनें-विवस्वतानें-मग नंतर ही सर्व आघवी योगस्थिति बरवेपणानें-उत्कृष्टपणानें-मनु जो मानव-जातीचा मूळ पुंष त्यास निरोपिली-निरुपमतेनें निरोपणाची केली-निरोपच जसा का एक मांगावयाचा-(१७)

आपण मनुनें अनुष्ठिली, (हा योग उत्तम असा चांगला पण “अर्जुना” तूं परिससी। परिसोनि अनुष्ठिसी। तरि आम्हांसि वाणि कायसी। सांगावयाची ॥ १६९-५), अनुष्ठानाची केली व नंतर मग इक्ष्वाकु जो सूर्यवंशी राजा त्याम उपदेशिली-(जी दैविकी वाचा। जें उपदेश दे नाभिकाराचा। तें नवरस दीपाचा। पवाड लाभे ॥ ७-१०). अशी परंपरा-श्रीकृष्ण-विवस्वान् (रवि)-मनु-इक्ष्वाकु-(परंपरा) आय अशी विस्तारिलेली-आहे. (१८)

यावर मग आणखीही कांहीं राजकृषी ह्या कर्मयोगास-कर्मयोगाच्या निष्कामतेम-जाणते असे शहाणे झाले; पण त्यानंतर आतां तेथून म्हणजे इक्ष्वाकु-राजर्षि-नंतर तेथचा तो उपदेश कोणीही जाणत नाही, त्यासंबंधी नेणतपणच एक सर्वत्र सांप्रत वर्तत आहे-नेणिजे-(१९)

प्राणी विषयभोगकामना-कामावर भर ठेणारा, इंद्रियांच्या आधीनतेनें देहावरच सर्व आदर असलेला-सर्व आदर देहान्मावासाच-देहासच-दिलेला म्हणून आत्मबोधाचा, ज्ञानयोगाचा विसर पडून आहे, आत्मबोध विमरला-(आपलेपण-स्वतःचें जें तें कांहींच उमगेना. तेथें यज्ञचक्र तसेंच उघड नागवण जी विषयाचरणाची जेथे आत्मघातच एक-केवळ देहभरण जें-तेथें अंतःकरण देयावेना असं जें कांहीं मागें परोपरीनें सांगितलें तें मुळींच आठवणीचें होईना-निजवृत्ति ती विमरली)-(२०)

आस्थाच मुळीं नाही, तेथें बुद्धीच मुळीं अव्हासव्हा झाली, एक विषयसुखाची सर्वथेव परम परम अशी सीमाच अवधीच-लोकांना यकःश्रित जीवपणाचीच उपाधि एक आवडीची होऊन आहे. (२१)

येन्हवीं तन्हि खबुणियांच्या गांवीं। पाटाउवें काय करावीं।

सांगें जात्यांथा रवि। काय आधी ॥ २२ ॥

किं बहिरयांचे आस्थानीं। कवणि गीतातें मानीं।

किं कोल्ह्या चांदणि। आवडी उपजे ॥ २३ ॥

^{१८}रवि : सूरः। सूर्यः। अर्यमा। आदित्यः। द्वादशात्मा। दिवाकरः। भास्करः। अहस्कर। वध्रः। प्रभाकरः। विभाकरः। भास्वान्। विवस्वान्। सप्ताश्व। हरिदश्व। उष्णरश्मि। विकर्तनः। अर्कः। मार्तण्डः। मिहिरः। अहणः। पूषा। शुमणिः। तरणिः। मित्रः। चित्रभानु। विरोचनः। विभावसु। ग्रहपति। त्विषापति। अहर्पति। भानु। हंसः। सहस्रांशुः। तपनः। सविता। रविः। इति ३७ सूर्यस्य।

पैं चंद्रोदया आरुतें । जयांचे डोळे पुटती असते ।

ते कावळे केंवि चंद्रातें । वोळखती ॥ २४ ॥

तैसी वैराग्याची शीव न देखती । जे विवेकाची भाष नेणती ।

ते मूर्ख केंवि पावती । मज ईश्वरातें ॥ २५ ॥

कैसा नेणों मोह वाढीनला । तेणें बहुत काळ व्यर्थ गेला ।

म्हणोनि योग हा लोपला । लोकिं ईये ॥ २६ ॥

येन्हवीं-येरवीं. तन्हि = तर, मग, हि, सुद्धा, तरीहि, तसें असलें तर. खवुणियांच्या-खवणयांच्या = जैनपंथी, क्षपणक. (खवणा = दिगंबरदीक्षा घेणारा). गावीं = घरी, दारी, गांवीं (तेथचे नसणें जें). दृष्टीनं (दिगंबराना कापड काय उपयोगाचें होतें!) पाटाउवें-पाटावे = उंची वळें (पाटाव = उंच रेशमी वस्त्र). जाल्यांघा-जाल्यंघा = जन्मतः अंध जो. (जात = जन्म, उत्पत्ति). काय आशी = काय होय (२२). किं-का. बहिरयांचे-बहिरयांच्या (बहिरमुख = बहिरामुखा : बहिरवास = बाहेर राहणें). आस्थानि-आस्थानीं = समुदायांत, सभेमध्ये, ठिकाणीं. (आस्थान = सभा, आदर, आस्थान = सभा). कवणि-कवण गीतातें मानीं = कोण गीताला मान देणार! गाण्याला मानमान्यता कसची! कसची ती गीत गाण्यास मानणारी-मानलें जाणें तें, मान देणें तें, कोण तें गाण्यास मानणारें! ऐकणार-मन्मान, गौरव, मान देणारा, पूजणारा. कोल्हा-कोल्हेया (चांदणि आवडी उपजे) = धूर्ताला, लबाड कोल्हाला अंधारच बरा वाटतो. त्याला चांदणें-प्रकाश-आवडणार नाहीच. कोल्हाला चांदण्याची आवड केव्हाही (कनची ती-केव्हाहि) उमजणार नाहीच. कोल्हा = जंबु, जंबुक, जम्बुक, नीच माणूस, (जाम्बूळ = जंबुल) [१० जंबुकस्य-शिवा, भूरिमायः, गोमायुः, मृगधूर्तकः; शृगालः, वंचुक, क्रोष्टा, फेरुः फेरवः, जंबुकः] ^{१९} चांदणें = चंद्राचा प्रकाश, (चंद्रिका, कौमुदी, ज्योत्स्ना इति ३ चंद्रप्रभायाः) चांदणें (२३).

चंद्रोदया आरुतें-आरौतें = चंद्र-उदयाच्या अगोदर, चंद्रोदयाच्या आधी. आरौतें = आधी. (पारौतें = नंतर). जयांचे डोळे फुटती असते = ज्यांचे डोळे फुटती म्हणजे मिटलेले असतात. [मीलनं = १. डोळे मिटणें, २. (फुलाचें) मिटणें; मीलित = न फुललेलें, संकुचित.] कावळे ^{२०} चंद्रातें केंवि वोळखती = चंद्रोदय

^{१९} जंबुक = कोल्हा, नीच माणूस, जाम्बूळ, वरुण. जंबुल-जंबूल = जाम्बूळ, केवडा, वधुवरांची केलेली थट्टा. (कोल्हा = धूर्तकः, जंबु-जंबू, नीच माणूस. कोल्हा = शिव. कोल्ही = भालू, पार्वती. भालूकी = म्हातारी कोल्ही, भालू.) (कोकिळा-(स्त्री.)-प्रियकर (स्त्री.)-१. लुखा, खोडसाळ, दूरदर्शी, चेंनी, जुगाऱ्या. २. लोखंडाचा कीस.) वारुण = वरुणाचें, जलाचें १. पाणी, २. (ज्यो.) शतमिषज् नक्षत्र. वरुण = जलचरांचा राजा, देवविशेष, जलाचा अधिपति, उदक वायवर्णा, (व.), परमेष्ठि, सूर्य, स्वर्लोक (न.) जिरे. वरुणात्मज = जमदग्नि, मय. वरुणालय = समुद्र. वरुणानी-वरुणपति. वारुणव्रत = योजलेलें काम ताबडतोब करणें. वारुणि = अगस्ति ऋषी. वारुणी = पश्चिम दिशा, मय, मयविशेष, दूर्वा, गंडदूर्वा, शतावरी, कंडवळ.

^{२०} कावळा : काकः, करटः, अरिष्टः, बलिपुष्टः, सकृत्प्रजा, ध्वाङ्गः, आत्मघोषः, परभृत, बलिभुक्, वायसः, इति १० काकस्य. काग = कावळा. काण = डोमकावळा = एक डोळ्याचा. काकः = नित्य पुरुष, कावळा, लंगडा (खंज), पांगळा, (पंगु), पाण्यांत डोकें बुडविणें, कोकिळ, काकसमूह. [काकजात = कोकिळ. काकपक्ष = झुलपें. काकपद = शब्द गळल्याची खूण (Λ). काकत्व = राजाचा मध्यम सेवक. काकशालि = काळी साळ. (काकलः-डोमकावळा, कंठभूषण). काकरुकः = मित्रा, नम्र, दरिद्री, स्त्रीवश पुरुष, दिवाभीत, कपट.] (जयंत काककथा = १. जयन्त, पाकशासनि २. इंद्रपुत्रस्य। चंद्रासारखें मुख दिसत आहे; तूं सीतेस पाहत असशील तर आजपासून तुजें व चंद्राचें वांकडें राहील, असा शाप दिलेला कावळ्याला कदाचित्). नराणां नापिकः धूर्तः। पक्षीणांचैव वायसः॥ वायस = कावळा, आगरुचंदन, टपिंग तेल. वायः = विणणें. वायदंडः = घोटा (कोष्टयाचा).

कावळ्याच्या उपयोगी पडत नाही—कामास येत नाही. कावळ्याचा रंग काळा—काळ्या रात्री घरातील कामें चंद्राच्या चांदण्यानें होणारी नव्हत; तेथें दिवाच पाहिजे : जसें का—(स्फुट = फुटलेलें, विकसित. स्फुटनं = फुटणें, उमलणें. स्फुटित = व्यक्त केलेलें, विकसित, फुटलेलें, रुंद, थडा केलेला) (२४). शीव = हद्द, सीमा. वैराग्याची शीव न देखति = प्रपंचाबद्द अनासक्तीची शीव—हद्द—जे पाहत नाहीत. विवेकाची भाष नेणती = सारासार विचाराची—भाष—बोलणें, सांगणें, म्हणणें—प्रतिज्ञा जे नेणतात. ते मूर्ख केंवि पावती मज ईश्वरातें = ते अविवेकी कसे बरे पावते होतील मज ईश्वरास—(२५). मोह = प्रेमाचें वेड, मूर्खपणा, मतिभ्रम. वाढीनला = अधिक करणें, वाढ होणें, वृद्धि पावला—झाला, महत्त्व दिला गेला. बहुत काळ व्यर्थ गेला = दीर्घ काळ गेला. योग लोपला इये लोकि = ह्या मृत्युलोकीं हा योग लोप पावला (२६).

यः कश्चित् जीवपणच एक तें, सर्वेच्या सर्व जीव धर्माच्या उर्मीनीं ग्रासलेले, जेथ शोक, मोह, क्षुधा, तृषा, जरा, मरण ह्यांनीच आवरलेलें हें जीवपण तेथें कमचें तें प्रेमाचें जन्मलेलें, प्रीतीचें झकलेलें, सगुण आच्छादिल्लें तें कपचें । पण एक सर्वेच्यासर्व जें काहीं जवळ आहे नाही तें सर्वे अविवेकें हपापलेंपणच एक आवडून घेतलेलें—अहो, जेथें सर्वे नागवेंपणच—मुळीच कमला तो पांघरायाचा आधार नाही—तेथें नागवें—नागवें जेथें वस्त्र पांघरणें—नेसणें कमचें—दिगंबर त्याचे मुळी सर्व गांव, तेथें विचाररूपी उंची वस्त्रें तरी कोण काय कामाचीं तीं—जेथें जन्मतःच आंधळेपण एक तेथें सूर्याची ती मातब्बरी कमल्या महत्त्वाची ती—सर्वे आंधळेपणा—पुढें ज्ञानसूर्याची ती असणारी कर्तबगारी काय कसची तर . . . (२२)

जीवः अपुधारणम् इति २ प्राणधारणस्य ।

अस ३ः प्राणाः इति २ प्राणानाम् ।

जीव = बृहस्पति = बृहस्पतिः, सुराचार्यः, गीपतिः, धिपणः, गुरुः, जीवः, अहिरसः, वाचस्पतिः, चित्रशिखण्डिनः इति ९ बृहस्पतेः ।

चित्रशिखण्डिनः = मरीचिरंगिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतु । वसिष्ठश्चैति संतव ज्ञेयाश्चित्र शिखण्डिनः ॥

मरीच्य त्रिमुखा सप्तर्षयः — चित्रशिखण्डिनः संज्ञा मुख शब्दात् पुलस्तादयः ।

जीवजीवः — पक्षि = हारितः, महुः, कारण्डवः, प्लवः, तित्तिरिः, कुक्कुभः, लावः, जीवजीवः, चकोरकः, कोयष्टिकः, टिट्ठिकः, वर्तकाः, वर्तिका इति १३ ।

ऊर्मिः उर्मिः, वराटकः, स्वातिः, वर्णकः, झाटलीः, मनुः, मूषा, सृपाटी, कर्कभूः, यष्टिः, शाटी, कटी, कूटी इति ११ भावक्रिययाः । भंग, तरंग, ऊर्मिः, वीचिः इति ३ लहयाः । उल्लोळ, कल्लोळ, महसृमिषु ।

ऊर्मिका : अङ्गुलीयकम्, उर्मिका इति २ अङ्गुल्याभरणस्य ।

ऊर्मिमत् = वक्र = अरालम्, वृजिनम्, जिह्वम्, ऊर्मिमत्, कुक्षितम्, नतम्, आविद्धम्, कुटिलम्, भ्रमम्, वेलितम्, वक्रम् इति ११ ।

आस्थाः आस्थानि सभा । यत्नः प्रयत्नः । उभौ आस्था । उपाधिः धर्मचिन्ता इति २ धर्मचिन्तनस्य । तत्र “उपाधिः” पुंसि । आधिः, मानसी व्यथा इति २ मनःपीडायाः । कुटुम्बव्यापृतः, अभ्यागारिकः, उपाधिः इति ३ कुटुम्बपोषणादिव्यापारयुक्तस्य । लोक—लोकेशः = हिरण्यगर्भो लोकेश स्वयंभुश्चतुराननः इत्यादी, इत्यादी. लोकेश = ब्रह्मदेव—ब्रह्मा, आत्मभूः, सुरज्येष्ठः, परमेष्ठी, पितामहः, धाता, अञ्जयोनिः, द्रुहिणः, विरिधिः, कमलासनः, स्रष्टा, प्रजापतिः, वेधाः, विधाता, विश्वसृष्ट, विधिः, इत्यादि २० ब्रह्मा ।

अथवा असें म्हणूं की, सर्व बहिरेंपणच एक-बहिःच्याच्या समेमध्ये कसली ती गानी-गीतास मानण्याचें तें-कसची मान्यता गीतास मिळाली असें नाहीच. कोल्हास^{२१} पोटीची ती-अंगची चांदण्याची आवड केव्हाहि नाहीच! जीवउपाधि आवडलेली, खवुणियच्या गावीं-पाटाउवें, जात्यंधा-रवि, कोल्हा-चांदणें, कावळे-चंद्र, वैराग्य शीव नाही, विवेकहीन मूर्ख, तेथें ईश्वर पावणारा नाही..... (२३)

चंद्र उदयाचे अगोदरचमुळी ज्यांचे अमलेले डोळे फुटतात, ते कावळे^{२२} चंद्रास कां बरें-कसचे बरें ओळखणारे होतील? (२४)

त्याप्रमाणें वैराग्याची मुळीं कसलीही सीमा, मर्यादा, शीवच माहीत नाही, कसचें तें, वैराग्य म्हणजे काय तें जाणणें होणारें-ज्यांना विवेकाची बोली, भाष, भाक्, भाख माहीत नाही-जाणणें नाही-असे ते मूर्ख कसचे बरें मज ईश्वरास मिळणारे, पावणारे, पोहोचणारे होणारे-असे कधीही नच होणारे की-ज्यांना आपलें-पण नाही-अर्थ पुरुषार्थाचें अंग नाही-त्यांना ह्या परमात्म्याशीं-(कर्तव्य कसचें तें) काय करावयाचें आहे? (२५)

अहो! अहो!! मोह हा कमा-केवळ्यातरी वाढतेपणाचें प्रमाण घेऊन आहे-मोह वाढला, थोर झाला आहे-मोह हा सदा उर्मीमधील एक, पण ह्या मोहानेंच तें सदापटीचें होऊन होणें झालें-ह्या लोकीं त्यामुळें बहुतकाळ व्यर्थ गेला-आणि म्हणूनच की हा निष्काम कर्मयोग-ह्या लोकांमध्ये-ह्या लोकीं लोप घेऊन आहे-लोपला आहे-लपणारा झाला. (२६)

^{२१}कोल्हा—भगवें तरी श्वान सहज वेष त्याचा । तेथे अनुभवाचा काय पंथ ॥ १ ॥

वाढवुनि जटा फिरे दाही दिशा । तरी जंभु वेषा सहजस्थिति ॥ २ ॥

कोरोनिया भूमि करी मध्ये वास । तरी उंदीरास काय वाणी ॥ ३ ॥

तुका म्हणें ऐसें कासया करावें । देहासि दंडावें वाउगेचि ॥ ४ ॥

कांहीं जन भगवी वस्त्रें घेतात, तो कांहीं अनुभव होण्याचा मार्ग आहे काय? त्याप्रमाणें भगव्या रंगाची साहजिक कुडी नमतात काय? (१). मस्तकावर जटा वाढवून जे दशदिशा (नम्र) हिंडतात, त्याप्रमाणें कोल्हाची वागणूक साहजिक असते (२). कित्येक जमिनीमध्ये विवर करून राहतात, तसें आपआपल्या विळामध्ये राहणारे उंदीर कमी आहेत काय? (३). तुकाराम महाराज म्हणतात, असें करण्याचें काय कारण आहे? व्यर्थ देहाला दंड कां करावा? (४).

कोल्हा : जोंवरि तोंवरि जंभुक करि गर्जना । जंव त्या पंचानना देखिलें नाही ॥ १ ॥

तोंवरि तोंवरि सिंधु करि गर्जना । जंव त्या अगस्ति ब्राह्मणा देखिलें नाही ॥ २ ॥

तोंवरि तोंवरि वैराग्याच्या गोष्टि । जंव सुंदर बनिता दृष्टि देखिली नाही ॥ ३ ॥

तोंवरि तोंवरि शूरत्वाच्या गोष्टि । जंव परमाईचा पुत्र दृष्टी देखिला नाही ॥ ४ ॥

तोंवरि तोंवरि माळामुद्रांचीं भूषणें । जंव तुक्याचें दर्शन झालें नाही ॥ ५ ॥

जोंपर्यंत वाघ पाहिला नाही, तोंपर्यंतच कोल्हाची गर्जना-१. जोंपर्यंत अगस्ति ब्राह्मणाला पाहिला नाही, तोंपर्यंतच सिंधूची गर्जना-२. जोंपर्यंत सुंदर स्त्री दृष्टीम पडली नाही, तोंपर्यंतच वैराग्याचें व्याख्यान-३. जोंपर्यंत दुसऱ्या मातेच्या पोटचा शूरवीर योद्धा पाहिला नाही, तोंपर्यंतच शूरत्वाच्या गप्पांची महती-४. तुकाराम महाराज म्हणतात, जोंपर्यंत माझी गांठ पडली नाही, तोंपर्यंतच साधूपाण्याच्या व्याख्यानाचें प्रतिपादब-(५).

^{२२}कावळा : जयाचें डोळे फुटती असते । ते कावळे केंवि चंद्रातें । वोळखती ॥ ४-२४ ॥ निंब निंबोळिया मोडुनि आला । तरी काउळिया सुकाळ जाला । तैसा भक्तिहिनु वाढिला । दोषाची लागी ॥ ९-४३९ ॥ टाळिये काउळा सांपडे ॥ १७-३०१ ॥-जेव्हा कावळा टाळीत सांपडावा, तेव्हा तामसी पुण्यकृत्य करतो. (काकतालीय न्याय); विवेक काउळिया । नाही जैसा ॥ १८-५५६ ॥ चंद्राचा उदय जैसा । उपयोग नोहे वायसा ॥ ३-१९८ ॥ चोखी होईल वायसा-कावळा काळ्याचा पांढरा होऊं शकत नाही-१६-२८५. बृद्ध कावळ्यास यज्ञावशेष घालीत नाहीत-१८-१४८९.

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

[अद्य = आज. पुरातनः योगः = जुनापुराणा योग, रूप. भक्तः असि सखा असि-माझा भक्त आहेस, तसेंच सखा-मित्रही पण आहेस. ते-तुजला. हि एतद् उत्तमम् रहस्यम् = हें असें उत्तम रहस्य.]

अन्वयः : स एव अयं । योगः पुरातनः । अद्य प्रोक्तः । मया ते । मे भक्तः सखा च असि । इति । हि । एतद् उत्तमम् रहस्यम् ।

अर्थ : परंपरेचा प्राचीन योग, तोच हा आज मी तुला सांगत आहे. कारण तू माझा भक्त आहेस; तसेंच स्नेहीपण आहेस. याज्ञसाठी तुला हा योग सांगितला, व त्यांतही हें उत्तम रहस्य, ज्ञान (तत्त्व) आहे (३).

तोचि हा आजि आतां । तुजप्रति कुंतीसुता ।

सांगितला आम्ही तत्त्वतां । भ्रांति न करी ॥ २७ ॥

हें जीवीचें निज गुज । परि कैवि राखों तुज ।

जें पढियसि तूं मज । म्हणोनियां ॥ २८ ॥

तुं प्रेमाचा पुतळा । भक्तिचा जिव्हाळा ।

मेत्रियेची चित्कळा । धनुर्धरा ॥ २९ ॥

तुं अनुसंगाचा ठावो । आतां तुज काय वचूं जावो ।

जन्हि संग्रामारूढ आहो । जालो आम्ही ॥ ३० ॥

तन्हि नावेक हें साहावें । गाज्य वज्य हि न धरावें ।

परि तुझें अज्ञानत्व हरावें । लागे आधि ॥ ३१ ॥

तत्त्वतां = तात्पर्यानिं, सत्यवैकल्य, खऱ्या स्वरूपावर, तात्त्विक-रीतीनिं [(तत्त्व^{२३} = मन, शरीर, ब्रह्म, परमात्मा, देवता, तात्पर्य, मंद मंद नृत्य, सत्य-खरें स्वरूप, मूलतत्त्व, वस्तुस्थिति). तत्त्वज्ञ, तत्त्वविद् = तत्त्वज्ञानी, वेदाती. तत्त्वज्ञान = यथार्थ ज्ञान, ब्रह्मज्ञान. तत्त्वन्यास = (न्यास = पूजेमध्ये देहावयवावर मंत्रांनीं देव इत्यादींची स्थापना करणे). तत्त्व ठेवणे = तत्त्व, खूण, ठेव. तत्त्वसंख्यानम् = सांख्यमत. तत्त्व अभियोग = महत्त्वाचा आरोप]. भ्रांति न करी = (संग्रम भांति = मिथ्यामति, मिथ्याज्ञान, भ्रम, अयथार्थ-ज्ञान, गोंधळ, घोटाळा, संशय, चंचलता, चूक, भूल) संशय घेऊं नको, शंकित होऊं नको. (भ्रांति = भ्रांति, मिथ्यामति भ्रम इति ३). कुंतीसुता = अर्जुना^{२४} (२७). जीविचे-जीवीचें-अंतरीचा, अंतःकरणांतील इच्छा, जीवभाव : निजगुज = आत्मभावरहस्य, निजस्वरूपगुहा, निज, नित्य, ब्रह्म. कैवि राखों तुज = तुजकडून कसें सांभाळलें जाईल-जें कां-हें तुजला नच सांगतां कसें ठेवूं. पढियसि-पढियेसि तूं मज = (पढियंते = आवडते, प्रिय. पढणे = म्हणणे. पढियावो = प्रेम, आवड. पढिये = आवडतें) मजला “म्हणणे” तें आवडतें करीत आहेस : तूं मजला

^{२३} तत्त्व : करचरणादिभिः यद्विलंबितं नृत्यादिकं तत् तत्त्वमित्युच्यते ।

^{२४} कुंतिभोज-एक राजा, कुंतिपिता, “शूर” राजाचा मित्र. याला अपत्य नसल्यामुळे यानें कुंतीला दत्तक घेतलें होतें. कुंति-यदुवंशीय “शूर” राजाची कन्या, कुंतिभोजानें दत्तक घेतलेली : पंडूची भार्या. हिनें लहानपणीं दुर्वासापासून पुत्रप्राप्तीचे मंत्र मिळविले होते. कर्ण, धर्म, भीम, अर्जुन यांची माता : सूर्य, यम, वायु व इंद्र यांच्या अंशानें हे चौथे झाले : आणि अश्विनीकुमारांचे मंत्र माझीला दिले, त्यांपासून नकुल सहदेव झाले.

आवडतोस म्हणून (२८). प्रेमाचा पुतळा (=मूर्ति) प्रेम^{२५} (प्रीतीकर) करणारी मूर्ति. भक्तीचा जिह्वाळा = भक्तीच्या जिह्वाळ्याची जागा अंतःकरण, भक्ति, जीवनसारा. भक्ति = उपासना, सेवा, श्रद्धा. मैत्रियेची चिक्कळा = (= जीव, आत्मा) मित्रस्य कर्म मैत्र्यं मैत्री वा = मैत्री^१. [मित्र = सूर्य, स्नेही, दोस्त. (शत्रूच्या पलीकडचा राजा, दोस्त-रा०). मित्रयुः = रीतभात जाणणारा, प्रेमळ, मित्र, मित्र जोडणारा. मित्रसाहः = मित्राचे दोष पोटांत घालणारा.] ^२कळा-चंद्राची कळा, किरण, शक्ति, कौशल्य, नौका, मूर्ति (२९). अनुसंगाचा ठावो = अनुषंग, संगति संबंध, साहचर्य, निकट संबंध, सत्य, विश्वास, सीमा, हद्द. वचू जावो- वंचो जावो = वंचू = प्रतारणा (प्रतारण = ठकविणे. प्रतारकः = ठक) करावी. संप्रामाखंड जालो-जाहलौ = युद्धाला सज झालो आहो (३०). तन्हि-तरी. नावेक=क्षणभर. गाज्ज बज्ज हि-गाजबज्जही = गजबज, गोंधळ, गडबड. अज्ञानत्व = अडाणीपणा, अविद्या, माया, (वे०). (नकळत, चुकून समासांत). साहावे = सोसणे, भोगणे, होऊ देणे, माफ करणे (३१).

तोच हा निष्काम कर्मयोग आज आता ह्यावेळेस सांप्रत-हे कुंतिघुता, तुजला-तुजप्रत आम्हीं तत्त्वतः सांगितला-आंत होऊं नको-प्रांतीचा अवलंब करूं नको-प्रांती न करी..... (२७)

असें हें माझ्या जीवींचें, अंतःकरणींचें, निज नित्य गुज गोष्ट गौच, ज्वायोगें गुजराण होणारी ह्या जीविताच्या संपन्नतेची-ती तुझें कसेही करून रक्षण करो!-कारण जें काहीं तूच मजला पडिबंता होऊन आहेस म्हणून—(२८)

धनुर्धरा, हे कुंतिघुता, तू प्रेमाचा पुतळा, भक्तीचा जिह्वाळा.... (२९).

अनुरागाचा ठाव, आतां तुझें वंचन करावें तें कां-जरी आम्हीं संप्रामावरं आरूढ, तरी तुजपासून लपवावें म्हणून.... (३०).

तरी क्षणभर हें सहन करावेंच-करावें-गाजणें, बाजणें तें मनीं धरावें नच; पण तुझें अज्ञानत्व, अज्ञानपण, तें अगोदर काढावें लागत आहे-तुझें अज्ञान तें आधीं नाहीसं करावें असें होऊन आहे. (३१)

अर्जुन उवाच—

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

[अपरम् = अलीकडचा. भवतः = आपला. परम् = फार पूर्वीचा. विवस्वतः = सूर्याचा. कथम् एतद् विजानीयाम् = हें कसें जाणावें जें का. त्वम् आदौ प्रोक्तवान् = आपणच अगोदरचे असे-प्रथमचे ते योग बोलणारे, योग सांगणारे ते-]

अन्वयः : भवतः जन्म अपरं । विवस्वतः जन्म परं । त्वम् आदौ प्रोक्तवान् इति । एतद् । कथम् विजानीयाम् ।

^{२५}प्रेमा, प्रियता, हार्दम्, प्रेम, स्नेह इति ५ प्रेम्णः ।

^१मैत्रेयी-याज्ञवल्क्य पत्नि. ही ब्रह्मनिष्ठ होती. मैत्रेयः-पराशरशिष्य. यांनं पांडवांशीं वैरं न करण्या-बद्दल दुर्योधनास सांगितलें, पण त्यांनं न ऐकतां, उन्मत्तपणानें आपली मांडी धोपटली, तेव्हां भीमाची गदा मांडीवर बसून मरशील, असा यांनं शाप दिला. मित्र-रवौ मित्रः । मित्रम्, सखा, सुहृद् इति ३ मित्रस्य । सव्यम्, साप्तपत्नीन् इति २ मैत्र्याः । अतः शत्रोः परं मित्रम् (विषयात् स्वदेशात् अनन्तरो राजा शत्रुः स्यात्), (तरणिः, मित्रः, मित्रभानु, सूर्यस्य) ।

^२कलाः चंद्रमण्डलस्य षोडशो भागः कला संज्ञा । त्रिशत्काण्डा मिलित्वैका कला । झील्लिज्ञा, शिल्पे गीतवाद्यादिनैपुण्ये । कालमेदे त्रिशत्काण्डात्मके काले कला । चित्, चन्, इति २, असाकृत्ये । साकृत्य वचनं पारायणम् इति । आसंग वचनं तुरायणम् इति ।

अर्थ : आपलें बोलणें विसंगत आहे. अलिकडचा-सद्यःकालचा आपला जन्म. विवस्वानाचा जन्म तर फारच पूर्वीचा-दूरचा-सृष्टि-उत्पत्तीबरोबरचा-आपणच अगोदर-आदौ-प्रथम-बोलणारे, योग सांगणारे असें हें कसें बरें-खरें मानावें-जाणलें जावें तें? (४).

तंव अर्जुन म्हणे श्रीहरि । माय आपुलियाचा स्नेह करी ।

तेथ विस्मय काय अवधारी । कृपानिधि ॥ ३२ ॥

तुं संसारभ्रांताचि साउली । अनाथा जीवांची माउली ।

आमतें कीर प्रसवली । तुझी कृपा ॥ ३३ ॥

देवा पांगुळ यखादे विजें । तन्हि जन्मोनि जोजार साहिजें ।

हें बोलों काई तुझें । तुजचि पुढें ॥ ३४ ॥

आतां पुसेन जे मी काहीं । तेथें निकें चित्त देई ।

तेंविचि देवें कोपावें नाहीं । बोला एका ॥ ३५ ॥

तरि मागील जे वार्ता । तुंवा सांगितली होती श्री अनंता ।

ते नावेक मज चित्ता । मानेचिना ॥ ३६ ॥

जे तो विवस्वत म्हणिजे काई । ऐसें हें वडिलां ठाउकें नाहीं ।

तरि तुवांचि केंवि कहीं । उपदेशिला ॥ ३७ ॥

तो आईकिजे बहुता काळाचा । आणि तुं तंव श्रीकृष्ण सांपैचा ।

म्हणोनि गा ये मातुचा । विसंवाद ॥ ३८ ॥

तेंवीचि देवा चिरित्र तुझें । आपण कांहींच नेणिजे ।

हें लटिकें केंवि म्हणिजे । येकि हेळा ॥ ३९ ॥

परि हिचि मात आघवी । मी परियसे ऐसी सांगावी ।

जें तुवांचि तयां रवि केंवि । उपदेश केला ॥ ४० ॥

आपुलियाचा-आपुलेयाचा = बालकाचा. कृपानिधि-कृपानिधे. स्नेह = ओलावा, प्रेम, आवड, कृपाळु, मित्र. विस्मय = नवल, आश्चर्य (संशय, गर्व). अवधारी = एकावें (३२). संसारभ्रांताचि = संसारानें भ्रमलेल्यांची. अनाथा = दुबळ्या गरिबाचा. आमतें = आमुतें = आम्हांस. तुझी कृपा प्रसवली आमुतें (कीर = निश्चयार्थ) = आम्हांस जन्म देणारी ती तुझी कृपा होय (३३). विजें-विजे = व्यावें, जन्म घावा, उत्पन्न व्हावें. यखादे-एकाधे : जोजार = जंवजाळ, बोजा, त्रास. पांगुळ यखादे विजें तन्हि जन्मोनि जोजार साहिजें = एकादें पांगळें मूल आईला झालें, तर ती त्याच्या जन्मापासून त्याच्या खस्ता खाते (३४). निकें चित्त देई = चांगलें चित्त द्यावें (३५). वार्ता = गोष्ट, खुशाली, बातमी. नावेक चित्ता मानेचिना = क्षणभर चित्तास मानवत नाहीं-चित्त मानत नाहीं (३६). विवस्वत म्हणिजे काई-कायी = सूर्य, विवस्वत म्हणजे तो कोण काय ! तो सूर्य कोण नि काय ! वडिलां ठाउकें (ठाउवें) वाडवडिलांनाहि-पूर्वजानाहि माहीत नाहीं. तरि केंवि कहीं-तरी केंवी कहीं = तन्हि कसा केव्हां-(३७). आईकिजे बहुता काळाचा = फारच जुन्या काळचा-विवस्वान्-फारा दिवसांचा. श्रीकृष्ण सांपैचा = अलिकडचा. सांपैचा = सांप्रतचा, सांप्रतकाळचा. ये मातुचा विसंवाद = ह्या गोष्टीचा, कथेचा विरोध दिसतो-(३८). चिरित्र-चरित्र = जीवनकार्य, पराक्रम, सदाचरण, कृत्य, अवस्था, स्थिति, चरित, स्वभाव, आचरण-चरित्र, इतिहास-. येकि हेळा = एकदम, एकेवेळीं, एकदां, एकाच वेळीं, एकदम (३९). हिचि मात आघवी = अशी ही सर्व गोष्ट. परियसे-परियेसे = ऐकेन. जें तुवांचि तयां रवि केंवि-जें कां तुंवा तया रवी = जे कां तुम्ही त्या रवीस-विवस्वतास-(४०).

तेव्हा तेथें यावर अर्जुन म्हणत आहे, श्रीहरी, हे कृपानिधी, ऐकावें कीं, माय ती—आई ती—आपल्यांचा स्नेह करतेच, पोटीचें प्रेम तें एका आईजवळच, तेथें विस्मय तो कसचा, अहो श्रीहरी मायबापा (कृपानिधि)! (३२)

आम्हां अनाथ जीवांची—संसारांत श्रांत झालेल्यांची, म्लान झालेल्यांची, दमलेल्यांची कीं, तुम्हीं अहो माडली, साडली आहांत! आम्हांस प्रसवली ती तुमची कृपाच एक। —आम्हीं अनाथ जीव, पण कृपाच तुमची आम्हांस जगवीत आहे, तुमच्या कृपेनेंच आम्हीं जगत-वांचत आहोंत—जीवन जीवित प्रसवून, ती आम्हांस वांचवीत आहे. अहो, ह्या अमृतदृष्टीच्या कृपेचें, नवलाचें असें देणें तें, परम परम रहस्याचें असें तेंच आपण आधी, कृपापीयूष असे होत. (३३)

अहो देवा! तुम्हांस ठाऊक आहेच कीं, एकादे पांगुळ वीलें—वीयालें—जन्मलें तरी जन्मलेल्याचा—जन्मभर त्याचा जोजार साहणें होतेंच, असें हें तुमचेंच म्हणणें आहे—व तें तुमचें तुम्हापुढें बोलावें तें कशास? (३४)

आतां यावर मी कांहीं एकादें पुसणें करीन—करीत आहें, तेथें बालकाचें जसें विचारणें म्हणून चित्त यावें—तसेंच येथें देवांनीं आतां माझा एक प्रश्न विचारण्यावर नच कोपावें—नच रागास यावें—अहो! (३५).

मागील वार्ता तुम्हीं अनंतांनीं सांगितली होती, ती तर माझ्या मनाला मुळींच मानवेना—माझें मन तें मानीत नाही—माझें चित्त क्षणभर का होईना, पण तें मनावर घेण्याचें करीना—मानण्याचें—मान्यतेचें करीचना! (३६)

कारण काय तर, जो कांहीं कोण तो कसा—कसला—कसचा हें तर वाडवडिलांनाहि माहीत—ठाऊक नाही, कसचें तें हें माहीत नाही; तर तुम्हींच केव्हा व कसचा उपदेश केलेला म्हणावा तो! (३७)

तो रवि तर अहो बहुत बहुत काळाचा जुना पुराणा, पुरातनचा असा, काळचा काळही लोटला असेल; त्याच्या असण्यानें तें, आणि तुम्हीं तर श्रीकृष्ण भगवान् अगदीं सांप्रतचे—सांपैचे—असे (सां + पैस + चे) आणि या कारणास्तवच मुळीं ह्या उपदेशासंबंधींचा एक विसंवादच होत आहे, येत आहे, होऊन येत आहे. (३८)

त्याचप्रमाणें पाहावें तो हे देवा! श्रीकृष्ण! श्रीकृष्ण (दिव्यते असौ सः) भगवान् तुमचें हें चरित्र मला तर कांहींच समजत—जाणवत नाही. तुम्हालासुद्धां ह्या श्रीकृष्णाचें चरित्र श्रीकृष्ण जे भगवान् तुम्हीं—त्यांनीं हि जाणणें नाही—व असें आहे तर मग हें खोटेंनाटें, लटकें आहे असें म्हणावें तरी कसें? —येकि हेळा—एकदमच्या एकदम तें! (३९)

पण हीच गोष्ट—मात—बुद्धि—सर्वच्या सर्व मी ऐकेन—परिसेन, समजेन—माझ्या जाणीवेंत उतरेल अशी बेताबेतानें सांगवी, जें का काय तुम्हीं ह्या रवीम केव्हा, कसा, कसचा तो—उपदेश तो केला म्हणावा तें. (४०)

श्रीभगवानुवाच—

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

ताम्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥

[व्यतीतानि = होऊन गेलेले. न त्वं वेत्थ = तुला त्याचें ज्ञान नाही; तूं तें जाणत नाहीस.]

अन्वय : अर्जुन, तव मे च बहूनि जन्मानि व्यतीतानि। अहं तानि सर्वाणि वेद, परंतप, न त्वं वेत्थ ।

अर्थ : हे अर्जुना, तुझे व माझे अनेक जन्म झालेले, ह्या भूमीवर, ते मी माझी ज्ञानशक्ति मायेनें, द्वैत भक्तीनें आच्छादित नाहीं म्हणून सर्व जाणतो—त्याचें स्मरण मला आहे. हे परंतप ! तूं काहीं ते (मायेमुळे) जाणत नाहीस (५).

तंव श्रीकृष्ण म्हणे पंडुसुता । तो विवस्वत जै होता ।

तें आम्हीं नसो ऐसि चित्ता । भ्रांति जरी तुज ॥ ४१ ॥

जरी तुं गा हें नेणसि । पें जन्में आम्हां तुम्हांसि ।

बहुतें गेलि परि न स्मरसि । आपुलि तुं ॥ ४२ ॥

मी जेणें अवसरें । जें जें होऊनि अवतरें ।

तें समस्तेंहि स्मरें । धनुर्धरा ॥ ४३ ॥

भ्रांति = भ्रांति, मिथ्या मति, भ्रम (४१). जन्में आम्हां तुम्हांसि—आम्हा तुम्हांसि = अनेक जन्म (४२). आपलि—आपुलि न स्मरसि तुं = तुला ती स्मरत नाहीत. जेणें—जेणें जेणें अवसरें = ज्या ज्या प्रसंगी. अवतरें = अवतार घेतों. (अव+तृ = उतरणें). समस्तेंहि—समस्तही = सर्व (४३).

श्रीकृष्ण म्हणतात की, हे पंडुसुता, जेव्हा, ज्याकाळीं तो विवस्वान होता, तेव्हा त्यावेळीं—काळीं आम्हीं नयूं अशी जर का तुझ्या चित्ताला भ्रांति वाटते. . . . (४१)

जर का तुझ्या हें जाणिवेंत येत नाही—तुझें चित्त हें नेणतेंपण घेऊन आहे—पण असें समज की, तुम्हां—आम्हांस जन्में तीं बहुत बहुत गेलेलीं, पण तीं आपलीं जन्में तूं नच स्मरत आहेस—अनेक जन्म तुला ते स्मरत नाहीत—तुला त्यांचें स्मरण नाही. (४२)

हे धनुर्धरा ! मी ज्या ज्या अवसरानें, प्रसंगी, संधीम अथवा योग्य काळीं जें जें काहीं होऊन उतरतों, अवतरतो, अवतार घेतों (स्वाधीन होतों), तें सर्व काहीं (—ममरत—समस्त—) मी आठवतो, स्मरतो—सर्व, एकीभूत, संयोग, पूर्णता, सलोखा केलेला जो—

अभंग

पंडारा दाऊनियां थोकसी । देखिलेंपण केवीं जाये अंग लपविसी ।

तरी वेधा काय करिसी । मा शहाणपण तुझें नव्हे रे गोंवळा ॥ १ ॥

आम्हीं येकवीध जीवें तुंवा केले आधातुरें ।

वर्षावो वोसरलिया वोल्हासु जाय ।

तंसी न होत प्रेमळ उखरें गोंवळा ॥ २ ॥

देठीं गुंफलिया फुलें डाळलिया आहाच तंव काहीं न दिसे रे ।

परी प्राण इंद्रियांच्या अंगसुखा समर्थ कोण असे रे गोंवळा ॥ ३ ॥

या बोला मानवोनी बापरखुमादेविवरें विठ्ठलें दिधलें आपआपणियांते ।

तेंपासुनी तें लपणेंची पाहिलें उभा पंढरिये येणें वेधे रे गोंवळा ॥ ४ ॥

स्मृतीस आणतो, (साहित्यशास्त्रामधील अलंकारच कसे), स्मरण मला असतें. (४३)

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

[अजः अपि सन् = नच जन्मणारा जरी. अव्ययात्मा = अविनाशी. (स्वर्च न होणारा = ज्ञान-शक्तीनें क्षीण न होतो, परिपूर्ण असाच नेहमी असणारा—) आत्मा. भूतानाम् ईश्वरः अपि सन् = भूतांचा—

जीवांचा व दृश्य वस्तूंचा ईश्वर, स्वामी, कर्ता तरीसुद्धा. स्वाम् प्रकृतिम् अधिष्ठाय = आपल्या त्रिगुणात्मक प्रकृतीचा—मायेचा आश्रय करून. आत्ममायया संभवामि = स्वतःच्या मायेनें युक्त होऊन ईश्वरी शक्तीनें, चिन्मय अशा चिदानंद रूपानें, संभवतो, जन्मतो.

अन्वय : अव्ययम् आत्मा अजः अपि भूतानाम् ईश्वरः अपि सन् (त्रिगुणात्मक) स्वाम् प्रकृतिम् अधिष्ठाय आत्ममायया संभवामि ।

अर्थ : अविनाश जन्मरहित असा, जीवांचा (यच्चयावत् दृश्य वस्तूंचा) भूतांचा ईश्वर स्वामी सर्व शक्तीमान असा—आत्मा असूनसुद्धा आपल्या मी त्रिगुणात्मक ईश्वरी शक्तीचे, प्रकृतिचे अधिष्ठानानें—आत्म-मायेनें (चिन्मय असा) संभवतो, उद्भवतो (६).

म्हणोनि आघवें । मागील मज आठवें ।

मि अजहि परि संभवे । प्रकृतियोगें ॥ ४४ ॥

माझें अव्यय तत्त्व तरि न नासे । परि होणें जाणें येक दिसें ।

तें प्रतिबिंबें मायावसें । माझाचि ठाई ॥ ४५ ॥

माझी स्वतंत्रता तरि न मोडे । परि कर्माधीन असा आवडे ।

तेंहि भ्रांति बुद्धि तरि घडे । येन्हवीं नाहीं ॥ ४६ ॥

किं येकचि दिसें दूसरें । तें दर्पणाचेनि आधारें ।

येन्हविं काय वस्तुविचारें । दुजें आहे ॥ ४७ ॥

तैसा अमूर्तचि मी किरीटी । प्रकृति जै अधिष्ठि ।

जैसा का नट नटे नटी । कार्यालागीं ॥ ४८ ॥

आघवें—हें आघवें = सर्व हें. मि—मी. अजहि परि संभवे = अजन्मा तरी मी जन्मतों. प्रकृति = मूलधर्म, स्थिति, स्वभाव, वंश, कुळ, मूल कारण, योनि, ब्रह्म, शब्दाचें मूल, रूप, माया, अविद्या, किता, त्रिगुणाची साम्यावस्था, जीवन, वासना, चिस्न, योनि, आई, प्रजा, राज्य, सात अंगें, राजसमूह, सांख्यांचीं मूलतत्त्वें. प्रकृति-आपद = शुद्धिबर येणें. प्रकृति-भज = मरणें, प्रकृति-पुरुष = कारभारी, प्रधान. प्रकृति-मंडळ = राजसमूह, प्रजासमूह. प्रकृतिमत् = सार्विक, मूलचा. प्रकृतिविद् = सहज, स्वाभाविक. प्रकृतिस्थ = (१) मूलचे निरोगी. (२) बद्ध झालेला. (३) शुद्धिबर आलेला. प्रकृतियोगें = आदिमायेचा अंगिकार करून—^३(४४). अव्यय तत्त्व—अव्ययत्व = अविनाशपणा. तत्त्व = सत्य, वस्तुस्थिति, खरें स्वरूप, मूलतत्त्व, परब्रह्म, परमात्मा, मन, शरीर. तत्त्वज्ञ, तत्त्वविद् = तत्त्वज्ञानी, वेदांती. तत्त्वज्ञान = यथार्थज्ञान, ब्रह्मज्ञान. तत्त्वसंख्यान = सांख्यमत. न नासे—न नसे = नाश पावत नाही. होणें जाणें एक दिसें = उत्पन्न होणें व जाणें एकरूप दिसतें. स्वस्वरूपी मायावसें प्रतिबिंबें = मायेच्या योगानें आत्मस्वरूपातच प्रतिबिंबतें (४५). स्वतंत्रता—स्वतंत्रता (= आधीनता). कर्माधीन असा आवडे = स्वाधीन कर्माच्या असा आवडणारा. भ्रांति बुद्धि तरि घडे = बुद्धि भ्रमली, संशयाची झाली, मोह्यात पडली, तरच घडते—(४६). वस्तुविचारें = वास्तविकतः, वस्तूचा विचार केला तर. वस्तु = सत्य पदार्थ, स्वभाव, सत्त्वांश. विचार = युक्तयुक्त विचार, चर्चा, चौकशी (४७). अधिष्ठि प्रकृति जै = मायेचा आश्रय करतो; मायायुक्त होतो. जैसा का नट नटे नटी—तैसाकारपणें नट नटी = कार्यासाठीं जसा नट नटतवें नटतो—(४८).

^३प्रकृतियोगें—प्रधानम्, प्रकृतिः इति २ सत्त्वादिगुणसाम्यावस्थायाः । संसिद्धिः, प्रकृतिः, स्वरूपम्, स्वभावः, निसर्गः, इतिः ५ स्वभावस्य । पौराणां श्रेणयोऽपि प्रकृतयः स्युः इति २ । स्वामी, अमात्य, सुहृत्, कोशः, राष्ट्रम्, दुर्गम्, बलम् इति ७ राज्याङ्गानि; एतान्येव प्रकृतिशब्दवाच्यानि स्युः । योनौ लिङ्गे च प्रकृतिः । संगतिः संगम योगशब्दः ।

आणि म्हणून मागील, जुने, पूर्वीचे सर्व काही अवघे-जे जे काही सर्व घडलेले ते मजला आठवाचे असते-मी जन्मरहित “अज” तरी प्रकृतीच्या योगेंकरून, आदिमायेचा आश्रय करून, मी संभवे-जन्म घेतों, जन्माचा (हेतु) होतो-उचितपण ऐश्वर्य ज्ञान इत्यादींचा होतो. (४४)

माझे अभ्यय-(शाश्वत, अविनाशी, खुशाल, सुरक्षित) असे ब्रह्मतत्त्व (सत्य), ते तर मुळीच बाधा का नाश पावत नाही-नासत, बिघडत, मोडत नाही; पण जे काही उत्पन्न होतें, जन्मतें, जातें, बऱैरे ते एकत्रेचें (एकच, एकरूप) दिसतें, व ते मायेच्या योगेंकरून माझ्याच ठिकाणी म्हणजे आत्मरूपांतच प्रतिबिंबित झालेले दिसतें. (४५)

माझी स्वतंत्रता-दुसऱ्याच्या आधीन नसणें जें, वयांत येणें जें, कर्ता (असे जें काही व्याकरणांत येणारें), ती नच मोडते, पण कर्माच्या सर्वेध आधीन असाच दिसतो, असतो, आवडतो, व तेंही तसें घडतें जर का बुद्धि ही प्रांत, भ्रमाची, मिथ्या मतीची जर का झाली असेल तरच फक्त-येव्ही नाही- (४६)

तें भ्रमाचें कसें म्हणावें तर, दर्पणांत पाहण्यानें का आरशाच्या आधारावर, एक जें सरळ तें तर दुसरे (तिसरे)च एक असें दिसतें. येव्ही वस्तुविचारानें-वस्तुसंबंधी विचार केला तर-वास्तविक पाहिलें असतां तेथें दुजे नाहीच ! (४७)

तसा मी अमूर्तही (अव्यक्त-आत्मस्वरूपाचें-निर्गुण अविनाशीपण)-देहधारी नसूनही, आत्मस्वरूप, अभ्यक्त, आदि असूनही, हे किरीटी, जेव्हा का, जर का प्रकृति अधिष्ठित होतो, मायायुक्त होतो, मायेचा आधार करतो, तेव्हा जसा का नटच एक, नट का नटी होऊन कार्यासाठीं माकारपणें मटतो. (४८)

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

[ग्लानिः = थकवा, दुबळेपणा, उतरती कळा. अभ्युत्थानम् = उत्कर्ष, उठणें. सृज् = उत्पन्न करणें.]

अन्वयः : भारत, धर्मस्य ग्लानिः यदा यदा भवति, अधर्मस्य अभ्युत्थानम् भवति, तदा आत्मानं सृजामि अहम् ।

अर्थ : हे भारता, धर्माची ग्लानि, थकवा, उतरती कळा-हानी-जेव्हा जेव्हा होते, अधर्माचा पगडा बसतो, उत्कर्ष होतो : अधर्म मोहिमेवर निघतो, अधर्म युद्धाची तयारी करतो, अधर्मच आपल्या सन्मानार्थ उठतो, तेव्हा मी आपल्याला उत्पन्न करतो (७).

हे धर्मजात आघवें । युगायुग्नि म्यां रक्षावें ।

ऐसा बोल हा स्वभावें । आद्य असे ॥ ४९ ॥

म्हणोनि अजत्व परतें ठेवि । मी अव्यक्तपणहि नाठवि ।

जे वेळीं धर्मातें अभिभवि । अधर्म हा ॥ ५० ॥

धर्मजात = सर्व प्रकारचे धर्म. युगायुग्नि-युगीयुगी-युगायुगी = प्रत्येक युगाचे ठिकाणी-प्रत्येक युगी, युगामध्ये. (युग + अयुग = युगायुगी. अयुग = विश्वोत्पत्ति, पूर्वीचा काळ, एकटा. अयुग अचिस् = अभि. अयुगनेत्र = शंकर. अयुगबाण = मदन. अयुगबाह = सूर्य.) रक्षावें = रक्षणाचें करावें. बोल = ध्वनि, आवाज. बोल (दोष)-ओघ (प्रवाह). ओघ (प्रवाह) = जल इत्यादींचा ओघ; वाहणें; प्रवृत्ति; व्यवहार; अखंडपणा. स्वभावें = सृष्टिक्रम. आद्य = मूळामध्ये, पहिल्यांदा, आरंभापासून, प्रारंभीचा (विष्णु). (आदिः, पूर्वः, पौरस्त्यः, प्रथमः, आद्यः इति ५ आयस्य. पौरस्त्यः = पूर्वेकडील, मुख्य, आधीचा) (४९). म्हणोनि-म्हणोनि. अजत्व परतें ठेवि = न जन्मणें, जन्मरहितपण बाजूस ठेवतो. (अज-शुभः, छागः, बस्तः, छगलकः,

अजः इति ५ अजस्य । विष्णुहरी, छागोबस्तः एते अजाः ।) अव्यक्तपणहि नाठवे = इन्द्रियांना अगोचर (सा.), प्रधान, निराकारत्व-निराकारपण-अविनाशित्व-(पलीकडे) माझे मी आठवीत नाहीं. अव्यय = ब्रह्म, खुशाली, शाश्वत, सुरक्षित. अव्ययीभाव = अविनाशित्व, न खर्चणें. अव्यक्त = अजितश्चाव्यक्तश्चेति विष्णावपि वर्तते । अधर्मे धर्मतिं अभिभवि = जेव्हा हा अधर्म-पाखंड, नास्तिक. धर्म-धर्मास-पूर्वीच्या सदाचारास-जिकतो, व्यापतो; अधर्म धर्माचा पराभव करतो; अधर्म धर्माचा न्हास करतो. (न्हास = क्षय, नाश, -आवाज, टंचाई.) (५०)

अवघे हे धर्मजात-सर्व प्रकारचे धर्म-म्यां युगायुगीं-प्रत्येक युगाच्या ठिकाणचे ठिकाणीं रक्षावें असा हा सृष्टिक्रमाचा बोल-ओघ आरंभापासून आय असा स्वभावैकरून की- (४९)

माझे (अजत्व) नच जन्मणें जें तें कीं बाजूस पलीकडे ठेवतो-(नच जन्मणेंपणें जन्मतों) माझे निराकारत्व, निर्गुणत्व अव्यक्तपणही म्हणजे अविनाशित्व मी आठवीत नाहीं; जेव्हा का अधर्म, नास्तिक पाखंड धर्म जो, तो धर्मास-सदाचारास शह देतो, व्यापतो, पराभवितो, जिकतो, अभिभवतो. (५०)

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

[त्राहे = रक्षण कर ! (आत्राटिल × अस्फुरिला) आत्राटणें आस्फुरणें त्राहविली = त्रासविली. त्राहाटवणें = प्रतिष्ठेस चढविणें.

परित्रास = भीति : [परित्राणः अ. ८५४ = १) रक्षण. २) स्वसंरक्षण. ३) मारणाऱ्याला निवारणें]; त्राणें (त्रै) रक्षित [त्र-त्रै-रक्षणारा (आतपत्र); त्रायणें = रक्षण. १) रक्षण. २) आश्रय. ३) चिलखत]. साधु = चांगलें, योग्य, गुणी, पुण्यशील, सद्गतेनी, प्रिय, कुलीन, निर्दोष, शुद्ध, साधुसज्जन, (व्यापारी, सावकार); (साध्वी, पतिव्रता), कल्याण, शाबास-(साधुकार = स्तुति. साधुदोहा = दुधाळ गाय. साधुधी = सासू. साधुमत् = सुखी. साधुवाह-बाहिन = शिकविलेला घोडा.) विनाशाय च दुष्कृताम् = विनाश = नाश, नश्वर-जगत्कार्य ब्रह्म, अदर्शन, गुप्त होणें. विनाशउन्मुख = नष्टप्राय. विनाशधर्मन् = नाशिवंत, अस्थिर. धर्मसंस्थापनार्थाय = (धर्म = पुण्यकर्म, चाल, संप्रदाय, प्रावीण्य, आचार, शास्त्रोक्त कर्तव्य, न्याय, नीति, योग्यता, स्वभावगुण, विशिष्ट गुण, सादर्य, यज्ञ, वेदरहस्य, (उपनिषद), यम, धनुष्य, आत्मा, अहिंसा, सत्संग, जीव. स्थापन = (संस्था = आज्ञा पाळणें, थांबविणें, स्थिर राहणें, स्थापणें, ठेवणें, सांत्वन करणें) = आधार होणें, स्थिर करणें, स्थापन करणें, व्यवस्था करणें, चित्तैकाग्र्य, घट्ट रोवणें, आवळणें, पुंसवन संस्कार. समू = सहित, बरोबर, पूर्ण, पुष्कळ, अति, सारखे, समोर. दुष्कृतं = दुष्कृतिः = १) पातक. २) दुष्ट कृत्य. दुष्कृत, दुष्कृति = पापी, दुष्ट. संभवामि = उत्पन्न होणें, शुद्ध करणें, मिमळणें, संभवणें, मिळविणें, मिळणें, समर्थ असणें, संयोग पावणें, सेवन करणें, विचार (तर्क) करणें, मानणें, समजणें, पूजा-सत्कार करणें, शक्य असणें, उपभोगणें, जवळ जाणें. युगे युगे = प्रत्येक युगामध्ये.]

अन्वयः : साधूनां परित्राणाय । दुष्कृताम् विनाशाय । च । धर्मसंस्थापनार्थाय । युगे युगे । संभवामि ॥

अर्थ : साधुसज्जनांच्या रक्षणासाठी, दुष्ट कृत्याचा नाश करण्यासाठी आचार, शास्त्रोक्त कर्तव्य, नीति, न्याय स्थापण्यासाठी, स्थिर करण्यासाठी, प्रत्येक युगामध्ये मी उत्पन्न होतों (८).

ते वेळी आपुल्याचेनि कैवारे । मि साहाकार होउनि अवतरे ।

मग अज्ञानाचें आंधारें । गिळुनि घालि ॥ ५१ ॥

अधर्माचि अवधि तोडि । दोषाचि लिहि फेडि ।

सज्जनांकरविं गुढि । सुखाचि उभवि ॥ ५२ ॥

दैत्यांची कुळें नाशी । साधूंचा मान गिंवसी ।

धर्मासी नीतीसी । शेस भरी ॥ ५३ ॥

मी अविवेकाचि काजळि । फेड्ढुनि विवेकदीप उजळि ।

तैं यागिया पाहे दिवाळि । निरंतर ॥ ५४ ॥

मग सत्सुखें विश्व कोंदें । धर्म जगिं नादें ।

भक्तासि निधति दोंदें । सात्त्विकांची ॥ ५५ ॥

तैं पापाचा अंचळ फिटे । पुण्याचि पाहाट फुटे ।

जैं मूर्ति माझी प्रगटे । पंडुकुमरा ॥ ५६ ॥

ऐसेयां काजालागिं । अवतरें मि युगायुगीं ।

परि हेंचि वोळखें जो जगिं । तोचि विवेकिया ॥ ५७ ॥

आपुल्याचेनि = निजभक्तांच्या, स्वजनांच्या, माझे आपुले जे सज्जन त्यांच्या. कैवारें = अंगिकारानें, पक्षानें, कैवारानें, निश्चयानें. साहाकार-साकार = आकार धारण करून. साहाकार = मदतनीस. आधारे = अज्ञानाचा काळोख. गिळ्ढुनि घालि = टाकून देतो, टाकतो (५१). दोषाचि लिहि फेडि-लिहिली फाडी = पातकाच्या सनदा फाडून टाकतो, धर्मविरुद्ध लिखाणाचा नाश करतो. अधर्माचि अवधि तोडि = (अवधि = वेळ, सीमा, मर्यादा) अधर्माची वेळ मोडतो, तोडतो-धर्मविरुद्ध आचारांची हद्द नाहींशी करतो. सज्जनां-करविं सुखाचि गुढी उभवी = साधुसज्जनांकडून सुखाच्या ध्वजपताका उभारतो; धार्मिक सदाचारी भक्तांकडून धर्माचा विजय-गुढी, ध्वज-उभारतो (५२).

दैत्यांची कुळें नाशी = धर्मास अपाय करणारे जे दुष्ट, त्यांचीं कुळें सवै नाहींशी होतात, पळून जातात. दैत्यदेव = वरुण, वायु, दितिपुत्र, मय औषध. साधूंचा मान गिंवसी = साधूंचा मान शोधून देतो, देववितो; सज्जनांना पुन्हां सन्मान प्राप्त करून देतो. धर्मासी नीतीसी । शेस भरी = धर्म व नीतीचें लग्न लावतो, त्यांना एकत्र नांदावयास लावतो-धर्म व सदाचार, सत्य यांचें ऐक्य करतो. (शेस = मळवट भरणें) (५३). अविवेकाचि काजळि । फेड्ढुनि विवेकदीप उजळि = (अविवेकाचि = अविचाराची, अज्ञानाची. काजळि = अंधार, अज्ञान.) = शुद्ध होणें, प्रकाशित होणें. तैं यागिया-योगिया. पाहे = उजाडें, प्रकाशतें. निरंतर = नित्य, सतत (५४).

मग सत्सुखें-स्वसुखें = स्वतःच्या सुखानें, आनंदानें, आत्मसुखानें. सत् = मूर्त व्यक्त पृथ्वी आप तेज सुख आनंद. विश्व कोंदें = (विश्व = स्थूलदेहाभिमानी जीव-जग सर्व) = स्वर्ग-आनंदाच्या योगें दाटपणें भरतें. धर्म-धर्मचि जगिं नादे = सुखानें राहतो, व्यवहार करतां. भक्तासि-भक्ता निधति दोंदें सात्त्विकांची = (दोंदें = मोठें पोट, पोट सुटलेलें) भक्तरूपी सात्त्विक भावाची, सामर्थ्याची, कसाची, सत्त्वगुणाची, सुखाची पोटे सत्त्वगुणांनीं परिपूर्ण होतात (५५). तैं पापाचा अंचळ फिटे = (अंचळ = पदर, ओंचा-अचळ = अचळ = डोंगर. फिटे = मुक्त होणें). पापाचा पदर, ओंचा, डोंगर नाहींसा होतो, सुटतो. पुण्याचि पाहाट फुटे = (पाहाट = प्रभातकाल) सत्कार्य सदाचाराची, धार्मिक नैतिक गुणांची पहाट होते-प्रभातकाल उगवतो. जैं मूर्ति माझी प्रगटे = जेव्हा माझी मूर्ति, प्रतिमा, आकार, रूप, उघड स्पष्ट, जाहीर होतें. पंडुकुमरा-पांडुकुमरा (५६). ऐसेयां काजालागिं = कामां, उपयोगाकरितां, प्रसंगीं वेळ पडेल तेव्हा. अवतरें मि युगायुगीं-युगीयुगीं = युगायुगीं मी अवतरतों, खालीं पृथ्वीवर येतों, प्रकट होतों, उघड होतों. विवेकिया = विचारी, समजस, तत्त्ववेत्ता (५७).

तेव्हा मी आपुल्याचेनि-स्वजनांच्या-निजभक्तांच्या कैबारातें-पक्षानें मी आकार धारण करून, साकार होऊन, अवतरतों व मग अज्ञानाचे अंधारे, अज्ञानाचा काळोख गिळून टाकतों, गिळून घेतों, गिळून घालतों (५१).

अधर्माची अवधि-धर्माविरुद्ध आचाराची सीमा-हद्द तोडून नाहीशी करतों-दोषाचि लिहि फेडी = धर्माविरुद्ध लिखाणाचा नाश करतों-सज्जनांकडून, धार्मिक सदाचारी भक्तांकडून, धर्माचा विजयध्वज-गुढी-उभी करतों-उभारतों-पताका गुढी सुखाची ती उभवितों, उभारतों (५२).

धर्मास अपाय करणारे दुष्ट, त्यांचीं सर्व कुळें नाशार्चीं करतों-साधुसज्जनांना पुन्हा सन्मान प्राप्त करून देतों-(साधूंचा मान गिंवसी), धर्म आणि सदाचार, सत्य यांचें ऐक्य करतों. धर्माचे नीतीशीं लग्न लावून (मळवट भरतों) व त्यांना एकत्र नांदावयास लावतों (५३).

नव सारासार विचार जो त्याची काजळी काढून टाकून टाकी व सारासार विचाररूपी-विवेकदिवा (दीप) उजळ करतों, तेव्हा अहो यागिया-यज्ञ करणारा तो त्यास तर निरंतरची अशी दिवाळीच होते. (५४)

तेव्हा त्या सुखानें विश्व कोंदकोंदून जाऊन धर्माच एक जर्गी नांदूं लागतो, व भक्तांना तर-सारासार विचारांची व सात्त्विकाची, विवेकाची दोर्देच कीं निघूं लागणारीं होतात-भक्त सत्त्वगुणांनीं परिपूर्ण होतात. (५५)

तेव्हा मग सहजच पापांचा डोंगर फिटला होतो; पुण्याची पहाट-प्रभातकाळ फुटतो; जें म्हणजे जेव्हा का माझी मूर्ति हे पांडुकुमरा, प्रगटते. (५६)

ऐशिया काजालागीं-ह्या असल्याच कीं कामाकरितां-कारणावर, युगांच्या युगीं अवतरतों; पण हेंच जो ओळखतो तोच कीं जर्गी विवेकी, विचारी समजावा. (५७)

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥

[जन्म कर्म च मे = माझे मायारूप जन्म, कर्म साधुरक्षण कर्तव्य अधिकार. दिव्यं = अलौकिक. पुनर्जन्म न एति = पुनर्जन्माला प्राप्त होत नाही. मां एति = मलाच मिळतो. तत्त्वतः यो वेत्ति = जो यथार्थ रीतीनें जाणतो. सः = तो. देहं त्यक्त्वा = देहधारणस्थिति सोडल्यावर.]

अन्वय : अर्जुन । यः मे दिव्यं । जन्म कर्म च । एवं तत्त्वतः वेत्ति । सः । देहं त्यक्त्वा । पुनर्जन्म न एति । माम् एति ।

अर्थ : हे अर्जुना ! अशातःहेचें माझें लोकोत्तर अलौकिक (असें मायारूपानें) जन्मणें, तसेंच (साधुरक्षण-कर्तव्य) कर्म (अधिकार) जो यथार्थपणें जाणतो, तो देहधारण सोडल्यावर पुनर्जन्माला प्राप्त न होतों मलाच प्राप्त होतो-मजशींच मिळतो (९).

माझे अजतवें जन्मणें । अक्रियताचि कर्म करणें ।

हें अविकार जो जाणें । तो परममुक्त ॥ ५८ ॥

तो चालिला संगे न चले । देहिचा देहि नाकळे ।

मग पंचतत्त्वीं तत्त्वतां मिळे । माझाचि रूपी ॥ ५९ ॥

अजतवें जन्मणें = न जन्मणेपणानें जन्मणें-माझे अजतवानें जन्मणें. अक्रियताचि कर्म करणें = न करणेपणानें कर्म करणें, अक्रियतेनें कर्म करणें. अविकार = लिप्त न होणेचा गुण; ही विकार न पावणारी स्थिति जो जाणतो तो. परममुक्त = तो संसारबंधरहित असा मुक्तच (५८). संगे चालिला न चले = तो

चालला दिसून चालत नाही. देहिचा देहि नाकळे = देहि असून देहांत मिळत नाही. पंचतत्त्वीं-पंचत्वीं-माझाचि रूपीं तत्त्वतां मिळे = मरणकाळीं तत्त्वदृष्ट्या माझ्या रूपांतच मिळून जातो (५९).

माझे (अजर्वें जन्मणें) न जन्मणेपणानें जन्मणें, (अक्रियताचि कर्म करणें) कर्म न करणेपणानें कर्म करणें हे अविकार (लिप्त न होण्याचा गुण) जो जाणतो तो परममुक्त, संसारबंधरहित होय-समजावा. (५८)

तो चालत असलेला तरी चालत नाही, देहांत मिसळत नाही, देहांत असून कळत नाही, देहाचा देहाला मिळत नाही ; व मग मरणकाळीं तर माझ्याच रूपामध्ये की मिळून जातो-. (५९)

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

[वीतरागभयक्रोधा = वीत म्हणजे नष्ट झालेले आहेत, राग म्हणजे विषयप्रेम, भय (= भीति), व क्रोधादि विकार ज्याचे. मन्मया = उपासनेनें मत्स्वरूप झालेले. मां उपाश्रिता = माझ्याच (गुह्यवाच्या) आश्रयावर अवलंबून राहणारे. बहवः = पुष्कळ. (स्थितप्रज्ञ, पुण्यवंत). ज्ञानतपसा = ज्ञानतपाचरणानें. पूता = पवित्र होऊन. मत् भावं आगताः = माझ्या स्वरूपाला मिळालेले आहेत.]

अन्वय : बहवः । वीतरागभयक्रोधाः । मन्मया । माम् उपाश्रिताः । मन्मयाः । ज्ञानतपसा पूताः मन्मयाः । मद्भावम् आगताः ।

अर्थ : पुष्कळ (पुण्यवंत) स्थिरबुद्धीचे असे, नष्ट झालेले आहे विषयप्रेम (राग), तसेंच भय, तसेंच क्रोधादि विकार ज्यांचे असे, माझ्या आश्रयावर अवलंबून असण्यानें, उपासनेनें मत्स्वरूप झालेले, ज्ञान-तपाचरणानें पवित्र होऊन, माझ्या स्वरूपाला मिळाले आहेत (१०).

येन्हर्वि परापर न शोचिति । जे कामनास्तु होति ।

वाटा केवळि न वचति । क्रोधाचियां ॥ ६० ॥

सदा मियांचि आथिले । माझियां सेवा ज्याले ।

किं आत्मबोधें तोषले । वीतराग जे । ॥ ६१ ॥

ते तपोतेजाची राशी । किं येकायतन ज्ञानासी ।

जे पवित्रता तीर्थासी । तीर्थरूप ॥ ६२ ॥

ते मद्भावा सहजें आले । मी तेचि ते होउनि ठेले ।

जे मज तया उरले । पदर नाहीं ॥ ६३ ॥

सांगे पितळेची गंधि कळिक । जें फिटली होय निःशेष ।

तें सुवर्ण आणीक । जोडु जाईजे ॥ ६४ ॥

तैसे यमनियमि कडसले । जे तपोज्ञानें चोखाळले ।

मि तेचि ते जाले । येथ संशय काईसा ॥ ६५ ॥

परापर न शोचिति = मागील पुढील ; (परकीय स्वकीय जनासंबंधी), मी-माझेसंबंधी उदासीन राहून शोक करित नाही. कामनास्तु-कामनाशून्य = इच्छा नाही असा ; कामिकतेचा अस्त झाला. क्रोधाच्या वाटांनीं, मार्गांनीं (न वचति) जात नाहीत. केवळि-कोण वेळीं-(६०). मियांचि आथिले सदा = मद्रूपतेनें सदा संपन्न. ज्याले माझियां सेवा = सेवेपाटींच की माझ्या जगले बांचले. जे वीतराग आत्मबोधें तोषले = निरिच्छ ते, संतुष्ट, आत्मज्ञानानें कीं-(६१). ते तपोतेजाची-तपोतेजाचिया राशी = तपें तेजें जीं अनेकशीं, त्यांची त्याच्यामध्यें राशीच एक. किं येकायतन ज्ञानासी = ज्ञानाचें एकच घर, एकच स्थान ; ज्ञान तेंच एक गृह, घर का स्थान.

तीर्थरूपानें तीर्थांसी पवित्रता देणारे = तीर्थरूपवें तीर्थांना पवित्र करणारें, पवित्रता देणारें-(६२). सहजें ते मद्रावा आले = सहज माझ्या स्वरूपाचे झाले, स्वरूपाला आले. तेचि मी ते होउनिले = मी तेच कीं, मी तेंच तें ज्ञान, ब्रह्म. जे मज तया उरलें. पदर नाही = त्यांच्या माझ्यामध्ये अंतर का पडदा उरला नाही (६३).

पितळेची गंधि कळिक-कालिक सांगे = पितळेचा कळक कीट. निःशेष-निःशेष फिटली जें होय = सर्वप्रकारें फिटला, नाहीसा झाला तर. तें आणीक-काई आणीक सुवर्ण जोडु जाईजे = अहो तेंच कीं सुवर्ण; तेथें दुसरें आणीक कुठचें तें सुवर्ण आपण्याची जरूरी नाही (६४). यमनियमि तैसे कडसले = अष्टांगयोगांनीं शुद्ध झाले. तपोज्ञानें चोखाळले जे = तप व ज्ञान (ज्ञानतपानें) यांनीं निर्मळ झाले. तेचि मि ते (मी) जाले = मीच ते झाले. परमात्मा जो मी-तेच कीं ते झाले. येथ काईसा-कायसा-कासया संशय = इथें संशय कसचा न काय-तप = प्रकाशणें, तापणें, तप करणें जें, तपश्चर्या. ज्ञान = तत्त्व कळणें, जाणीव, जाणणें, ब्रह्मज्ञान. यमनियमरूपी अंगें = यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, ध्यान, धारणा, समाधि (६५).

येहवीं पाहिले असतां, जे मागील पुढील कशाचाहि शोक करीत नाहीत, जे इच्छाशून्य अथवा कामना-शून्य-न इच्छितां सकाम उत्पन्न होत नाही-तसेंच क्रोधाच्या वाटेस जात नाहीत-केव्हाही क्रोधाच्या मार्गास जात नाहीत, जे नेहमींच्या नेहमीं-सदाची मद्रूपतेनें संपन्न (६०)

(मिर्याचि आथिले) माझ्या सेवेनेंच-सेवापणें-जगले वांचले-जियाले, अथवा असें म्हणूं कीं, असे ते वीतराग म्हणजे निरिच्छ ते एका आत्मबोधांतच-स्वतःसंबंधीची ज्ञानजागृति-प्रसन्नतेनें संतुष्ट असे संतोषले. . . . (६१)

ते तप व तेजाची रासच अथवा ज्ञानाचें सर्वथैव स्थान, एकच घर अथवा तीर्थरूप पवित्र असेच कीं-तीर्थांची पवित्रताच कीं म्हटले ते— (६२)

ते सहज स्वाभाविकपणेंच माझ्या स्वरूपाला आले-माझ्या भावाम पावले-माझ्या भावरूपास आले. आतां मी तेच कीं ते असे झाले-होऊन आहेत-होऊन राहिले आहेत. कारण काय तर, त्यांच्या व माझ्यांत कमलाहि पदर-अंतर-पडदा नाही म्हणून. (६३)

सांगा कीं पितळेची कीड कालिका गंधि, जेव्हा का सर्वस्वीं निःशेष, संपूर्णपणें नाहीशी झाली होते, तेव्हा तर तें सुवर्णच कीं! काय आणीक दुसरें तिसरें सोनें काय आणखी जोडावें मिळवावें पाहावें लागतें? (६४)

त्याप्रमाणें जे कोणी कांहीं अष्टांगयोगागमधीलची जी यमनियमरूपी अंगें, आठ योगांचीं तीं तेथें निर्मळ शुद्ध झालेले जे तपानें ज्ञानानें, अथवा तप म्हणजेच ज्ञानानें निर्मळ झाले-चोखाळले-ते तर मीच ते होत-मी तेचि ते झाले होत. येथें कसचा तो संशय! (६५)

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

[ये = जे. यथा = ज्या भावनेनें (पेरावें तसें उगवतें). मां प्रपद्यन्ते = माझी आराधना करतात. (प्रपद = पादाग्रम्, प्रपदम् इति २ पादाग्रस्य ।) तान् तथा एव = त्यांना तसेंच कीं मी. अहं भजामि = मीही भजतो. (भजामि = मीच त्यांचे मनोरथ पूर्ण करतो. भजमानम् = युक्तम्, औपयिकम्, लभ्यम्, भजमानम्, अभिनीतम्, न्याय्यम् इति ।) मनुष्याः सर्वशः = सर्वप्रकारें सर्व मनुष्यें. मम वर्त्मान् = माझ्या मार्गासच (वर्त्मान्-अयनम्, वर्त्मान्, मार्गः, अध्या, पन्थाः, पदवी, सृतिः, सरणिः, पद्धतिः, पथा, वर्तनी, एकपदी, इति १२ मार्गस्य ।) अनुवर्तन्ते = अनुसरतात; माझ्या मार्गाला अनुसरून वागतात-वागवितात. (अनुवर्तते-अनुवर्तन-अनुरोधः अनुवर्तनम् इति २ अनुकूलम् ।)]

अन्वय : पार्थ, माम् ये यथा प्रपद्यन्ते । तान् तथा एव अहम् भजामि । मनुष्याः सर्वशः मम वर्त्तमानवर्तन्ते ।

अर्थ : हे पार्था, जे मला जसे भजतात, त्यांना मीही तसेच भजतो. मनुष्यप्राणी सर्वतः माझ्या मार्गासच अनुसरतात (११).

येहृविं तरि पाहि । जे जैसैं माते माझ्या ठायीं ।

भजति तयां मीहि । तैसाचि भजे ॥ ६६ ॥

देखे मनुष्यजात सकळ । हें स्वभावता भजनशील ।

जालें असें केवळ । माझां ठाईं ॥ ६७ ॥

परि ज्ञानाविण नासलें । जे बुद्धिमेदासि आलें ।

त्यासि एकचि यया कल्पिलें । अनेकत्व ॥ ६८ ॥

म्हणोनि अमेद मेद देखति । यया अनामा नाम ठेविति ।

देवी देव म्हणति । अचर्चाते ॥ ६९ ॥

जे सर्वत्र सदा सम । तेथ विभाग अधमोत्तम ।

मतिवशे संभ्रम । विवंचिति ॥ ७० ॥

येहृविं-येहृवी. तरि-तरी. पाहि-पाही. जे जैसैं माते माझ्या ठायीं-जैसे माझ्या ठायीं. भजति-भजती-(६६). मनुष्यजात सकळ=मनुष्यमात्र; ह्या मनुष्यलोकांत नास्तिक कोणीच नाही. कारण-श्रद्धामयोऽयं पुरुषः [नु=१] स्तुति करणें. २) शक्यता, जणुं काय. सु=मनुष्य? (मनुष्यः). सु=मुख, मुखडा. मनुष्य-मनु-मननशील. मन=पूजा करणें, मानणें, समजणें, मान देणें, विचार करणें. मनुष्य = मनुष्य, (मनुष्येन्द्र, मनुष्येश्वर, मनुष्यदेव) मनुष्ययज्ञ=आतिथ्य]. स्वभावता=प्रकृति, सहजधर्म, मूळ गुण; मायेमुळें. भजनशील = (भजन = सेवा, पूजा, उपभोग, मालकी). भजनशील = स्वभाव, वर्तणुक, चरित्र, सुखभाव, सद्गतेन. शुचौ शुद्धे चरित आचरणे शीलम् । जाले-जाहाले. केवळ माझां-माझ्या. केवळ=फक्त, पूर्ण. ठाईं-ठायीं. केवळ माझां ठाईं=फक्त माझ्याच की ठिकाणीं-(६७). परि-परी. ज्ञानाविण नासलें=नाशिले. जे बुद्धिमेदासि आलें-विविध धर्म-पद्धति = पण आपण सच्चिदानंदरूप आहोंत हें न कळल्यामुळें बुद्धीच्या ठिकाणीं मेद उत्पन्न होऊन ह्या मला एकालाच अनेकत्व पाहतात (६८).

म्हणोनि-म्हणुनि. अमेद-अमेदि-अमेदी, मेद देखति = मित्रपणा, प्रकार, स्थिति, गुण्य गोष्ट. अनामा-अनामया = नामरहिताला; चर्चा करण्यास अशक्य त्या मला. नाम-नामे. नाम = शंका, संभव, विस्मय, निंदा अर्थां, प्रसिद्धि, नांव, खरेंच. नामन्=शब्द, नांव, व्याकरणातील नाम. अनामक=आंगठीचें बोट. ठेवतात=करतात. देवी देव-देवी देवो. देव=दैविक, तेजस्वी, देव, ईंद्र, राजा, धर्म, पति, परमात्मा, इंद्रिय. देवी=देवी, दुर्गा, सरस्वति, पट्टराणी, अंगणातील ओटा, ब्राह्मण-स्त्री. देवता=देव, मूर्ति. अचर्चाते=बर्णनातीत, अनिर्वाच्य जो मी त्या मला. चर्चा, चर्चिका = अभ्यास, खल, वाद, वादविवाद, विचार, (अंगउटी). चर्च=बोलणें, चर्चा करणें, निंदणें, भूषविणें, शिकणें. चर्चन्=अभ्यास, धोकणें, उटणें लावणें. अचर+चर. अचर=स्थावर, वृषभ, सिंह, वृश्चिक व कुंभ राशी ह्या अचर म्हणजे स्थावर राशी होत. स्थावर = १) स्थिर, स्थूल शरीर, न हालणारे. २) अचल वस्तु, वृक्ष, स्थावर मालमत्ता. स्था+वृ = जगणें×आच्छादणें (६९). सदा सम सर्वत्र=सारखें, एक प्रमाण असलेलें. सदा=नेहमी. सम=पूर्ण (सारखें, संपूर्ण, प्रामाणिक, सर्व, सह, एकत्र, एकाच काळीं). तेथें विभाग अधमोत्तम = उच्चनीच असे मेद तेथें. अधम = नीच, निर्लज्ज, विषयी, लंपट : [पतीचे वाईट चितणारी स्त्री. (स्त्री.)] उत्तम = मुख्य, श्रेष्ठ,

पहिला, शुभ, शेवटळा. उत्तम अंग, गात्र = बोकें. उत्तमऋण = सावकार. नसिवशे-मतिवशे संभ्रम विवंचित = बुद्धीस-मतीस वश होऊन भ्रमानें मानतात, -चिंता विचाराचे करतात. (विप्रलब्धः, वक्षितः इति २ वचनं प्राप्तस्य) विभाग = वाटा, हिस्सा, तुकडा. मति = मन, बुद्धि, विचार, हेतु, निश्चय, अभिप्राय, आदर, सल्ला. (मत = सन्मानित, सकृत, संमत, मान्य, संमति, पंच, मत, अभिप्राय). संभ्रम = भ्रांति, उत्साह, त्वरा, भीतीमुळे होणारी धांदल, उद्वेग, भ्रम (७०).

ये-हवि तन्हि असे पाहा की, जे कोणी माझ्या ठाई-ठाबाठाच-जसे भजतात-कृपा करतात, सेवा करतात, प्रेम करतात त्यांना मीहि तसाच भजतो, अनुसरतो, संभोग करतो, अनुसरतो, वाटून घेतो-विभागतो. (६९)

असे पाहा-देखणेपेणें देख की, सर्वही मनुष्यजात म्हणून जी आहे, सकळ ही स्वभावतःच-(प्रकृति मूलधर्म जी माया, तिच्याच मुळीं मूलधर्माप्रमाणें) भजनशील-उपभोगरूपीच कीं सद्बर्तन म्हटलें-ती स्वाभाविक वर्तणूकच म्हटली असे ते केवळ माझ्याच कीं ठिकाणीं असे उपभोग स्वभावाचे झाले आहेत-श्रद्धमयोऽयं पुरुषः — (६७)

परंतु ज्ञानाशिवायच मुळीं, आपण सच्चिदानंदस्वरूप आहोंत हें न कळल्यामुळे, बुद्धि मेदाची होऊन एकाचे ठायीं अनेकत्व पाहतात; म्हणजे तत्त्व न कळल्यानें, जाणतेंपण नसल्यानें, केवळ नासले, नाशिले, नाहीसे झाले (नासले = दारावरचा भाग झाले?). कारण काय तर, त्यांची ती बुद्धि-अथवा जे का ते बुद्धिमेदाचे झाले-बुद्धीचे दास झाले-बुद्धीचे जे धर्म तेथें म्हणजे-जाणणें, ज्ञानशक्ति, ज्ञानविवेक, कल्पना, समजत, जाणीव, हेतु, युक्ति, इत्यादींच्या ठायींचें होणें तें मेदास आलें-भोक पाडलें गेलें, -फरकाचें झालें, बदललें, भिन्नभाव-नाश-द्वैत झालें, यया एकचि त्यासि-त्यांनीं अनेकत्व कल्पिलें म्हणून.... (६८)

.....आणि म्हणूनच की, ते अमेद, न विभागलेले, एकरूप, साम्य, एकरूपतेचे जे, त्याचे ठायीं मेद, बदल, द्वैत, भिन्नतेचा भाव पाहतात, देखतात. ह्या अनामास-नाम नसलेल्यास-अनामन्, अनामक, आंगठीचें बोट, नाम ठेवतात; देवी देव ह्या अचर्चाते म्हणतात-म्हणजे जेथें बोलणेंच नाही, जें वर्णनातीत आहे, भूषविणें का निंदा करणें नाही अशास देव देवी म्हणतात. (६९)

जे सदैव म्हणजे सर्व ठिकाणीं, सदा नेहमीं, सम पूर्ण (सारखे, संपूर्ण, प्रामाणिक, सर्व, सह, एकत्र, एकाच काळीं), तेथें अधम का उत्तम, उच्च नीच विभाग (वाटा, हिस्सा, तुकडा, अंश), नाहीत-मतीस, -मन, बुद्धि, विचार, हेतु, निश्चय, अभिप्राय, आदर, सल्ला-स वश होऊन संभ्रम विवंचितात-विचार करतात, मानतात, फसवितात, भ्रमांत पाडतात, अडथळा करतात. (७०)

कांक्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

[कांक्षन्तः = इच्छा (इच्छा, कांक्षा, स्पृहा, इत्यादि) करणारे. यजन्त इह देवताः = ह्या लोकींच्या देवता अथवा ह्या लोकीं अग्नि, वरुण इत्यादि देवतांची उपासना करतात. क्षिप्रं = लवकर. मानुषे लोके = ह्या मनुष्यलोकी. कर्मजा सिद्धिः भवति = कर्मापासून उत्पन्न होणारी सिद्धि, फलप्राप्ति, (लवकर) होते. कर्मणां सिद्धिः = केलेल्या कर्मांचें फळ मिळावें अशी इच्छा-सिद्धि-]

अन्वयः : कर्मणां सिद्धिं कांक्षन्तः इह देवताः यजन्ते । हि । मानुषे लोके कर्मजा सिद्धिः क्षिप्रं भवति ।

अर्थ : कर्मांचें फळ मिळावें अशी इच्छा करणारे ह्या लोकींच्या देवतांची उपासना करतात; कारण ह्या मनुष्यलोकी कर्म करण्यापासून होणारी फलप्राप्ति-सिद्धि-लवकर मिळते (१२).

मम नाना हेतु प्रकारें । यथोचिते उपचारें ।
मानलि देवतांतरे । उपासिती ॥ ७१ ॥
येथे जें जें अपेक्षित । तें तैसेचि पावति समस्त ।
परि ते कर्मफळ निश्चित । बोळख तुं ॥ ७२ ॥
वांचुनि देते घेते आणिक । निभ्रांत नाही सम्यक ।
येथ कर्मफळसूचक । मनुष्यलोकीं ॥ ७३ ॥
जैसें क्षेत्रि जें पेरिजें । तें वांचुनि आन न निपजे ।
कां पाहिजे तेंचि देखिजें । दर्पणाधारें ॥ ७४ ॥
ना तरि कड्या तळवटि । जैसा आपलाचि बोल कीरिटी ।
पडिसाद होउनि उठि । निमित्तयोगें ॥ ७५ ॥
तैसा समस्ता यां भजना । मी साक्षीभूत अर्जुना ।
तेथें प्रतिफळें भावना । आपलाली ॥ ७६ ॥

नाना हेतु प्रकारें = अनेक उद्देश, साधन, निमित्त, साहचर्य मेदांनीं. यथोचिते उपचारें = योग्य रीतीनं; रम्य; पूजेच्या साहित्यांनीं, सत्काराच्या प्रकारांनीं, सेवांनीं. मानलि-मानिली देवतांतरे उपासिती = अनेक देव मानून उपासितात. मान = गर्विष्ठ होणें, पूजणें, विचार करणें. (आस + उप = सेवा, उपासना करणें, सेवन करणें, आश्रय करणें, जवळ जाणें, बसणें, आचरणें, पाळणें, वेळ घालविणें) (७१). येथ-एथ. अपेक्षित समस्त तें पावती = इच्छित, (अगत्य, जरूरी) एकीभूत, सर्व तें त्यांना मिळतें, पोहोचतें. कर्मफळ निश्चित ते ओळख = कर्मफळच निवांत, निर्धास्तपणें जाण. कर्मफळ = देवलाभ, परिणाम. निष्काम कर्मयोगाचे = संन्यासफळ सहज. कर्मफळाशी विटला = वैराग्य आलें (७२). वांचुनि देते घेते आणिक = शिवाय वास्तविक पाहतां आणीक जें जें काहीं देतें घेतें असें तें. निभ्रांत नाही सम्यक = खरें पाहतां देणारा किंवा घेणारा कर्माशिवाय दुसरा कोणीहि नाही, हें निःसंशय (निभ्रांत). मनुष्यलोकीं कर्मफळसूचक येथ = येथे ह्या मनुष्यलोकीं कर्मच एक दर्शक, बोधक, सूत्रधार, (चहाडखोर का निंदक) (अप्रत्यक्ष कथनं सूचनं). सूचक = बोधक, चहाडखोर, निंदक, दर्शक; सुई, शिक्षक, सूत्रधार, कुत्रा, कावळा, कोंबडा, पिशाच (७३).

जैसें क्षेत्रि जें पेरिजें = शेतांत जें पेरवें जसें. तें वांचुनि आन न निपजे-आन निपजे = त्याशिवाय दुसरें नाही; दुसरें काहीं नसतें, उपजतें, उगवतें-शेतांत पेरवें जें तेंच उगवणार, दुसरें नाही. पाहिजे तेंचि दर्पणाधारें देखिजें = आरशांत जें पाहावें तेंच दिसतें (७४). कड्या तळवटि-कड्या तळवटी = डोंगराच्या कड्याखालीं. आपलाचि बोल निमित्तयोगें पडिसाद होउनि उठि = आपलेंच बोलणें निमित्तयोगें प्रतिध्वनि होऊन उठतें. निमित्त = निशाण, लक्ष, साधन, कारण. निमित्तकृत = कावळा. निमित्त-ज = जोशी, ज्योतिषी. निमित्त-वर्म = प्रायश्चित्त. पडिसाद = प्रतिध्वनि. पडिपाड-युक्ति, रीत. साद = खचणें, थकवा, कुशता, नाश, दुःख. सादन = थकवा, नाश, ऱ्हास, गृह. सादिन = घोडेस्वार, रथस्वार, हत्तीवर स्वार. शब्द = आवाज, ध्वनी, पदवी, कीर्ति, व्याकरण (७५).

तैसा समस्ता यां भजना = तसा ह्या एकीभूत, सर्व भजनास-सेवेस, पूजेस, उपभोगास, मालकीस, विभागणें जें त्यास. भजणें = विभागणें, मालकी, सेवा, उपभोग, संभोग, प्रेम, कृपा. अर्जुना मी साक्षीभूत = (साक्षीन = पाहणारा, साक्षीदार, परमात्मा) :: भूत = वास्तविक सत्य, खरें, नित्यसिद्ध वस्तु : मी हे अर्जुना साक्षीदार असा खरा परमात्माच-नित्यसिद्ध वस्तुच कीं खरें पाहिलें असतां. साक्षिभूत = साकार. तेथें प्रतिफळें भावना आपलाली = (आपलाली = ज्यांची त्यांची) “भावनेसारखें फळ मिळतें,” हा महत्त्वाचा सिद्धांत ध्यानीं असावा. (भावना = कल्पना, भक्ति, निष्ठा, विचार, स्मृति, आठवण), (भावन = आकार देणें, हेतु, कल्पना, निष्ठा, तर्क, स्वभाव, तत्त्व, कृति, प्रयत्न, क्रिया). (फल + प्रति = प्रतिबिंब पडणें, उलट खाणें, फेड करणें)-(७६).

वर मग नाना अनेक हेतु-उद्देश, निमित्तसाधन तर्क, पुरावा, -घरून ठेवून करून, प्रकारांनी, भेद-साहस्रानीं, यथायोग्य अशा साधनानें, पूजेच्या साहित्यानें, उचित अशा उपचारांनीं मानली-मानलेली-देवता-दैवतें-देवांचीं अंतरे निरनिराळीं, म्हणजे अनेक देव मानून उपासतात-उपासिती-सेवतात, सेवेची करतात; पूजन, अभ्यास, चिंतन, आसन इत्यादींचीं करतात (इजा×हिंसा)- (७१)

तेव्हा तेथें येथें, ह्या ठिकाणीं जें जें काहीं-आशा, जरूरी, अगत्य, काळजी, -अपेक्षा केलेलें, तें तसेंच समस्त सर्व एकीभूत पावतात-पण असें हें जाण की, तें कर्मफळच एक असें निश्चित-ठरलेलें, निर्णय केलेलें, अपराधी ठरलेलें-ओळखावेस कीं तुंबा- (७२)

देतें का घेतें असें; देणारा किंवा घेणारा असा, आणीक काहीं कर्मावाचून दुसरें काहींहि सम्यक्-बरोबर असणारें, योग, प्रिय, विनम्र- असें नाही, असें निश्चांतपणें म्हणजे निःसंशय जाण. येथें ह्या मनुष्यलोकी एक फक्त कर्मफळच कीं असें ह्या मनुष्यलोकांनं सूचनेचें केलें (सूचक = बोधक, चहाडखोर, निंदकदर्शक), असें सुचविलें कीं, मनुष्यलोक हा म्हणजे कर्मफळच एक. कर्मफळ = मनुष्यलोकी = मनुष्यलोक म्हणजे-[सूचक = सुई, शिक्षक, सूत्रधार, कुत्रा, कोंबडा, कावळा, पिशाच, दर्शक का बोधक (चहाडी, निंदा)]. (७३)

शेत पेरावें जसें-शेतामध्ये जें पेरावें तेंच उगवणार, त्याशिवाय दुसरें काहीं नच उपजणारें का निपजणारें; अथवा असें पाह्या की, आरशांत जें पाहावें तेंच दिसतें; आरशाच्या आधारांनं पाहिलें, पाहावें जें तेंच दिसणार केव्हाहि- (७४)

अथवा जोंगराच्या कव्याच्या तळीं, कव्याखालीं का गिरिकंदरामध्ये निमित्तमात्रेंकरून आपलेंच बोलणें-आपला शब्दच, आवाज, ध्वनि, पदवी, कीर्ति, व्याकरण-की हे किरीटी, प्रतिध्वनि, पडसाद (का पडशब्द ?) पडिसाद होऊन उठतो (उत्तिष्ठतो), ऐकूं येतो- (७५)

त्याप्रमाणें ह्या समस्त भजनाला-मी-हे अर्जुना, साक्षीभूत-साकार असा असून, येथें तर ज्याची त्याची जशी जशी भावना-[मनाचा भाव-मान-चित्तस्य समुज्जतिः परस्मात्कर्षचित्तनेनीनायं मान उच्यते : : सवन-सुत्या, अभिषवः, सवनम् इति ३ सोमाभिषवः इति २ मयसंधानस्य)] (सोमरस काढणें, यज्ञीय स्नान, दारू गाळणें)-(कल्पना, भक्ति, निष्ठा, विचार, स्थिति, आठवण) तशी, तशीच की त्याला ती भावना प्रतिफळणारी होते-(प्रतिफल, प्रतिफलन=प्रतिबिंब, फेड, सूड) फलद्रूप होते, सिद्धीम जाते. येथें भावनेसारखें फळ मिळणें, हा महत्त्वाचा सिद्धांत ध्यानी धरावा. (७६)

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

[चातुर्वर्ण्यं = १) सत्त्व, २) रज, ३) तम हे तीन गुण व ४) शम, दम, शौर्य, तेज, कृषि, वाणिज्य व सेवादि कर्में यांच्या भेदानें (विभागशः) परमेश्वरानें चार वर्ण उत्पन्न केले आहेत. गुणकर्मविभागशः - मया सृष्टं = मी-ईश्वरानें-निर्माण केले आहेत. मां तस्य अव्ययम् अकर्तारम् अपि कर्तारम् विद्धि = मलाच तेथीलचा अकर्तः (= भेदनिष्ठता, तादात्म्य), अव्ययम् (= ब्रह्म, अविनाशी, शाश्वत, अविनाशित्व)-तरीसुद्धा कर्ताच कीं जाण-]

अव्ययः : गुणविभागशः । कर्मविभागशः । मया चातुर्वर्ण्यं सृष्टम् । अपि मां । तस्य कर्तारम् । अकर्तारम् अव्ययम् विद्धि ।

अर्थ : गुणभेदानें-विभागानें, कर्मभेदानें-विभागानें, मी चार वर्ण उत्पन्न केले-तेथचा कर्ता मी जरी तरी पण मला अकर्ता (भेदनिष्ठ), अव्यय (ब्रह्म) असाच जाण (१३).

आतां याचि परि जाण । चान्ही हे वर्ण ।

रचिले म्यां गुण । कर्मविभागें ॥ ७७ ॥

जे प्रकृतीचेनि आधारें । गुणाचेनि व्यभिचारें ।

कर्म तदनुसारें । विवंचिलि ॥ ७८ ॥

येथ येकचि हे धनुष्यपाणि । परि जाले गा चहुं वर्णि ।

ऐसि गुणकर्म कडसणि । केली सहजें ॥ ७९ ॥

म्हणोनि ऐकें पार्था । हे वर्णमेद संस्था ।

मी कर्ता नव्हे सर्वथा । याचिलार्गी ॥ ८० ॥

रचिले—सृजिले. गुण कर्मविभागें = त्रिगुण व कर्मभेदें चार वर्ण (निर्माण केले). (रच् = बनवणें, घडणें, रचणें, बसवणें, ठेवणें, शृंगारणें). सृज् = मोकळें पसरणें, (सृष्ट = निर्मित. सृष्टि = सृष्टपदार्थ जगदुत्पत्ति, जन्म, मूळधर्म, स्वभाव). गुण कर्मविभागें = हे चातुर्वर्ण्ये माणसांनीं आपल्या सुखसोईसाठीं बनविले नसून मया सृष्टं—म्हणजे मी ईश्वरानें निर्माण केले आहेत (७७). प्रकृतीचेनि आधारें = प्रकृतीचा आधार घेऊन. गुणाचेनि व्यभिचारें = गुणांच्या मिश्रणानें. कर्म तदनुसारें विवंचिलि = त्यावरच कीं कर्म—चिंता, विचार करून ठरविलेलीं आहेत. गुणाः सत्त्वरजस्तमः । प्रधानं प्रकृतिः इति (सत्त्वादिगुणसाम्यावस्थायाः) सत्त्वं, रजः, तमः, एते गुणाः प्रकृत्येधर्माः । (संधि, विग्रहः, यानम्, आसनम्, द्वैधम्, आश्रयः इति षट् गुणाः ।); (मौर्वी, ज्या, शिंजिनी, गुणः इति ४ धनुर्गुणस्य ।). सूपकारः, बल्लवः, आरालिकः, आन्धसिकः, सूदः, औदनिकः गुणः इति ७ पाककर्तुः ।; (शुल्बम्, वराटकम्, रज्जुः, वटी गुणः इति ५ रज्जोः ।). (सत्त्वरज आदौ, शौर्यचातुर्यादौ, संधिविग्रहादौ इन्द्रिये च गुणः ।) (७८). येथ—एथ. येकचि—एकचि. धनुष्यपाणि = धनुर्धरा. येकचि चहुं वर्णि जाले = मुख्य, तोच, निश्चळ, असामान्य, खरें—चार वर्णांनीं (झाले) आहेत. गुणकर्म कडसणि केली सहजें = सहजच मग गुणकर्म निर्मळ झालें असें केलें. (कडसणी = निर्मळ करणारी करणी) (७९). वर्णमेद संस्था = गुणकर्माप्रमाणें वर्णमेद व्यवस्था—संख्या मर्यादा धारणा स्थितिः. मी कर्ता नव्हे = तेथचा कर्ता मी नाही (८०).

चार वर्ण मीं उत्पन्न केलेले—गुणविभागाप्रमाणें व कर्मविभागाप्रमाणें (= वाटा, हिस्सा, तुकडा, अंश, विभाग)—त्याचा कर्ताहि मीच आहे; जरी मी अकर्ता व अव्यय असलों तरी—कर्तारम्—मला जाण. याचप्रमाणें आतां असें जाण कीं, चारी हे वर्ण मियां सृजिले, उत्पन्न केले; कसे तर गुण व चारी वर्णांचें कर्म यांच्या विभागावर मेदानें..... (७७)

हें कसें होतें म्हणावें तर—कर्म प्रकृतीच्या आधारावर—(मानिलीं, ठरविलीं होतात). तीं गुणांच्या—सत्त्व, रज, तम—जे गुण प्रकृतीपासून झालेले—त्यांच्या (व्यभिचारावर—हिंसा-कर्म, जारण, मारण, अभिचार); तसेंच शम, दम, शौर्य, तेज, कृषी, वाणिज्य व सेवा इत्यादि कर्म; तेथें ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र असा गुणकर्मविभाग झाला; व तेथें आतां ह्या गुणकर्मविभागाच्या उलटापालटीनें व मिश्रणानें—म्हणजे तदनुसारें कर्म मानिलीं होतात. गुणांच्या मिश्रणानें प्रकृतीच्या आधारावर त्याच्याप्रमाणें कर्म ठरविलीं होतात. (७८)

येथें हे धनुष्यपाणि—धनुर्धरा—एकच जरी तरी चार वर्णांचें झालें गेलें अशी गुणांच्या कर्मांचें निवडणें का शुद्ध करणें तें झालें असें सहजीसहजच कीं सारासार विचारास म्हणजे विवेकास आलेलें—(७९)

या कारणास्तव, हे पार्था, ऐक; अशी ही वर्ण व मेद—म्हणजे फरक व भिन्नभाव, संस्था (रचना, स्वरूप, व्यवस्था)—पण तेथचा मी काहीं—तेथचा कर्ता नव्हे. (८०)

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥

[लिम्प = विषदिग्ध, विटाळलेला, अपवित्र, (लिप् = माखणे; लेप देणे; व्यापणे; दूषित करणे; चेतवणे). स्पृहा = इच्छा. अभिजानाति = (ज्ञा + अभि) स्मरणे, जाणणे, समजणे, माहित होणे; अनुभवणे; ओळखणे; मानणे; क्रिया करणे; तोषविणे; वाखाणणे; कळवणे. न स बध्यते = (बध् = बंधीत येणे; बांधणे) तो बांधला जात नाही.]

अन्वय : माम् कर्माणि न लिम्पन्ति । मे कर्मफले स्पृहा न । यः माम् इति अभिजानाति । सः कर्मभिः न बध्यते ।

अर्थ : मजला कर्मे दूषित करीत नाहीत ; माझे ठायीं कर्मफलाची इच्छाहि नाही ; त्याप्रमाणे जो मला स्मरणे, जाणतो, तो कर्मांनी बांधला जात नाही (१४).

हे मजचिस्तव जन्हि जाले । परि म्यां नाहिं केले ।

ऐसें जेणें जाणितलें । तो सुटला गा ॥ ८१ ॥

मजचिस्तव = माझ्यापासून. सुटला = तो कर्मांपासून मुक्त म्हणावा की (८१).

हे माझ्यापासून-मजचिस्तव-झालें; पण मी केलें नाही, असें ज्यानें जाणलें तो कर्मबंधापासून सुटलाच म्हणावा.... (८१)

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

[एवं ज्ञात्वा = असें जाणून. पूर्वैः अपि मुमुक्षुभिः कर्म कृतम् = पूर्वीच्यासुद्धा मुमुक्षूंनीं कर्म केलें. तस्मात् त्वम् एवं कर्म कुरु = म्हणून तू फक्त कर्म करच. पूर्वीच्याहि पूर्वीचे जे; त्यांनीं जसें केलें तसेंच तू कर्म कर.]

अन्वय : ज्ञात्वा एवम् । पूर्वैः मुमुक्षुभिः अपि कर्म कृतम् । तस्मात् पूर्वैः पूर्वतरम् कृतम् कर्म एव त्वं कुरु ।

अर्थ : याप्रमाणें जाणून पूर्वीच्या मुमुक्षूंनीं-मोक्ष इच्छिणाऱ्यांनीं, निसटून जाणाऱ्यांनीं, मुक्त होणाऱ्यांनीं-सुद्धा कर्म केलें आहे, आणि म्हणूनच तूंहि पण पूर्वीच्याहि पूर्वीचे पूर्वज-प्राचीन-वडील जे, त्यांनीं जसें प्राचीन काळापासून चालत आलेलें कर्म केलें, तसें तूंही पण कर (१५).

मागील मुमुक्षु जे होते । तेहि ऐसेचि जाणोनि मातें ।

कर्म केलीं समस्तें । धनुर्धरा ॥ ८२ ॥

परि तें बीजें जैसि दग्धलिं । नुगवतीचि पेरिलिं ।

तैसि कर्म तया जालिं । मोक्षहेतु ॥ ८३ ॥

येथ आणिक येकहि अर्जुना । हें कर्माकर्मविवंचना ।

आपलिये चाडे सज्ञाना । योग्य नोहे ॥ ८४ ॥

मुमुक्षु = मोक्षाची इच्छा करणारे-[(विवेकचूडामणि) अहंकारादि देहान्तरान्वधानज्ञानकल्पिता । स्वस्वरूपावबोधेन भोक्तुमिच्छामुमुक्षुता ॥] तेहि-तिहिं. ऐसेचि-ऐसिया. समस्तें कर्म केलीं = सर्व निखिल अखिल, समग्र कर्म केलेलीं (८२). परि तें-पेरिता = पेरिलीं असता. दग्धलिं (प्रुष्टः, उष्णः, दग्धः

इति।) = भाजलेलीं. पेरिलीं नुगवतीचि = पेरिलीं तरी उगवतच-जमिनींत रुजतच मुळीं नाहीत. कमें तया जालि-कमेंचि परि तया जाहालीं हेतु = त्याप्रमाणें कमेंच जरी तरी पण ती त्यांना मुक्तीला, मोक्षाला, अमृतवाला कारण झालीं (८३). आणिक येकहि येथ = आणीक एक गोष्ट इथें आहे. कर्माकर्मविवंचना = कर्म कोणतें व अकर्म कोणतें याचा विचार. प्रवृत्ति निवृत्ति तसेंच शास्त्रोक्त कर्म व नैष्कर्म्य. सज्ञाना = विद्वानांना. चाडे = इच्छेप्रमाणें ठरविणें. योग्य नोहे = उचित नाही (८४).

त्यांनीं मजला याप्रकारचा (निष्काम कर्मयोगी) जाणून, हे धनुर्धरा, सर्व समस्त कमें केलीं. (८२)

(दग्धलि) भाजलेलीं बीजें पेरिलीं असतां तीं पेरलेलीं बीजें उगवतच नाहीत, तशीं कमें जरी तरी पण तींच कमें, बंधाची न होतां मोक्षहेतूची झालीं. (८३)

येथें अर्जुना आणीकही एक गोष्ट आहे. ती म्हणजे ही कर्म व अकर्मासंबंधीची विवंचना ती आपल्याच मर्जीप्रमाणें करणें हें सज्ञानास योग्य नाही-कर्म कोणतें, अकर्म कोणतें याचा विचार विद्वानांनीं आपल्याच इच्छेप्रमाणें (चाड) ठरविणें योग्य नाही. (८४)

किं कर्म किमकर्मति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

[कर्म किम् = कर्म म्हणजे काय. अकर्म किम् = कर्मशून्य (अभाव) म्हणजे काय. इति = असे विचाराचें करशील तर. कवयः अपि = विद्वान्, सर्वज्ञ, विचारी, ज्ञानीसुद्धा. अत्र मोहिताः = ह्यासंबंधी मति गुंग होऊन आहे; भुरळ पडून आहे. तत् = यासाठी. ते = तुजला. कर्म = कर्म व अकर्म यांचीं लक्षणें. प्रवक्ष्यामि = सविस्तरपणें सांगतां. यत् ज्ञात्वा अशुभात् मोक्ष्यसे = विवेचन कळल्यावर तू (अशुभ)-त्रिविध तापासून मुक्त होशील. यत् ज्ञात्वा = शुभाशुभादि सुंदर, मंगलकारक, कल्याण, सुख इत्यादी. अशुभात् = अमंगळपणा, पाप, संकट, पीडा इत्यादी.]

अन्वय : कर्म किम् । अकर्म किम् । इति । अत्र । कवयः अपि । मोहिताः । ते । तत् कर्म । प्रवक्ष्यामि । यत् ज्ञात्वा । अशुभात् मोक्ष्यसे ।

अर्थ : कर्म म्हणजे काय, अकर्माचें लक्षण काय, असें जें काहीं इथें आहे तेथें कविसुद्धा मोहून गेले आहेत. तुजला तें कर्म सांगतां-त्याची संथा देतां-जें जाणल्यानें तुजला अशुभापासून त्रास होणार नाही (तू कर्मबंधापासून सुटशील) (१६).

कर्म म्हणिपें तें कवण । अथवा अकर्मा काय लक्षण ।

पेसें विचारतां विचक्षण । गुंफोनि ठेले ॥ ८५ ॥

जैसें कां कुडें नाणें । खरेंयाचेनि सारखेपणें ।

डोळ्यांचेंहि देखणें । संशयीं घाली ॥ ८६ ॥

तैसें निष्कर्म्यतेचेनि भ्रमें । गिवसित आहाति कमें ।

जे दुज्जी सृष्टी मनोधर्में । करूं शकति ॥ ८७ ॥

वांच्छुनि मूर्खाचि गोष्टि कायसि । तेथें मोहले गा क्रांतदर्शि ।

म्हणोनि आतां तेंचि परियसि । सांगेन तुज ॥ ८८ ॥

अकर्मा-अकर्मि. (अकर्मा = कर्म न करणें, कर्मशून्यता. अकर्मन् = मोक्ष, पाप, निषिद्ध कर्म. अकर्मक = कर्मास अयोग्य). म्हणिपें = म्हणावें, म्हटलें जातें. विचक्षण = (युक्तायुक्त विचारानें पाहिलें) निपुण, कुशल, विद्वान्, निरीक्षक, बुद्धिमान. गुंफोनि-गुंफोनि ठेले = घोटाळ्यांत गुंतून पडले, गोंधळले आहेत. कर्मन् =

करणें, कृत्य. कर्मिन् = कर्मनिष्ठ, उद्योगी (८५). कुडें नाणें = खोटें नाणें. खरेंयाचेनि-खन्याचेनि = खन्या-साखेंच (सारखेपणें). डोळ्यांचेंहि देखणें-डोळ्यांचेंचि देखणें = प्रत्यक्ष दृष्टीलासुद्धा; उत्तम निरीक्षण असलेले परिक्षक. संशय = शंका, भय, अनिश्चय (संशित = धार लावलेलें, ठरविलेलें) (८६).

निष्कार्यतेचेनि भ्रमैं-निष्कर्म्यतेचेनि भ्रमैं = कर्म करीत असून न करणेपणा अशा भ्रमानें कर्मांत गुंतून पडतात. मनांत आणलें तर प्रतिसृष्टि निर्माण करूं शकतात, असें ज्यांचें सामर्थ्य असे (धोर लोक) सुद्धा नैष्कर्म्य भ्रमांत गुंतून पडतात. गिंवसित-गिंवसिजत. जे मनोधर्में दुजी सृष्टी-सृष्टि करूं शकति = जे संकल्पमात्रे-करून-(मनोधर्मनि-मनांत आणलें तर) दुजी एक सृष्टीच उत्पन्न करूं शकतात (८७). वांचूनि मूर्खांचि गोष्टि कायसि = यापुढें मूर्खांची ती कथा काय? मूर्खांची कथाच एक ती! तेथें मोहले गा (दूरदर्शन) क्रांतदर्शि-दीर्घदर्शी = इथें तर दूरदृष्टी-दूरचे पाहणारे-दूरदर्शी असे. (दर्शन = आरसा, चेहरा, स्वप्न, प्रक्ष, डोळा, दृष्टि, पाहणें, दृष्टीचा टप्पा, अध्यात्मज्ञान, विचार, मत). परियसि-परियेसी (८८).

कर्म म्हणजे तें कोणतें अथवा अकर्माचें लक्षण तें काय-कसलें, असा विचार केल्यास-केल्यामुळें-विवेक्षण ते घोटाळ्यांत पडले आहेत. (८९)

जसें खोटें नाणें खन्याच्याच सारखेंपणासुद्धा-डोळ्यांचेंच पाहणें तें-प्रत्यक्ष दृष्टीलासुद्धा-खरें किंवा खोटें अशा संशयांत घालतें. . . . (८६)

त्याप्रमाणें नैष्कर्म्यतेच्या भ्रमावरच कीं कर्म गिंवसिलीं गेलीं होतात; जेथें का मनोधर्मासुद्धा दुसरी एक निराळी सृष्टि तीं कर्म करूं शकतील. (८७)

वांचून म्हणजे मग मूर्खांची कथा ती काय? येथें तर दूरदर्शी-दूरचे पाहणारे त्रिकालज्ञ ते मोहिले आहेत-होतात-याकरिता तेच आतां सांगेन ऐक! (८८)

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

[बोद्धव्यं = (बोध = जागृति, उमलणें, उपदेश, ज्ञान, बुद्धि, विचार) तत्त्वज्ञान, अवश्य जागृति, इत्यादी. कर्मन् = विहित धार्मिक कार्य. गुणधर्म, दैव, कर्मद्रिय. विकर्मन् = निंदित आचार, निषिद्ध कर्म. अकर्मन् = (१) पाप, गुन्हा. (२) निषिद्ध कर्म. (३) क्रियाराहित्य. (४) मोक्ष = कर्मशून्यतेचें (यथार्थज्ञान.) लक्षण. गहना गति कर्मणा = (गहन = दुर्बोध, कठीण, गुंतागुंतीचें, खोल स्थान, दुर्गम स्थान, लपावयाची जागा, दुःख, तीव्र, अरण्य) कर्मांची गति, परिणाम, प्राप्ति, कर्मफल, पुनर्जन्म, स्वरूप, गुंतागुंतीची अशी (फल) होय.]

अन्वयः : कर्मणः हि अपि बोद्धव्यम् । च । विकर्मणः बोद्धव्यम् । च । अकर्मणः अपि बोद्धव्यम् । कर्मणः गतिः गहना ।

अर्थ : विहितकर्मसंबंधीचें तत्त्वज्ञान समजलें पाहिजे आणि निषिद्ध कर्मासंबंधी यथार्थ ज्ञानहि समजलें पाहिजे; तसेंच कर्मशून्यतेचेंहि म्हणजे क्रियाराहित्यतेचेंहि लक्षण समजलें पाहिजे; कारण कर्मांचें यथार्थ स्वरूप समजणें अत्यंत कठीण आहे (१७).

[(वृत्ति = अकर्म, निष्कर्म, कर्मअभाव, कर्मासंबंधी उदासीनतेचा भाव-ही वृत्ति समजावी).]

कर्म :—मी अमुक एक कर्म करतो किंवा करीत नाही, असा अभिमान तें कर्म! हेंच कर्म बंधनांत घालतें. कसलेहि कर्म म्हटले कीं तें देहद्रियधर्म होय. तेथें आत्मा संबंधित मुळीच नाही; असें समजणें जें

यालाच आत्मस्वरूपज्ञान-संन्यास म्हटलें आहे. कर्माची निवृत्ति साहंकार तर तें नैष्कर्म्य प्रवृत्तीचें होऊन पुनर्जन्माला बीजभूत होतें. कर्म म्हणजे शास्त्रविहित अहंकार व वासनारहित निष्काम कर्म असें सत्कर्म. विकर्म म्हणजे दुष्कर्म-शास्त्रविरुद्ध कर्म. अकर्म म्हणजे निष्कर्म; कर्माचा अभाव-कर्माविषयी उदासीन भाव-वृत्ति.]

तरी कर्म म्हणजे स्वभावं । जेणें विश्वाकार संभवे ।

तें समवेत आधि जाणावें । लागे येथें ॥ ८९ ॥

मग वर्णाश्रमासि उचित । जें विशेष कर्म विहित ।

तेंहि ओळखावें निश्चित । उपयोगेंसि ॥ ९० ॥

पाठिं जें निषिद्ध म्हणिपे । तेंहि बुझावें स्वरूपें ।

येतुलेंनि कांहीं न गुंते । अपैसेंचि ॥ ९१ ॥

येन्हविं जग हें कर्माधीन । ऐसी व्याप्ति याची गहन ।

परि तें असो आयिक चिन्ह । प्राप्ताचें गा ॥ ९२ ॥

स्वभावं=आपोआप, सहज. (कर्म जेणें) विश्वाकार संभवे = जग आकाराला येतें; जग व्यक्त होतें-विश्वरचनेचा संकल्प हें आदिकर्म-हें मूळ कर्माचें स्वरूप आहे. ज्या कर्मापासून विश्वरचना होते-बनते-तें कर्म. (कर्मचित्-चित् = लोकः). समवेत-सम्यक् (समवेत=बरोबर, सहित. सम्यच्=बरोबर असणारे, योग्य, प्रिय, चांगलें, विचार करून, विनचूक) = “सत्यम्, तथ्यम्, ऋतम्, सम्यक् इति ४ सत्यस्य ।” सम = सहित, शांत, ऐक्य, सारखा, सर्वास सारख्या दृष्टीनें पाहणारा (समवेत सहितता). संवित्=अंगिकार-१) [संवित्, आगूः, प्रतिज्ञानम्, नियमः, आश्रयः, संश्रवः, अङ्गीकारः, अभ्युपगमः, प्रतिश्रवः, समाधि इत्यादि १० आङ्गीकारस्य.]. २) उपलब्धिः, चित्, संवित्, धीः, मनीषा, इत्यादि बुद्धेः. ३) संभाषा, संभाषणम् । क्रियाकारः, कर्मनियमः, आजिर्गुद्धम्, नामसंज्ञा, एतेषु संकेते च स्त्रीलिङ्गं संविदिति नाम । (८९).

वर्णाश्रमासि उचित = चार वर्ण व ब्रह्मचर्यादि चार आश्रमांस योग्य. विशेष कर्म विहित = मुख्य विहित असें हितकारी. उपयोगेंसि-उपेगेंसि = उपयोगाप्रमाण, निश्चित असें जें तें ओळखावें = ठरलेलें-नेमलेलें-धर्मशास्त्रानें निश्चित केलेलें असें जें काहीं वर्णास व आश्रमांस-तें ओळखावें-जाणावें (९०). यावर (पाठिं) निषिद्ध म्हणिपे जें = वेदांनीं ज्याचा निषेध केला-न कारणेची आज्ञा केली आहे. तेंहि बुझावें स्वरूपें = त्याचें स्वरूप तें कसें तेंही जाणावें, समजावें. येतुलेंनि कांहीं न गुंते अपैसेंचि = मग आपोआपच की कर्मासंबंधीं गुंतागुंती ही मुळींमुळां नच होणारी ती- (९१). येन्हविं जग हें कर्माधीन = जगत्-जग-देह-(वायु) हे एरव्हीं कर्माच्याच आधीन असें. ऐसी व्याप्ति याची गहन = नित्य साहचर्य-व्यापणें, सर्वसामान्य विषय याची अशी दुर्बाध, तीव्र, खोल, (जाण). प्राप्ताचे = योग्याचे, मिळविलेले जे त्याचे, उपस्थित जे त्याचे- (९२).

येथें कर्म म्हणजे सहजस्वभावावेंकरूनच ज्यायोगें विश्वाचा आकार संभवतो तें होय ; (विश्वाकार हेंच मूळचें कर्माचें रूप-स्वरूप आहे; विश्वरचनेचा संकल्प हें आदिकर्म) व तेंच की सम्यगतेनें येथें अगोदर जाणावें लागतें. (८९)

यावर मग वर्ण व आश्रम-ब्रह्मचर्यादि चारी आश्रमांस योग्य जें विशेष असें वर्णाश्रमधर्मविहित कर्म तेंही निश्चितपणें त्याच्या उपयोगासहित ओळखावें. (९०)

यावर नंतर जें काहीं-वेदांनीं ज्याचा निषेध केला आहे असें-तें निषिद्ध म्हणतात ; त्याच्याहि स्वरूपास समजावें व एवढ्यावरच मग काहींहि आपोआपच की कर्मात अडकणें कां गुंतागुंती होणारी होत नाही. (९१)

येन्हवीं पाहिलें असतां जग हें कर्माच्या सर्वधैव आधीनच असणारें ! अशी ही ह्या कर्माची व्याप्ति गहनतेची आहे ; पण असें हें असो. आतां यावर प्राप्ताचें म्हणजे कर्माकर्माचें पुरें ज्ञान ज्यांना आहे अशा सिद्धाचें जें चिन्ह-लक्षण, त्यासंबंधीं एक. (९२)

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

[कर्मणि अकर्म यः पश्येत् = कर्मात् असताही कर्माचा न करणेंपणा-कर्म करणारा फलेच्छारहित-असा डोळस जो (पाहतो). अकर्मणि च कर्म यः = कर्माचा न करणेंपणा हाच मुळीं (कर्म) पाहणारा-कर्मांमध्ये असतांना-कर्मडोळसपणा. स मनुष्येषु बुद्धिमान् = मनुष्यांमध्ये तो शहाणा (विद्वान्), बुद्धिमंत, युक्तिवान्, विवेकवान्, ज्ञानी. स युक्तः = तोच सिद्ध, व्रतस्थ, निपुण, न्याय्य होय. स कृत्स्नकर्मकृत् = तो सर्व कर्म करणारा. (कृत्स्न = पाणी).]

अन्वय : यः कर्मणि अकर्म पश्येत् । सः बुद्धिमान् । सः युक्तः । सः कृत्स्नकर्मकृत् । यः अकर्मणिच कर्म पश्येत् । सः बुद्धिमान् । सः युक्तः । सः कृत्स्नकर्मकृत् ।

अर्थ : जो पुरुष देहेंद्रिय कर्मांमध्ये ईद्रियांचा संबंध आहे, (आत्म्याचा) आपला संबंध नाही, अशी कर्मशून्यतेची दृष्टि ठेवतो; तसेंच जो कांहीं कर्म न करता स्वतःचें कर्तृत्व सद्भावनेनें पाहतो, तो सर्व मनुष्यांमध्ये समजस, युक्त, आत्मज्ञानी, सर्व कर्में यथार्थ करणारा समजावा (१८).

[१) अकर्मणि कर्म पश्येत् = निरभिमानेन, ईश्वरप्रीत्यर्थ, वासनारहित, निरहंकार भावना, उदासीन वृत्ति-सन्मार्गाप्रीत्यर्थ कर्म तें डोळसपणें. २) श्लोकाचा दुसरा चरण = ओवी ६३, अध्याय ५. (करित्या) कर्त्याशिवाय-करितेनविण कर्में तेचि ते निष्कर्म×नैष्कर्म्य.]

जो सकळ कर्मिं वर्ततां । देखे आपलि नैष्कर्म्यता ।

कर्मसंगें निराशता । फळाचिया ॥ १३ ॥

आणि कर्तव्यतेलागीं । जया दुसरें नाहीं जर्गी ।

पेसिया नैष्कर्म्यता तरि चांगी । बोधला असे ॥ १४ ॥

तरि क्रियाकलाप आघवा । आचरत दिसे बरवा ।

तोचि तो इयें चिन्ह जाणावा । ज्ञानिया गा ॥ १५ ॥

जैसा जळापासि उभा ठाके । तो आपणपें जरि जळामार्जि देखे ।

तरि तो निभ्रांत वोळखे । म्हणे मी वेगळा आहे ॥ १६ ॥

अथवा नावें आरोहन रिगे । तो थडियेचे रुख जात देखे वेगें ।

तेचि साचोकारें पाहों लागे । तंव रुख म्हणे अचळ ॥ १७ ॥

तैसें सर्व कर्मिं असणें । तें फुडें मानूनि वायाणें ।

मग आपणपां जो जाणें । नैष्कर्म्य ऐसा ॥ १८ ॥

कर्मि-कर्मी. आपलि-अपुली. कर्मिं वर्ततां कर्मसंगें फळाचिया निराशता देखे = कर्मांमध्ये वर्तत-वागत-असतां (निरिच्छपणा) कर्मदेहसंगानें आपली कर्मफळ निराशता देखे = (फळ देहभोग इच्छित नाही, मिधेंपण) (१३). कर्तव्यतेलागीं = “कर्तव्य”च एक, त्यास जगांत आपल्यावांचून अन्य नाही; दुसरें नाही जर्गी = आत्मस्वरूपाशिवाय विश्वांत-जगांत-दुसरें कांहीं नाहीं हें जाणतो. नैष्कर्म्यता चांगी बोधला = अशी (कर्म करून अकर्ता) नैष्कर्म्यता म्हणजे काय तें समजलें-अशा चांगल्या बोधानें, ज्ञानानें नैष्कर्म्यता बाणली आहे (१४).

बरवा क्रियाकलाप आघवा आचरत दिसे = सर्व कर्में-कर्मसमुदाय (योगः कर्मसु कौशलम् २-५०); (समत्वं योग उच्यते २-४८). कलाप = मोराचा पिसारा, समूह, कळप, झुबका, अलंकार, बाण, बाणाचा

भाता, एकाच वृत्तांतलें काव्य. क्रिया = (क्रि = विकत घेणें, अदलाबदल करणें; अपक्रि = लांच देणें; परिक्रि = भाळ्यानें घेणें) करणें, अमलांत आणणें; श्रम, शिक्षण, विद्या, विचार, ग्रंथ, मृताची क्रिया, उपचार, साधन, सिद्धि, धात्वर्थ, (क्रियान्वितः = आचारसंपन्न; क्रियारंभः = स्वयंपाक; क्रियायोग = योगाची साधनं; क्रियाकलाप = हिंदुधर्मांमध्ये सांगितलेले सर्व उपचार-पूजा, समृद्धि, अनुष्ठानादि सेवाप्रकार. [योगसूत्र-पतंजलि-क्रियायोगः - “तपः स्वाध्याय ईश्वरप्रणिधान क्रियायोगः ।” (शौचमिज्यातपोदानं स्वाध्यायोपस्थ-निग्रहः । व्रतमौनोपवासं च स्नानं च नियमा दश ॥)] ज्याप्रमाणें यमनियमासंबंधीं अष्टांगयोगामध्ये व्याख्या आहेत, त्याचप्रमाणें ह्या क्रियासंबंधीं योगसूत्र तें जाण. इयें चिन्हि = (क्रियाकलाप, नैष्कर्म्यता, इत्यादि) ह्या लक्षणांनीं (चिन्ह = लक्ष्म, लक्षणं, कलंकः, चिन्हम्, लांछनम्, अङ्क इति ६ चिन्हस्य) (९५). तो आपणपें जरि-तो जरि आपणपें-तो आपण स्वतः जरी-जरी स्वतः तो. तो निघांत वोळखे । म्हणे मी वेगळा आहे = निःशंकपणें ओळखतो की स्वतः तो अगदींच वेगळा आहे (९६).

नावें आरोहन रिगे-हून जो रिगे (थडियेचे) रुख जात-रुख जाता देखे वेगें = नावेमधून जातांना नदीच्या तीरावरचे वृक्ष उलट दिशें जात आहेत, धांवत आहेत असें नावेमधून पाहणाऱ्यास-जाणाऱ्यास दिसतें. साचोकारें पाहों लागे-पाहों जो लागे = जेव्हां खरोखर पाहूं लागतो, तेव्हां. तंव रुख म्हणे अचळ = वृक्ष-रुख तेव्हां तर अचळ स्थिर आहेत असें दिसतें-असें पाहतो. [अचळ-१) (अंचळ) ओंचा, २) स्थिर, निश्चळ, ३) पर्वत, ४) पृथ्वी, ५) ब्रह्म. (अचलाधिप = हिमालय)] (९७). तैसें सर्व कर्म असणें = तसें सर्व कर्मांमध्ये असणें तें. तें फुडें मानून वायाणें = (फुडें = केवळ. वायाणें = खोटे) तें केवळ खोटें असें मानून. आपणपां मग जो जाणें-मग आपण जो जाणें = (आपणया = आपल्याचसारखा आपण-आपणालाच मग जो जाणतो. आपण = स्वतः मी). आपल्याचसारखा आपण, आपणालाच मग जो जाणतो-आपण मी जो जाणतो. [आपण (सं.) = बाजार, दुकान. आपणिक = व्यापारी, निरख]. नैष्कर्म्य ऐसा = मी काहींहि करीत नाहीं असें मानणारा, असा. कर्म करीत नाहीं, कर्म करीत असूनही न करणेंपणा जो. . . . (९८).

जो आपल्या सर्वच्या सर्व कर्मांमध्ये वर्तत-वागत-असतां आपली नैष्कर्म्यता पाहतो; म्हणजे कर्माच्या संगानें जरी तरी तेथें फळासंबंधीं नैराश्यच एक. . . . (९९)

वर कर्तव्यतेसाठीं ज्यास ह्या जगां दुर्जेपण असें दुसरेंपण म्हणून नाहीं; व अशा नैष्कर्म्यतेमध्येच तो चांगलाच की बोधलेला आहे-असतो-बोधांतच सर्वथैव समरसलेला आहे. . . . (१००)

तेथें सर्व कर्म-क्रियायोगकलाप-वृद्ध-तरुणांचा एक आघवा-बरवा-चांगला असाच आचरण आचरतांना, आचरत असतां दिसत आहे असा जो-तोच की ह्या चिन्हांनीं एक ज्ञानियाच असा जाणावा. (१०१)

कसें तर, जसें का पाण्याजवळ उभें राहिलें असतां जळापाशीं उभा आहे त्यास, तो जरी का स्वतःस पाण्यामध्ये-जळामाजीं-पाहतो तरी निश्चितपणें भ्रांत न होतां तो ओळखतो की मी (पाण्यांत नसून) वेगळा आहे (पाण्याबाहेर आहे) हें निःसंशय. . . (१०२)

अथवा असें म्हणू की [जो नावे (मध्ये बसून) मधून जात आहे तो] तीरावरील वृक्ष नौकेतून जातांना उलट दिशें धांवतातसे दिसतें, तेथें खरेपणानें जेव्हां का पाहूं देखूं लागतो, तेव्हां म्हणतो की रुख तर अचळच आहेत की. . . (१०३)

त्याप्रमाणें स्वकर्मांमध्ये असणें जें तें तर केवळ खोटें मानून असल्यानें आपण जो (कोणी एक) नैष्कर्म्य (आहे) असाच की स्वतःस जाणतो. (१०४)

आणि उदयास्तेचि प्रमाणें । जैसे न चालतां सूर्याचें चालणें ।

तें नैष्कर्म्य तत्त्व जाणें । कर्मीचि असतां ॥ ९९ ॥

तो मनुष्यासारखा तरि आवडे । परि मनुष्यत्व त्या न घडे ।

जैसें जळामाजीं न बुडे । भानुबिंब ॥ १०० ॥

तेणें न पाहतां विश्व देखिलें । न करितां सर्व केलें ।

न भोगितां भोगिलें । भोग्यजात ॥ १०१ ॥

येकेचि ठायीं बैसला । परि सर्वत्र तोचि गेला ।

हें असो विश्व जाला । आंगेंचि तो ॥ १०२ ॥

उदयास्तेचि प्रमाणें-उदोअस्ताचेनि प्रमाणें = सूर्याचा उदय-अस्त पाहून. तें-तैसें. कर्मीचि असतां नैष्कर्म्य तत्त्व जाणें = कर्म करीत आहे असा दिसूनही, तो नैष्कर्म्यतेनेच असतो-आहे असा दिसतो. न चालतां-चलतां-सूर्याचें चालणें = सूर्य चलत का चालत नसूनही चालत्यासारखा दिसतो. (वास्तविक पाहतां सूर्य चालत नाही; तसें-कर्मांमध्ये असतांहि-कर्म करीत असूनही न करणेपणाच तेथें असतो-सूर्याचा उदय व अस्त हें प्रमाण मानून जसें सूर्याचें न चालणें तेंच चालणें मानलें होतें तसें-). चल् = १. हलणें, २. खेळणें, ३. अथि (प्रविचल = ढळणें). चलन = १. भ्रमण, हलणें; २. पाय; ३. हालणारे. चळण = १. हालचाल, २. मनाचा चंचलपणा. चालन = हलविणें, चालणें, (चालनी = चाळणी) (९९).

मनुष्यासारखा तरि आवडे = पाहिला असतां मनुष्यासारखा वाटतो-दिसतो. (मनुष्य-मानव, माणूस; मनुज-मननशील). परि मनुष्यत्व त्या न घडे = मनुष्यधर्म-मनुष्यपणा-माणूसपणा त्यास घडत नाही, वागवीत नाही, गुण त्यास जन्मवीत नाही. मनुष्यत्व = मनुष्यधर्म, मनुष्यपणा, माणूसपणा. भानुबिंब जळामाजीं न बुडे = सूर्यबिंब कांहीं पाण्यांत बुडालेलें नसतें (१००). न पाहतां विश्व देखिलें = देखणेपणानें विश्व देखिलें, तेथें त्याचें तें स्थूलदृष्टीचें पाहणें कसचें! कांहींहि न करतां सर्व कांहीं केलें = क्रियायोग-कर्मसु कौशल योगः-फलेच्छारहित कर्म करणारा सर्व प्रकारें कर्मबंधरहित. न भोगितां भोगिलें भोग्यजात = सर्व भोग्य विषय-भोगण्यास योग्य वस्तु-नच भोगितां भोगिले (१०१). जाला-जाहला. आंगेंचि विश्व जाला = शरीर अवयवांनीं जागृतदर्शेतील अभिमानाची विश्व सर्व जग होऊन आहे. आंगेंचि = स्वतःच. येकेचि ठायीं बैसला । परि (विशीं) सर्वत्र तोचि गेला = परमात्मा तो व्यापकपणाचा तसा तो सर्वांठायींचा झाला-होऊन आहे. [(भावानें जसा परमात्मा लहानच झाला) परि तो गा जो मी येथें तें विश्वचि हें । ६३-१०] (१०२).

तो येथें तर कर्मांमध्ये असतां अयतांच नैष्कर्म्य तत्त्वाम जाणतो; कसें तर, सूर्याच्या उदय व अस्ताच्या प्रमाणावरून सूर्य चालत नसून चालत्यासारखा दिसतो तसा; सूर्य उदय अस्त प्रमाणच की कर्मी असतां, तसें नैष्कर्म्यतत्त्व जाण-समज-उमज. (९९)

देहधान्यासारखा-“मनुते इति मानवः”-तो मनुष्यासारखाच जरी तरी आवडणारा; (तेथें लाजणें नच होणारें तो पाहतांना); पण मनुष्यत्व-देहधारी असा सर्वेव देहबुद्धीचा तो घडलेला नच; कसें तर, सूर्य आकाशीचा तेथें त्याचें बिंब कांहीं पाण्यांत बुडालेलें नसतें, तें तर आकाशीच असतें. (१००)

सूर्यबिंब जसें “सर्व जगतः चक्षुः”-तसें त्यानें कांहींहि नच पाहतां, सर्व विश्व पाहिलें, देखिलें. कांहींहि नच करितां सर्व कांहीं केलें; कांहींहि नच भोगतां सर्व भोग्यजात-सर्व भोग्य विषय-भोगिले. (१०१)

तो एकाच ठायीं बसलेला, तरी पण सर्वांठायीं सर्वत्र तोच गेला म्हणावा; असें हें असो; अहो, विश्व हें त्याच्या अंगचेंच झालेलें जसें की-तो तर आपल्या अंगानेंच की विश्व होऊन आहे. (१०२)

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

[यस्य = ज्याचे. सर्वे = प्रत्येक, सगळे उद्योग. समारंभः = आरंभः = उद्योग, प्रारंभ. आरंभसम् प्रारंभः (सम् = निःपक्षपाती, पूर्ण, तुल्य, सारखा, निःपक्षपाती जमाव, सुंदरपणा इत्यर्थी). कामः = [कामः, संकल्पो, विचिकित्सा, चिकित्सा, श्रीः, धीः, भीरुव्येतत्सर्वं मन एव (श्रुति)] कामवासना, उपभोग, तृप्ति, उद्देश-कर्मफलभोग अनुभव हेतु (रहित) मनांत न धरितां केलेलीं कर्मे, कामें, उद्योग असतात. (सर्वकमिणः = सगळीं कामें करणारा). तम् = त्याला. ज्ञानाग्नि दग्ध कर्माणम् = ज्ञानरूप अग्नीनें भस्म झालीं आहेत कर्मे ज्याचीं त्याला. बुधाः पण्डितं आहुः = शहाणे लोक, विद्वान्, प्रबुद्ध म्हणतात; (मन् = विचार करणे, आदर करणे; मनम् = बुद्धि, अंतःकरण. मनसिज, संकल्पज = मदन).]

अन्वयः : यस्य कामसंकल्पवर्जिताः सर्वे समारंभाः तम् ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं बुधाः पण्डितम् आहुः ।

अर्थ : ज्याचे प्रत्येक-सगळे-उद्योग, प्रारंभ, कामवासना, उपभोग, तृप्ति, उद्देश-कर्मफलभोग अनुभव हेतु (रहित), मनांत न धरितां केलेलीं कर्मे, कामें-उद्योग असतात-त्याला म्हणजे ज्ञानरूप अग्नीनें भस्म झालीं आहेत कर्मे ज्याचीं-त्याला शहाणे लोक प्रबुद्ध, विद्वान् म्हणतात (१९).

[अ. ३, श्लोक २०, २१; अ. ४, श्लोक १८; अ. १३, श्लोक २७ व २९ — लोकसंग्रह.

अभिमानशून्यत्वेन केलेलीं-परोपकार-कीं कर्मे बंधनकारक होत नाहीत, हें तत्त्व लक्षांत ठेवून तुला आपलें कर्तव्यकर्म करणें उचित आहे; जनकादिक विद्वान् क्षत्रियांनीं केवळ कर्मानुष्ठानें करून-कार्यारंभः सिद्धता : होमजप इत्यादि कर्मे-मोक्षरूप पुरुषार्थाची सिद्धि मिळविण्याचा प्रयत्न केला; त्या अनुरोधानें तरी निदान कर्तव्यकर्म करण्याकडेच लोकांची प्रवृत्ति वाढावी-व्हावी-हें कारण, का हा उद्देश, हा निश्चय पुढें घेऊन, तुला आपलें कर्तव्यकर्म करणें उचित आहे-कारण विद्वान् श्रेष्ठ पुरुष जें जें कांहीं आचरतो, तेंच इतर सामान्य लोक-समुदाय-करीत असतो. जें तत्त्व श्रेष्ठ पुरुष पुढें ठेवून, प्रमाणभूत मानून कर्म करतो, तेंच उदाहरण पुढें घेऊन सामान्य अज्ञानी लोक त्याला अनुसरतात (अ. ३ श्लोक २०-२१).

कर्मांमध्ये नैष्कर्म्य दृष्टि ठेवतो-इंद्रियांकडून कर्म घडत आहे त्यांत आपला-आत्म्याचा-कांहीं संबंध नाही, अशी कर्मशून्यतेची दृष्टि ज्याची याचेंच नांव कर्मांमध्ये अकर्म पाहणें; तसेंच नैष्कर्म्य स्थितीमध्येही (अकर्मणि) कांहीं कर्म न करता, स्वतःचें कर्तृत्व सद्भावनेनें पाहतो (कर्म पश्येत्), तो मनुष्यांमध्ये फार समंजस, बुद्धिमान, व तोच मुक्त (युक्तः)-आत्मज्ञाननिष्ठ योगी (कृत्स्नकर्मकृत्) सर्व कर्मे यथार्थ करणारा जाण (अ. ४. श्लोक १८).

नाश पावणाऱ्या सर्व सृष्ट पदार्थांमध्ये-क्षेत्रांमध्ये-नाश न पावणाऱ्या परमेश्वराला सर्वत्र सारखा असलेला पाहतो-परमेश्वर सर्वव्यापी आहे असें ओळखतो, पाहतो, तोच पाहतो-परमेश्वर सर्वव्यापक आहे असें ज्ञान ज्यालें बाणलें त्याला ईश्वरी स्वरूपाचें यथार्थ ज्ञान झालें; तो सायुज्यतेचा अधिकारी झाला (अ. १३ श्लोक २७).

केलीं जाणारीं कर्मे प्रकृतीकडून सर्व प्रकारें केलीं जातात हें पूर्णपणे जाणतो-आत्मा अकर्ता आहे-कर्मे प्रकृतीमुळे होतात, त्यांत आत्म्याचा कांहीं संबंध नाही, असें जो समजतो, तोच खरें तत्त्व ओळखतो; त्यालाच साक्षात्कार होतो (अ. १३ श्लो. २९).]

जया पुरुषांचा ठाई । कर्माचा तरि देख नाहिं ।

परि फळापेक्षा पाहिं । संचरेना ॥ १०३ ॥

आणि कर्म हें मी करीन । अथवा आदरिलें सिद्धि नेईन ।

येणें संकल्पें ज्याचें मन । विटाळेना ॥ १०४ ॥*

ज्ञानाभिचेनि सुखें । जेणें जाळिलि कर्म अशेषें ।

तो परब्रह्मचि मनुष्यवेशें । वोळख तुं ॥ १०५ ॥

ठाई-ठायीं = मनांमध्यें. देख-खेद = (देख = मार्ग, वळण. खेद = कंटाळा. परि-तरि. संचरेना = (फळअपेक्षा, इच्छा, संबंध, जरूरी काही) फळाची इच्छा मनांत उद्भवत नाही (१०३). कर्म हें = हें कर्म. आदरिलें = प्रारंभिलें, आरंभ केलेलें. येणें संकल्पें ज्याचें मन विटाळेना = अशा उद्देशानें-हेतूनें-ज्याचें मन-संकल्पें म्हणजे कर्मफळ-उपभोग, निश्चय का उद्देशानेंहि मन काही बिघडविलें नाही; अपवित्र केले नाही; अशुद्धतेचें झालें नाही (१०४). सुखें-मुखें. जाळिलि कर्म अशेषें-अशेषें = संपूर्ण कर्म (जाळिली) ज्ञानमय झाली. मनुष्यवेशें-मनुष्यवेशें = मनुष्यरूपानें; मनुष्यासारखीच की त्याची आकृति, शरीर, सौंदर्य, स्वभाव, वर्ण, प्रकार (की); मनुष्यवेशानें (= शोभेनें). परब्रह्मचि = (परम + ब्रह्म = परमेश्वर) परमेश्वरचि की- (१०५).

तरी असें जाणावें-ज्या पुरुषांच्या ठिकाणीं कर्म केल्याचा खेद नाही-[कर्म कर्म जें तें बंध (होईल) असणारच असा खेद मुळीच नाही]-तरी कर्मफळाची अपेक्षा तें मुळीच नांवासहि संचरत नाही, संचाराची होत नाही-फळाची अपेक्षा, इच्छा त्याच्या मनांत मुळीच उद्भवत नाही.... (१०३)

तसेंच, आणि वर हें कर्म, कर्म हें मी करीन किंवा आरंभ केलेलें, आदरिलेलें तें सिद्धीस-शेवटास नेईन, अशा संकल्पानें तर ज्याचें मन मुळीच विटाळत नाही (अमुक एक कर्म करीन, का आरंभ केलेलें तें सिद्धीस नेईन, अशा संकल्पाचा विटाळ त्याचे मनास होत नाही).... (१०४)

क्रियायोग, कलाप, वृद्धि होती तरणे रे (८५) तेथें ज्ञान अग्नीच्या मुखी (-सूर्याचें मुख जसें, जेथून ज्वाला निघते तें) तेथेंच ज्यानें कर्म अर्पण करून अशेष सर्व नाहीशी केलीं (दग्धलीं, जाळिलीं, भाजलीं)-अहो, तो तर मनुष्यवेशानें एक परब्रह्मच की असें तू ओळख, हो! (१०५)

त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ २० ॥

[त्यक्त्वा कर्मफल आसंगं (= सर्व संग) कर्माभिमान व फलासक्ति सोडून देऊन. नित्य निराश्रयः, नित्य तृप्तः = (निराश्रयः = नेहमी कसल्याहि आश्रयाची इच्छा नच बाळगणारा) व नित्य तृप्त असा-सदैव संतुष्ट. अभिप्रवृत्तः कर्मणि अपि = कर्मांमध्यें सर्व तऱ्हेनें प्रवृत्त, रूढ, निमग्न झाला तरी. सः न किञ्चित् करोति एव = कोहीच करित नाही असें जाण (आनंदाच्या नष्टकर्म्यतेचा तो).]

*याच नंबरची ओवी 'ज्ञानदेवीत' आहे, ती येथें दिली आहे :—

म्हणौनि सर्वापरि मुक्तु । तो सकर्मचि कर्मरहितु ।

सगुण परि गुणातीतु । एथ भ्रांति नाहिं ॥ १०४ ॥

तो सर्वप्रकारें कर्मबंधरहित असा मुक्तच एक. तो कर्म करणारा, फळेच्छारहित (कर्मरहित) सगुण परि-त्रिगुणांत असूनहि-गुणातीत-त्रिगुणांनीं अलिप्त-त्रिगुणांच्या पलीकडचा असा जाण; येथें कसलाहि संशय नाही-येथें भ्रांति नाही (१०४).

अन्वय : सः । न किञ्चित् एव करोति । अपि । कर्मणि अभिप्रवृत्तः । कर्मफल आसंगं त्यक्त्वा । सः । नित्यतृप्तः । निर आश्रयः ।

अर्थ : (१) तो काहींच कर्म करीत नाही, जरी कर्मामध्ये रूढ आहे, सर्व तऱ्हेने प्रवृत्त आहे; कर्माविषयी निरभिमान, फळाविषयी निरासक्त असा तो, नित्य संतुष्ट, नित्य तृप्त कोणत्याहि तऱ्हेचा आश्रय नच अपेक्षणारा असा—

(२) (कर्म म्हटलें की तेथें देहाभिमान वर येणारा, व कर्मफळाविषयी आसक्ति ही नेहमीच उपभोगण्यास मिळावी अशी वासना अनावर अशी होऊन असणारी). जो पुरुष १) कर्माचे ठायीं अभिमानशून्य व कर्मफळाविषयी निरासक्त, २) नेहमी तृप्त असा सदैव संतुष्ट चित्तानें असणारा, ३) कोणत्याहि वस्तूच्या आश्रयाची अपेक्षा—इच्छा नच करणारा, ४) तो पुरुष कर्मामध्ये सर्व तऱ्हेने प्रवृत्त तरी, तो काहींहि करीतच मुळीं नाही (२०).

जो शरीरी उदासु । फळभोगी निरासु ।

नित्यता उल्हासु । होउनि असे ॥ १०६ ॥

तो संतोषाचा गाभारा । आत्मबोधाच्या वोगरा ।

पुरे न म्हणे धनुर्धरा । आरोगिता ॥ १०७ ॥

शरीरी उदासु = (उदास = खिन्न, उदासीन, विरक्त) शारीरिक शक्तीचे संबंधी तटस्थ, औदासीन्य अवलंबणारा. फळभोगी निरासु—निरास = (निरास = निरसन = नाकारणारा, आवरणारा, शांत करणारा, घालविणारा. निरासु = निरिच्छ) कर्मफळ उपभोगी उद्देशी निरिच्छ. नित्यता उल्हासु—(उल्हास)—स्वभाव-सिद्धता—सुखदायक आनंदतेजाची अशी. होउनि असे = तो होऊन असतो—(१०६). तो संतोषाचा—संतोषाच्या—गाभारा = संतोषाचें माजघर जें—मध्यगृह तेथें. आत्मबोधाच्या वोगरा आरोगिता पुरे न म्हणे = आत्मज्ञानाचें भोजन करतांना, वाढतांना 'पुरें' म्हणत नाही; (आरोगणें = जेवण. वोगरणें = वाढणें); जेवण जेवीत असतां, वाढतांना केव्हाहि 'पुरें' म्हणत नाही—ओगराळें जें, (वाढतांना) योजलें जातें तेथें भाताची मूदच की वाढली गेली त्या ओगराळ्यानें—तसेंच दुसरेंही पण द्रवपेय पदार्थ वाढले गेले (१०७).

जो देहाच्या ठायीं, शरीरासंबंधी उदास, कर्मफळभोगासंबंधी निरास, नेहमीच्या नेहमी उल्हासित, भक्ति उल्हासाच्या दृष्टीचा होऊन आहे.... (१०६)

[हो का तरंग लहान । परि सिंधूसि नाही भिन्न । तैसा ईश्वर मी आन । नोहेचिया ॥ ३८७-१४ ॥
ऐसेनि वा समरसे । दृष्टि जे उल्हासे । ते पै भक्ति ऐसे । आम्ही म्हणो ॥ ३८८-१४ ॥]

...तो संतोषाचें माजघर—गाभारा, आत्मज्ञानाचें (आरोगणें) भोजन करीत असतांना (वोगरा)—वाढतांना 'पुरें' म्हणत नाही. (१०७)

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

[निराशीः = निःस्पृह, निरिच्छ. (निराशिस् = शांत्यादि सदगुणरहित). यत् चित्तं यत् आत्मा = चित्तं व आत्मा जिंकलेला असा. सर्वपरिग्रहः त्यक्तः = जिंदगी, परिवार, सेवक, (स्वागत, शरीर, आश्रय, स्वीकार, पत्नी, विवाह) सर्व काहीं सोडून दिलेले. केवलं शारीरं कर्म कुर्वन् = केवळ शरीरानेंच फक्त कर्म करीत असतां (शरीरशक्तिसंबंधीचा विचार मुळींमुळां नच पुढें घेतलेला; पण देह केवळ जगण्यापुरताच की ज्याचे शरीरानें कर्म करणें तें). किल्बिषम् न आप्नोति = त्यास पाप लागत नाही; पाप त्याला माहीत नाही; त्यास पाप पावत नाही—त्याला व्यापीत नाही; त्याजपर्यंत पाप पोहोंचत नाही. किल्बिषम् = पापकारक, अपराध, दोष, कपट, वैर, रोग.]

अन्वय : निराशीः । यत् चित् । यत् आत्मा । सर्वपरिग्रहः त्यक्तः । केवलं शरीरं कर्म कुर्वन् । कित्त्विषम् न आप्नोति ।

अर्थ : निःस्पृह, निरिच्छ, विरक्त, आशाशून्य (—निराशीः = शांत्यादि सद्गुणरहित), चित् व आत्मा जिंकलेला, नियमिलेला, सर्व परिवार (देहधारण) त्रास अडथळा—उपाधि—सोडून दिलेला, फक्त शरीरानें म्हणजे शरीरसंरक्षणापुरतें कर्म करित असता, त्याला कर्मबंधरूप पाप लागत नाही (२१).

कैसि अधिकाधिक आवडि । घेतां महासुखाची गोडी ।

सांडोनिया आशा कुरोंडि । अहंभावेसि ॥ १०८ ॥

म्हणौनि अवसरें जें जें पावें । किं तेणेंचि तो सुखावें ।

जया आपलें आणि परावें । दोन्ही नाहिं ॥ १०९ ॥

तो दृष्टि जें पाहें । तें आपणचि होउनि जायें ।

आईकतें आहे । तोचि जाला ॥ ११० ॥

चरणिं हन चाले । मुखें जें जें बोलें ।

पेसें चेष्टाजात तेतुलें । आपणचि जो ॥ १११ ॥

हें असो विश्व पाहि । जयासि आपणावांचुनि नाहि ।

आतां कवण ते कर्म पाहि । बाधि तयातें ॥ ११२ ॥

घेतां—घेत. महासुखाची गोडी घेतां = महत्सुख जें, आनंद जो, त्याची गोडी घेतां घेतां. आवडि अधिकाधिक कैसि = आवडी—प्रेमा तो अधिकाहूनहि अधिक कसा तो. अहंभावेसि आशा कुरोंडी" सांडोनिया = अहंभावासहित—अहंभावासकट—मीपणासह आशा ओंवाळून सांडतो. [आयता दीर्घा या तृष्णा स्पृहा सा, चकाराद्दिगपि आशा। दिशः, ककुभः, काष्ठाः, आशाः; हरितः, इति ५ दिशाम् । ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः क्रमेण प्राची—अवाची—प्रतीच्यः स्युः ।] (१०८). म्हणौनि—म्हणोनि. अवसरें = अवसर = प्रसंग, वेळ, समयानुसार, पाऊस, पर्जन्य, गुप्त खलवत, संधि, योग्य काळ, जागा, प्रवेश, फुरसत, वर्ष, (प्रस्ताव अवसर इति ।) जें जें पावें = जें जें काहीं पावतें, मिळतें. किं तेणेंच—तेणेंचि = अहो, त्याजमुळें की तो. सुखावें = सुखाचा होतो; आनंदित होतो; पुण्यवान होतो. जया आपलें—आपुलें आणि परावें^१ (= दुसऱ्याचें) = परकें. दोन्ही नाहिं = आपलें अमो अथवा परक्याचें असो, त्याचे ठिकाणीं असें तें दोन्हीं आपलें की दुसऱ्याचें असें पाहणें नाही (१०९).

तो दृष्टि—दिष्टी जें पाहें = तो डोळ्यांनीं (दृष्टि = अवलोकनशक्ति, नेत्र, बुद्धि, मन)—दृष्टीनें जें जें काहीं पाहतो. आपणचि होउनि जायें = तें तें तो आपणच स्वतः की होऊन असतो—होतो. (आपण = बाजार). (जो आपण स्वतः आहे, तो विषयांची मधुकरी मागीत नाही.—अ. ५; ओं. १०५—१०९) (आपण = स्वतः मी, तूं आणि तुम्हीं). आईकतें आहे—आईकें तें आहे तोचि जाला—जाहला = ऐकतें तें तोच झाला आहे—जें जें काहीं तो ऐके तें तें तोच स्वतः आपण होऊन आहे, झाला आहे (११०). चरणिं हन चाले = पायांनीं

^१कुरोडी—कुरवंडी : कुरवंडी करीन काया । वरोनि पायां गोजिरिया ॥ १ ॥ बैसलें तें रूप डोळां । मन चाळा लागलें ॥ २ ॥ पुरते न सख दुरी । आवडी पुरी बैसली ॥ ३ ॥ तुका म्हणे विसावलों । येथें धालों भणीवरी ॥ ४ ॥

^१त्यामाजि हरे जाणजे त्या भावें । आपुलें परावें— ॥ ६ ॥

(अभंग—“नारायण भूतीं न कळे जयासी”—तुकाराम).

जें जें काहीं चालण्याचें करतो (समुच्चयत्वे). मुखें जें जें बोलें = मुखानें जें काहीं बोलण्याचें करतो तें सर्व. ऐसें चेष्टाजात तेतुलें = जेवळ्या-जितक्या, तेवळ्या सर्व क्रिया-व्यापार-शरीरव्यापार, वर्तणूक, इंद्रियांची चळवळ-सर्व कार्य, यत्न इत्यादि. आपणचि जो-स्वतः आपणच जो होऊन आहे (१११). हें असो विश्व पाहि = असें हें असो; पण विश्व म्हणजे जग हें तेथें जाण कीं. ज्यासि आपणावांचुनि नाहि-आपणपें वांचुनि नाहीं = सर्व जग-विश्व हें आपण स्वतःच कीं.-स्वतःवांचून तेथें दुसरें काहींहि नाहीं. आतां कवण ते कर्म पाहि = आतां कोणतें तें-कां कसचें तें कर्म. बाधि तथा तें = त्यास बाधा करणारें केव्हांहि नच- (११२).

(नच लाजणारी) आवडी ती अधिक अधिक कशी ती-महासुखाची गोडी घेत आहे, तेथें अहंभावासकट आशा ओवाळून (सांडतो), टाकून की..... (१०८).

म्हणून वेळींच-प्रसंगी जें जें काहीं पावतें, त्यानेंच की तो सुखावतो; ज्यास आपलें परावें असें दोन्हींहि नाहीं. (१०९)

तो आपल्या दृष्टीनं जेव्हां का पाहतो, पाहणारा होतो, तेव्हां तर तो आपणच होऊन जातो-असतो-तोच की झाला होतो; जे का आइकते आहे जे आहे-ऐके-असा तोच जाहला की-(११०)

चरणीं चालतो, मुखानें जें काहीं बोलतो, असें जें मर्व जेवढें चेष्टाजात तें आपणचि की. . . . (१११)

असें हें विश्व असो-तेथें जाण कीं, ज्यास आपणच सर्वस्वी-स्वतःच एक आतां कोणतें तें कर्म काय त्यास बाधतें? (११२)

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः ।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबद्धयते ॥ २२ ॥

[यदृच्छा = स्वेच्छा, अनायास, दैव. लाभः = प्राप्ति. संतुष्ट = तृप्त, खूष. यदृच्छालाभसंतुष्टः = याचना न करितां सहज मिळालेल्या वस्तूंनीं संतुष्ट. द्वंद्व = स्पर्धा, कलह, रहस्य, दोन, जोडपें. अतीतः = पार गेलेला; मुक्त; अमर्याद. द्वंद्वातीतः = सुखदुःखाच्या भावनेनं अस्थिर का चळलेला नच. विमत्सरः = मत्सरबुद्धि नसलेला. सिद्धौ असिद्धौ च समः = यशापयशाविषयीं सारखी वृत्ति ठेवणारा-संन्यासीच जसा (अ. ५. ओ. १९, २०.). न निबद्धयते = कर्माच्या बंधनांत पडत नाहीं; भांवावला जात नाहीं; बांधून ठेवला जात नाहीं; बांधला जात नाहीं. कृत्वा अपि = कर्म करूनहि-कर्म करूनदेखील (कर्म कुर्वन् कर्म कृत्वा अपि). (वि = उलटपणा = वियुज, विस्पृ; अभाव = विनिद्र, विकृ, भेद, विविधता, व्याप्ति, निश्चय, औत्सुक्य, इत्यादि. १) आधिक्य-विध्वंस, विनिश्चय; २) अधिकपक्षी-विराज. विमत = अमान्य, प्रतिकूल, तिरस्कृत, संदिग्ध, वादविषयभूत शत्रु. विमति = मतभेद, नापसंति; मूर्खपणा.]]

अन्वयः : यदृच्छालाभसंतुष्टः । द्वंद्व अतीतः । विमत्सरः । सिद्धौ असिद्धौ च समः । न निबद्धयते । अपि । कर्म कुर्वन् । कर्म कृत्वा ।

अर्थ : सहज मिळालेल्या वस्तूंनीं संतुष्ट, सुखदुःखाच्या भावनेनं नच चळणारा (चळलेला) का अस्थिर होणारा, मत्सर (मत्सरी, लोमी, दुष्ट, कृपण, हेवा, वैर, गर्व, क्रोध, लोभ) (अन्यशुभद्वेषे परसंपत्त्यसहने मत्सरः) बुद्धि नसलेला, (संन्यासीच जसा का, यशापयशासंबंधी सारखी वृत्ति ठेवणारा-बुद्धि ठेवणारा असा जो, (तो) (मर्व कर्म-सकर्म) करूनहि कर्माच्या बंधनानें भांवावला जात नाहीं (-बांधून ठेवला जात नाहीं-बांधला जात नाहीं)-कर्माच्या बंधनांत पडत नाहीं (२२).

हा मत्सर जेथ उपजे । तेतुलें नुरेचि तया दुजें ।
तो निर्मत्सर काय म्हणिजे । बोल कीर (वरि) ॥ ११३ ॥
म्हणोनि सर्वाहिपरि मुक्तु । तो सर्व कर्मचि कर्मरहितु ।
सगुण परि गुणातीतु । येथें भ्रांति नाही ॥ ११४ ॥

मत्सर हा जेथ उपजे = ज्या ठिकाणी हा मत्सर-हेवा-निपजतो, उपजतो, जन्मतो. मत्सर = हेवा, वैर-(डांस, मच्छर, माशी). तेतुलें तया दुजें नुरेचि = तसा तो दुसरेपणानें पाहणारा नसल्यानं, त्यास सर्वांठाचीं आपलेपणाच असतो. बोल वरि तो निर्मत्सर-काय (काई) म्हणिजे = (बोल वरि = शब्दांनीं-बोलण्याजोगें-बोलण्यानं) शब्दांनीं बोलण्यानं सांगणें तेथें तो निर्मत्सर तो कसा काय म्हणावा बरें!-तेथें हेकेखोरपणा, दुष्टपणा, तसेंच द्वेष म्हणजे दुसऱ्याचें बरें न पाहणें जें, तें कसें बरें वर्तत-वागत असेल तें!-(११३). सर्वाहिपरि मुक्तु = सर्व तऱ्हांनीं मोक्ष पावलेला; कर्मबंधापासून सुटलेला. सर्व कर्मचि कर्मरहितु = सगळें, प्रत्येक, कर्मच पण कर्मरहित असा (सकर्मक = १. कर्म असलेला (व्य.); २. कर्मयुक्त). (सर्वकर्मोण = सगळीं कामें करणारा). सगुण परि गुणातीतु = (सगुण = सगुण ब्रह्म, गुणयुक्त) = ब्रह्मरूपी, गुणांच्या पलीकडचा ईश्वर. भ्रांति = मिथ्या ज्ञान; गोंधळ, घोटाळा, संशय. येथें भ्रांति नाही = येथें मुळीच कसलाहि संशय नाही (११४).

जेथें मत्सर उपजतो, तेथीलचे ते-तेवढे सर्व त्यास दुसरेपण-दुजेपण का दुजें असें उरतच नाही; व मग शब्दांनीं बोलण्यानं काय “निर्मत्सर” म्हणावा? . . . (११३).

म्हणून सर्वप्रकारें कर्मबंधरहित, कर्म करणारा फळेच्छारहित, त्रिगुणांत असूनहि त्रिगुणांनीं अलिप्त, त्रिगुणांच्या पलीकडचा निःसंशय-येथें संशय नाही! (११४).

गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

[गतसंगस्य = देहबुद्धीचा नाही; निरभिमानी; कर्मफल-आसक्ति नाही असा. मुक्तस्य = कर्ममुक्त; मोक्ष पावलेला. ज्ञान अवस्थित चेतसः = अंतःकरण (चेतस्) आत्मज्ञानांत स्थिर झालेला असा. यज्ञाय आचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते = (यज्ञाय आचरतः = यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधनः । तदर्थं कर्म कौतयेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ अ. ९-३ ॥) (प्रविली = नाश पावतें, बसतें, नाहीसें होतें, कर्म पळू लागतें; लय पावतें). यज्ञ उपासनेसाठीं कर्म करतो, अनुष्ठान करतो, त्याचें सर्व कर्म-फल, परिणामासहित-ब्रह्मामध्ये लीन होतें-ब्रह्ममय होतें].

अन्वयः : गतसंगस्य कर्म । मुक्तस्य कर्म । ज्ञान अवस्थित चेतसः कर्म । कर्म यज्ञाय आचरतः । (तत्त्व) समग्रं (कर्म) प्रविलीयते ।

अर्थ : निरभिमानी (गतसंगस्य) जो, त्याचें सर्व कर्म; मोक्ष पावलेला जो त्याचें सर्व कर्म-चेतस म्हणजे अंतःकरण ज्याचें आत्मज्ञानांत स्थिर झालेलें, तसेंच जो यज्ञाकरितांच (यज्ञो वै विष्णुः) कर्म आचरतो, त्याचें समग्र कर्म नाहीसें होतें-ब्रह्ममय होतें; प्रविलीयते-लय पावतें (२३).

तो देहसंगे तन्हि दिसे । परि चैतन्यासारिखा असे ।

पाहता परब्रह्माचेनि कसे । चोखाळ भला ॥ ११५ ॥

पेसाहि परि कवतुकें । जरि कमें करि यज्ञादिकें ।

तरि ते लया जाति अशेषें । तपाचाचि ठायी ॥ ११६ ॥

अवकाळिचि अत्रे जैसि । उर्मिणिण आकाशि ।

हारपोनि आपैसि । उदयलि सांति ॥ ११७ ॥

तैसि विधिविधान विहितें । जन्हि आचरे तो समस्तें ।

तन्हि ऐक्यभावे ऐक्यातें । पावतीचि गा ॥ ११८ ॥

देहसंगे तन्हि दिसे-असे = देहधारी असा दिसत आहे. चैतन्यासारखा (दिसे) असे = चित्तज्ञान, चित्तचैतन्य परब्रह्मासारखा आहे. परब्रह्माचेनि कसे । चोखाळ मला = ब्रह्माच्या कसोटीस-कसाला लावला तर ब्रह्मस्वरूपासारखा निर्गुण, चोखाळ, निर्मळ, शुद्ध दिसतो (११५). कवतुकें = कौतुकें = नवलाची अशी गोष्ट. कर्म-कर्म. अशेष-निःशेष तयाचि ठाई लया जाति. तयाचाचि-तयाच्याचि. निःशेष = संपूर्ण (११६). अवकाळिचि अत्रे उर्मिणिण आकाशि हारपोनि आपैसि उदयलि सांति = अकाळीचे मेघ जसे, उर्मी म्हणजे वृष्टिशिवायच जसे आपोआपच की-प्रगट होताहोतांच, आल्याबरोबर-उत्पन्न होताहोतांच, येतायेतांच की-आपोआप हरपतात-वितळतात. उर्मि = लाट; प्रवाह; प्रकाश; वेग; जीवाचे सहा धर्म (क्षुधा, तृषा, जरा, मृत्यु, शोक व मोह); पीडा; व्यथा; वस्त्राची निरी किंवा चुणी. लहरी = भंग, तरंग, उर्मि, वीचि इति ४ । उल्लोलः, कल्लोलः इति २ महत्सु-उर्मिषु । भावक्रिया-उर्मि, यष्टि, शाटी, कटी इत्यादि. उर्मिका-उर्मिका इव रामनामायक्षरयुता चेत अंगुलि मुद्रा इति-(अङ्गुलीयकम्, उर्मिका). उर्मि = मेघाचा जो वर्षण्याचा धर्म, त्या तेशीलच्या वर्षणाच्या क्रियेशिवायच मेघ-दग आकाशांत हारपतात. वृत्ति = क्रिया; व्यवहार; वर्तन; विवरण; अर्थबोधक शक्ति; सेवा; चक्राकार फिरणे; मनःस्थिति; साधित शब्द. (वृत्ति = जीवनम्, वर्तनम्, वार्ता, जीविका, आजीवः वृत्तिः इति ६ वृत्तयः । जीविकामात्रस्य । सेवा श्रवृत्तिरिति । वृष्टि = पाऊस, वर्षाव. वृष्टिः वर्षम् इति २ मेघ वर्षणस्य । वृष्टिजीवन = पावसानेच पिकणारा देश (११७). विधिविधान-विधाने-विहितें = शास्त्रांनी सांगितलेली यज्ञादि कर्म. समस्तें तो आचरे = सर्वच्या सर्व तो आचरतो तरी. ऐक्यभावे ऐक्यातें पावती = ऐक्यपणाच्या भावास येऊन ऐक्यातें पावतात (११८).

तो देहधारी तरी चैतन्यासारखाच-परब्रह्मासारखाच दिसतो : व आतां ब्रह्माच्या-परब्रह्माच्या कसास तो लावला असतां चोखाळ, शुद्ध, निर्मळ दिसतो. (११५)

असा असून सुद्धा-असा ब्रह्मासारखा निर्मळ तरी पण सहज कौतुकानें जरी यज्ञादिक कर्म करतो, तरी तें कर्म संपूर्णपणें-निःशेषपणें-त्याच्याच ठायीं, त्याच्याच ठिकाणीं लय पावून असतें-लय पावतें. (११६)

आभाळांत दग आले ते-प्रगट होताहोतांच-उगवले कीं लगेच, अकाळीचे ते, वृष्टि (उर्मि-पाऊस, वर्षाव) शिवायच आपोआपच आकाशामध्यें हारपतात, वितळतात. (११७)

ज्याप्रमाणें “विधिविधान विहित”-शास्त्रांनी सांगितलेलीं सर्व समस्त यज्ञकर्म-जरी तो आचरत आहे, तरी तीं कर्म ऐक्यभावानें ऐक्यास पावतातच की, अहो! — (११८)

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

[ब्रह्म अर्पणं = अर्पण तें ब्रह्म (मंत्ररूपसाधन). ब्रह्म हविः = हवि तें ब्रह्म (हवनद्रव्य). ब्रह्म अग्नौ = अग्नौ तें ब्रह्म (देवता-अग्नि). ब्रह्मणा हुतम् = हुतम् तें ब्रह्म (ज्याच्याकडून हुतम् तो यजमानहि ब्रह्मच). ब्रह्म एव तेन गंतव्यं = ब्रह्मच एक तेथें जाणणें का ब्रह्माप्रतच जाणें होतें. ब्रह्मकर्मसमाधिना = ब्रह्मकर्म हीच समाधि-चिन्ताची भावना.]

अन्वयः : अर्पणं ब्रह्म । ब्रह्म हविः । ब्रह्माग्नौ । ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मकर्मसमाधिना । तेन । ब्रह्म एव गंतव्यम् ।

अर्थ : ब्रह्मकर्मरूप समाधीमध्ये चित्ताची भावना दृढ असलेल्याने यजमानरूपी ब्रह्मानें ब्रह्मच एक ब्रह्मी अर्पण केले; तेथें ब्रह्म हीच हवि, हवनद्रव्य, ब्रह्म हेंच अग्निरूप देवता, ब्रह्म हेंच हुत, हवनक्रिया घडते जी, ब्रह्मणा-हवनक्रिया करणाऱ्या यजमानाकडून, तेथें ब्रह्म एक जाणलें जाणें जें-तेथें ब्रह्मपदालाच जाणें होणारें जें..... (२४).

[(१) आहुति अर्पण करण्याचा मंत्र का जुहु इत्यादि साधन हें ब्रह्मरूपच. (२) दधि चरु आज्य समिधा अग्नीमध्ये अर्पण करावयाचीं तीं हवनद्रव्यें, तींही ब्रह्मरूपच. (३) अग्निदेवतेप्रीत्यर्थ यज्ञ चालू आहे म्हणून येथें अग्नीमध्ये हवन करावयाचें तो अग्नीहि ब्रह्मरूपच. (४) ब्रह्मणा हुतम्-ज्याच्याकडून हवनक्रिया घडते तो यजमानहि ब्रह्मरूप. याप्रमाणें (५) ब्रह्म हेंच कर्म अशी ज्याच्या चित्ताची भावना स्थिर-दृढ-झाली आहे, त्यानें ब्रह्मपदालाच जावें म्हणजे-ब्रह्मरूप झालेल्या आत्मज्ञानी यजमानानें अनुष्ठिलेल्या क्रिया-कर्ता, कर्म, करण व क्रिया अशी सर्वच ब्रह्मदृष्टि-अशा मेदशून्य यज्ञाचें फलहि ब्रह्मपदच मिळालें हें निश्चित व योग्य]

हें हवन मी होता । किं यया यज्ञातें हा भोक्ता ।

ऐसिये बुद्धिसि नाहिं भिन्नता । म्हणोनिया ॥ ११९ ॥

ये इष्ट यजन यजावे । आणि ते हवि मंत्रादि आधवें ।

तो देखत असे अविनाशभावे । आत्मबुद्धि ॥ १२० ॥

म्हणोनि ब्रह्म तेंचि कर्म । ऐसें बोधा आले जया सम ।

तया कर्तव्यता निष्कर्म । धनुर्धरा ॥ १२१ ॥

आतां अविवेक कुमारत्वा मुकलें । जयां विरक्तिचें पाणिग्रहण जालें ।

मग उपासना जिहि आणिले । योगाग्नि तें ॥ १२२ ॥

होता = यज्ञकर्ता, आचार्य. किं यया यज्ञातें-कां इये यज्ञी = ह्या यज्ञाचा. ऐसिये-ऐसिया. म्हणोनिया-म्हणूननिया-(११९). इष्ट यजन यजावे = इच्छित सन्मानित प्रिय यज्ञ-पूजन करणें जें-याग. यज्ञः = यज्ञः, सवः, अध्वरः, यागः, सप्ततंतुः, मखः, क्रतुः इति ७ यज्ञस्य । अग्नी हुतं याज्यादि वषट्कृतं स्यात् (हविः) । घृतम्, आज्यम्, हविः, सर्पिः इति ४ घृतस्य । हवि मंत्रादि आधवें = हवनद्रव्य-होमाचे मंत्र. तो अविनाश-भावे आत्मबुद्धि देखत असे = स्वभावसिद्धतेनें-ज्ञानबुद्धीनेंच पाहत आहे (१२०). म्हणोनि-म्हणुनि. ब्रह्म तेंच कर्म असेंच ज्यास बोधा आलें = जाणिवेच्या समत्वाचें झालें, त्यास कर्तव्य तें नैष्कर्म्यच-म्हणजे काहीहि करणें नच असेंच होय (१२१). आतां अविवेक कुमारत्वा मुकलें = अज्ञानरूप बालपण संपलें. मुकलें = अंतरलें. जयां विरक्तिचें पाणिग्रहण जालें-ज्याचें विरक्तीशीं लग्न लागलें; (विरक्तीचें पाणिग्रहण झालें); वैराग्याचें लग्न लागलें. मग उपासना जिहि आणिले । योगाग्नि तें = ते योगाग्नीच्या उपासनेस, भक्तीस-सेवेस आणिले-कारण अग्निसेवा करणाऱ्याला बायको ही पाहिजे केव्हाहि- (१२२).

आणि म्हणून हें हवन, मी होता, यज्ञ करणारा आचार्य ह्या यज्ञामध्ये हा भोक्ता अशा बुद्धीला भिन्नता नाहीच-अशा बुद्धीनें भिन्नपणें पाहणेंच, बुद्धीस दुजें असें मेढणेंच नाही- (११९)

तो अग्निहोत्रादि कर्म, योग्य यज्ञ यजणें जें, तेथीलचे ते होमाचे मंत्र, हवनद्रव्य इत्यादि अवधें सर्व ज्ञान-योगानें, अविनाश अव्ययत्वभावेंकरून आत्मबुद्धीनेंच पाहणें करतो-अव्ययभाव ज्ञानयोगच तो- (१२०)

असें आहे म्हणून, जें ब्रह्म तेंच कर्म होय, असें ओघाओघानेंच ज्यास सम-अमेदभावाची साम्य दृष्टि-त्यास नैष्कर्म्य हेंच कर्तव्य, हे धनुर्धरा-(करितेनविण कर्म तेचि ते निष्कर्म = पलेच्छा, अहंभाव सोडून जें कर्म घडतें तेंच निष्काम कर्म, त्याचा गुण नैष्कर्म्य-६३।५. समद्रष्टा = ब्रह्मभावसंपन्न; सर्वत्र सदा सम = तें सर्व

ठिकाणीं सर्वकाळीं सारखें एकच एक ब्रह्म-आपणच कीं तें अशी ही संपूर्णता समद्रष्ट्याचें-ब्रह्मभावसंपन्नाचें वरें जाण, खूण समज. समता दृष्टि-व्यापक ज्ञान = सर्वात्मभावाचें-भलें ज्ञान-स्वतःसिद्ध तेंच ज्ञान-ज्याच्या हृदयीं स्फुरण पावले-शोषीत आलें-त्याची साम्यदृष्टि-(समता दृष्टि) अमेदभावाची-बोले बोलणारी शब्दांनीं विशेष काय सांगू! ८८।५.)-(१२१)

देवताकांड-आतां अज्ञानरूप बालपण संपून ज्याचें विरक्तीशीं लग्न लागलें; कारण अग्निसेवा करणाऱ्याला बायको पाहिजेच व मगच योगाग्नीची ती उपासना, तें उपासन, ज्यांनीं उपासनेचें केलें-उपासन उपासनेस आणिलें-(१२२)

—कर्मब्रह्म असें येथपर्यंत निश्चित झालें, आतां दुसरे प्रकार पूजेचे. योगाग्नीनें उपासन करण्याच्या तऱ्हा—

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥

[दैवम् = देवाचे, स्वर्गीय, पूज्य, सत्त्वगुणांनीं युक्त, प्रारब्ध, दैवत. अपरे = (१) दुसरे, निराळे. (२) पश्चिम दिशा. यज्ञम् = होम, पूजा, याग, ब्रह्मा, विष्णु. योगिनः = योगी. पर्युपासते = सेवा, पूजन, अभ्यास, चिंतन, आसन. (परि = सभोंवार, सर्वत्र, पूजा इत्यादि अशी). ब्रह्माग्नौ = ज्ञानतत्त्व, अग्नि. यज्ञम् = उपाधियुक्त जीवाला. यज्ञेन = होमानें, पूजेनें, यागानें, (ब्रह्मा, विष्णु), आत्मस्वरूपानेंच. अपरे योगिनः = कांहीं कर्मठ*, दुसरे, निराळे. १) दैवम् एव = केवळ इष्ट देवतेच्या उद्देशानें-(देवाचे, स्वर्गीय, पूज्य, सत्त्वगुणांनीं युक्त, प्रारब्ध), दैवताच्या फक्त उद्देशानें. यज्ञं पर्युपासते = यज्ञानें अग्निरूपी स्वधर्माची-यज्ञाची उपासना करतात-[अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः । स संन्यासी च योगी च न निरमिर्न चाक्रियः ॥ १-६ ॥ (न निरमिर्न चाक्रियः) तेथें अग्नि नाही का क्रिया नाही.] तेथें उपासना ती अग्निरूप यज्ञाची. २) अपरे आणीक दुसरे ज्ञाननिष्ठ ते ब्रह्मरूप अग्नीमध्ये यज्ञं, यज्ञाला उपाधियुक्त जीवाला-जीवाचें जें स्वरूप त्या यज्ञेन एव, निरुपाधिक आत्मस्वरूपानेंच उपजुह्वति-हवन करतात.]

अन्वय : दैवम् एव । अपरे योगिनः । यज्ञं पर्युपासते । अपरे । ब्रह्माग्नौ । यज्ञं । यज्ञेन एव उपजुह्वति ।

अर्थ : प्रारब्ध दैवत इष्टदेवता उद्देशानें कांहीं दुसरे (लोक) यज्ञाची-अग्निरूप (संसारिक) यज्ञाची उपासना करतात-तसेंच आणीक कांहीं दुसरे ज्ञाननिष्ठ ब्रह्मरूप अग्नीमध्ये (ब्रह्माग्नौ) (यज्ञं) यज्ञाला, उपाधियुक्त जीवाला, जीवाचें (यज्ञेन एक) निरुपाधिक अशा आत्मस्वरूपानेंच हवन करतात (उपजुह्वति) (२५).

जे यजनशील अहर्निशि । तिही अविद्या हविलि मनेसि ।

गुरुवाक्यहुताशि । हवन केले ॥ १२३ ॥

तिही योगाग्निकि यजिजे । तो दैवज्ञ म्हणिजे ।

जेणें आत्मसुख कामिजें । पंडुकुमरा ॥ १२४ ॥

दैवास्तव देहाचें पाळण । ऐसा निश्चय परिपूर्ण ।

जो चिंतिना देहभरण । तो महायोगी जाण दैवयोगे ॥ १२५ ॥

आतां अवधारि सांगेन आणिक । जे ब्रह्माग्नि साम्निक ।

तयातें यज्ञेंचि यज्ञ देख । उपासिजे ॥ १२६ ॥

*[कर्मठ सुख व्हावें म्हणून देवतेप्रीत्यर्थ अनुष्ठानें करतात. ज्ञाननिष्ठ यज्ञस्वरूपी-जीवाचे उपाधियुक्त आत्मस्वरूपानेंच-आत्म्यानें आत्म्याचाच ब्रह्माग्नीमध्ये लय करतात (आत्मना आत्मानम् उद्धरेत्.)]

जे अहर्निशि यजनशील = रात्रिदिवस जे यजन-यज्ञशील आहेत. मनेसि अविद्या हविलि = त्यांनीं यज्ञ करून मनासह-मनापासूनच कीं अविद्येचें हवन केलें. गुरुवाक्यदुताशि-हवन केलें = गुरुवाक्यरूप अर्भीत मनासह अविद्येचें हवन केलें (१२३). योगाग्नि तिही यजिजे = योगरूप अग्नि (अभ्यास, वैराग्य) घेणाऱ्यांनीं यज्ञ-यजन करावें, जें काहीं त्यांना-योगाग्नि घेणाऱ्यांना दैवयज्ञ म्हणतात-उद्यायोगें ते-हे पंडुकुमरा-आत्मसुख कामिजें-होते-जीवदशेचें जें निरुपाधिक स्वरूप त्या आत्मरूपेंकरून सुखच एक कमविलें-कामविलें-आपल्या इच्छेनें इच्छिलें (१२४). दैवास्तव देहाचें पाळण = दैव देवता याच्याच कीं प्रीत्यर्थ ह्या देहाचें पाळण होणारें होतें. चिंतिना देहभरण = पण जो ह्या देहभरणासंबंधीं कसलीही चिंता वाहत नाही, तो देवता, प्रारब्ध का दैवानेंच कीं महायोगीच एक म्हणावा कीं-(१२५). आतां दुसरे आणीक जे सामिक असे ब्रह्माग्नीमुळें जे त्यांनीं तर यज्ञानेंच-जीवाच्या आत्मस्वरूपानेंच-यज्ञ स्वधर्मरूपी पूजा यजन उपासिजे असें आहे-ब्रह्मरूप अग्नीमध्ये यज्ञाला-उपाधियुक्त जीवाला यज्ञेन एव निरुपाधिक आत्मस्वरूपानेंच मी हवन करतां : परब्रह्मस्वरूपांतच बुद्धि, ज्ञान, दया इत्यादि जीवाच्या उपाधि भरून करतात-(१२६).

जे अहर्निशी यजनशील, ज्यांनीं गुरुवाक्यरूप अर्भीत मनासह अविद्येचें हवन केलें. . . . (१२३)

त्या योगाग्नि घेणाऱ्यांनीं, जें यजावें होतें तो दैवयज्ञ म्हणावा, ज्यानें का आत्मसुखच एक-ब्रह्मानंदानुभवच एक कमवावा-कामवावा, हे पांडुपुत्रा. . . . (१२४)

दैवास्तव, दैवाकरिताच कीं, ह्या देहाचें पालनपोषण-जो देहभरण चिंताग्रस्ततेचें करीत नाही (म्हणून केवळ देहभरण । ते जाणे उघडी नागवण । यालागीं एथ अंतःकरण । देवावेना ॥ २०९-३ ॥—) तो दैवयोगें-करून महायोगी होय. (१२५)

आतां आणीक काहीं सांगतां ऐक-जे ब्रह्माग्नीचे अग्निहोत्री, त्यांना तर यज्ञानेंच यज्ञाची उपासना करणारे असें म्हटलें. . . . (१२६)

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति ।

शब्दादीन्विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥ २६ ॥

[(१) अन्ये = दुसरे काहीं योगी-(यज्ञकर्ते । यज्ञवेत्ते). श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि = श्रोत्रचक्षु इत्यादि इंद्रियें त्यांच्या त्यांच्या विषयांसह. संयमाग्निषु जुहति = आत्मसंयमरूप अर्भीत जुहति = होमितात-जाळतात ; म्हणजे सर्व ज्ञानेंद्रियांचा निग्रह करतात. (२) अन्ये = तसे आणीक दुसरे काहीं योगी यज्ञवेत्ते-शब्दादीन् विषयान-पंच इंद्रियांचे पंच विषय-शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध, त्यांचा इंद्रियाग्निषु-इंद्रियरूप अग्नीमध्ये जुहति-होम करतात. (इंद्रियांच्या शक्ति त्यांच्या संयमानें-निरोधानें एकवटून इंद्रियद्वारें घडणारें विषय-सेवन बंद करतात-असे श्रोत्र इत्यादि-संयमन-इंद्रियनिग्रह हाच यज्ञरूप आहे असें मानतात. कारण ह्याच आत्मसंयमानें-संयमनानें समाधि स्थिर होणारा-इंद्रियें बाह्य विषयांपासून निवृत्त होणारीं कीं).]

अन्वय : श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि । अन्ये । संयमाग्निषु । जुहति । शब्द आदीन् विषयान अन्ये । इन्द्रियाग्निषु । जुहति ।

अर्थ : इंद्रियें (श्रोत्र, चक्षु, इत्यादि) त्यांच्या त्यांच्या विषयांसह, काहीं दुसरे योगी, यज्ञवेत्ते, यज्ञकर्ते, आत्मसंयमरूप-अर्भीत होमितात-सर्व ज्ञानेंद्रियांचा-अवण, नयन, त्वचा घ्राण, रसन, इत्यादि-पंच विषय-शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध-त्यांचा इंद्रियांसह अग्निमध्ये होम करतात (२६).

एक संयमाग्निहोत्री । ते युक्तित्रयाचा मंत्री ।
 यजन करिती पवित्री । इन्द्रिय द्रव्यां ॥ १२७ ॥
 एक वैराग्य रवि विवळले । तंव संयति विहार केले ।
 तेथ आपवृत्त जाले । इन्द्रियानळ ॥ १२८ ॥
 तिहि विरक्तिचि ज्वाळ घेतलि । जंव विकारांची इंधने खपलि ।
 तेथें आशाधुमें सांडिली । पांचैं कुंडें ॥ १२९ ॥
 मग वाक्यविधिचियां निरवडी । विषय आहुति उदंडि ।
 हवन केलें कुंडि । इन्द्रियाग्निचा ॥ १३० ॥

एक संयम अग्नि होत्री = आत्मसंयमरूपी अग्नीत हवन करणारे : ते युक्तित्रयाचा मंत्री = कायिक, वाचिक व मानसिक अशा-योग्यतेनें, मिलाफांनें, उपयोगांनीं बोलावणें जें (मंत्र)-(स्तुतिपर वाक्यांनीं-मंत्र) (यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं) पवित्र शुद्ध अशा इंद्रियद्रव्यांनीं यजन-यज्ञ करतात (१२७). एकास वैराग्य प्राप्त झालें-तेथें वैराग्यरूपी रवि प्रकाशला तो, तो (संयति) इंद्रियनिग्रहामध्ये विहार-अभिकुंडें निग्रहरूप तीं घडलीं-तयार केलीं, तेथें इंद्रियापासून निघालेला अनळ (अग्नि) तो प्रगटला, प्रज्वलित झाला (१२८). तिहि विरक्तिचि ज्वाळ घेतलि = त्यांनीं वैराग्यरूपी विरक्तीची ज्वाळा आपलीशी केली, तेव्हां तर, विकारांची इंधने खपलि = विकार, रूपांतर, फेरफार, (परिणामः विकारः इति प्रकृतेरन्यथाभावे ।)-रूप-सर्पण (इध्म)-इंधनं तीं पेटलीं. तेथें अशा-भविष्याविषयीची इच्छा, दिशा-धुमें-रूप धुरानें-सांडिलीं पांचही कुंडें = व आतां आशा-दीर्घा तृष्णा स्पृहा-रूपी धुरानें ती पांचही अग्निपात्र, अग्निश्रेष्ठ कुंडें लजिलीं-सोडून दिलीं, (१२९). मग वाक्यविधिचियां निरवडी = वेदवाक्यांत सांगितलेल्या विधीच्या युक्तीनें-कौशल्यानें. विषय आहुति उदंडि = उदंड विषय (इंद्रिग्रह्य पदार्थ) रूप आहुतीनें (अग्नीला अर्पण केलेल्या द्रव्यांनीं). इन्द्रियाग्निच्या कुंडि हवन केलें = इंद्रियांच्या कुंडामध्ये हवन केलें; अग्निपात्रामधील अग्नीमध्ये घातलीं (१३०).

एक आत्मसंयम अग्नीत हवन करणारे-अग्निहोत्री-ते कायिक, वाचिक, मानसिक मंत्रांनीं पवित्र अशा इंद्रियद्रव्यांनीं यजन (करणारे) करतात. (१२७)

एकामध्ये तर वैराग्यरूपी रवि प्रकाशतो, त्यांनीं इंद्रियनिग्रहरूपी अभिकुंडें विहाराचीं केलीं, तेव्हां तेथें तर इंद्रियरूपी अनळ प्रज्वलित झाले-प्रगटले. (१२८)

त्यांनीं विरक्तिरूपी अग्निज्वाळा आपलीशी केली, तेव्हां तर विकाररूपी इंधनंच की पेटली; तेव्हां तर आशारूपी धुरानें पांचही कुंडांना सोडलें. (१२९)

मग वेदवाक्यांत सांगितलेल्या विधीच्या युक्तीनें (निरवडी = युक्ति, कौशल्य) उदंड विषय आहुतींनीं इंद्रियताप अग्नीच्या कुंडांत हवन केले. (१३०)

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

[अपरे = काहीं दुसरे योगी-यज्ञकर्ते. इन्द्रियकर्माणि सर्वाणि = इंद्रियांचे सर्व व्यापार आणि ; प्राण-कर्माणि = श्वासोच्छ्वासादि जीं प्राणापानादि वायूचीं कर्मे. ज्ञानदीपिते = प्रज्वलित झालेल्या आत्मज्ञानानें. आत्मसंयमयोगाग्नौ = योगः चित्तवृत्तिनिरोधः - निरोधानें मनाच्या एकाग्रतारूपी योगाग्नीमध्ये. जुहति = होम करतात.]

अन्वयः : अपरे । इन्द्रियकर्माणि सर्वाणि च । प्राणकर्माणि । ज्ञानदीपिते आत्मसंयमयोगाग्नौ । जुहति ।

अर्थ : दुसरे कोणी यज्ञकर्ते-योगी-सर्वच्या सर्व इंद्रियांचे जे सर्व व्यापार (कर्माणि), तसेच प्राणअपानादि वायूचीं जीं श्वासोच्छ्वासादि कर्मे, त्यांचा आत्मज्ञानानें प्रवीण झालेल्या आत्मसंयम योग अग्नीमध्ये-चित्तवृत्तिनिरोधः योगः-मनाच्या एकाप्रतारूपी योगाग्नीमध्ये होम करतात.-[आत्मस्वरूपात “तन्मय” ; त्यामुळे इंद्रियांचे व प्राणशक्तीचे व्यापार ध्यानधारणादि योगाग्नीमध्येच लयाचे केले] (२७).

येकि या परि पार्था । दोष क्षाळिले सर्वथा ।

किं हृदयारणि मंथा । विवेक केला ॥ १३१ ॥

तो उपशमे निहटिला । धैर्य भारें दाटिला ।

गुरुवाक्यें काढिला । बळकटपणें ॥ १३२ ॥

पेसें समरसें मंथन केलें । तेथ झडकरि काजा आलें ।

जें उज्जीवन जालें । ज्ञानाग्नीचें ॥ १३३ ॥

पहिला रिद्धिसिद्धिचा संभ्रम । तो निवर्तून गेला धूम ।

मग प्रगटला सुक्ष्म । विस्फुल्लिंग ॥ १३४ ॥

तया मनाचें मोकळें । तेंचि पेटवण घातलें ।

जें यमनियमि हळुवारलें । आईतें होतें ॥ १३५ ॥

तेणें सादुकपणें ज्वाळा समृद्धा । मग वासनांतराचिया समिधा ।

स्नेहेंसि नानाविधां । जाळिलिया ॥ १३६ ॥

तेथ सोऽहम् मंत्र दिक्षिति । इंद्रियकर्माचिया आहुति ।

तिये ज्ञानानळिं प्रदिसिं । दिधलिया ॥ १३७ ॥

पाटि प्राणक्रियेचियें सेवेनसि । पूर्णाहुति पडलि हुतांशि ।

तेथ अवभृत समरसि । सहजें जालें ॥ १३८ ॥

मग आत्मबोधिचें सुख । जें संयमाग्निचें हुतशेष ।

तोचि पुरोडांश देख । घेतला तिहि ॥ १३९ ॥

एक पेसें इहिं यजनिं । मुक्त जाले ते त्रिभुवनि ।

या यज्ञक्रिया तरि आनानि । परि प्राप्य तें एक ॥ १४० ॥

येकि या परि-एकी ययापरी = कोणी दुसऱ्या एकांनीं याप्रमाणें. दोष क्षाळिले सर्वथा = दोष, उद्देश, हेतु, अपराध, चूक; अनियम सर्वथैव धुऊन टाकले. किं हृदयारणि-एकी हृदय अरणि = कोणी हृदयरूप अरणीवर (अग्नि उत्पन्न करण्याचें काष्ठ = अरणि) मंथा विवेक केला = विवेकाचा मंथन-दंड-मंथन-काष्ठ-रवि-केला (१३१). तो उपशमे निहटिला = शांतिरूप रज्जूनें करकचून बांधला. धैर्य भारें दाटिला = धैर्याच्या भारानें दाबला. गुरुवाक्यें काढिला = गुरुवाक्यानें-शब्दप्रकाशानें-घुसळला. बळकटपणें = सामर्थ्यानें, शक्तीनें, जबरीनें, दडपणें, बळानें (१३२). ऐसें समरसें मंथन केलें = असें सर्व वृत्तींच्या ऐक्यानें मंथन केलें. तेथ झडकरि काजा आलें = अधिक चांगलें झालें, लवकरच तें उपयोगास आलें. जें उज्जीवन जालें ज्ञानाग्नीचें = ज्ञानाग्नीचें प्रज्वलन झालें (१३३). पहिला रिद्धिसिद्धिचा संभ्रम (= मोह) = गौरव, धांदल, भ्रांति- (संभ्रम), त्वरा, मीति. (जन्मोपधि मंत्र तपः समाधिजाः सिद्धयः-सिद्धि प्राप्त होतात त्या औषधि, मंत्र, तप आणि समाधि यांनीं अथवा जन्मतः). तो निवर्तून गेला धूम = भ्रांतिरूप धूर निघून गेला. मग प्रगटला सुक्ष्म विस्फुल्लिंग (= अग्नीची ठिणगी) = ठिणगी सूक्ष्म व्यक्त-स्पष्ट झाली (१३४).

तया मनाचें मोकळें (= आश्रय अभाव, वाळलेलें जळण) = मनाचें स्वैर, अफाट, निर्बंध नसलेलें असें-तेंचि पेटवण घातलें = तेंच सर्पण घातलें. जें यमनियमि हळुवारलें । आइतें होतें = यमनियमांनीं हळुवारलें-प्रेमळतेस आणिलें,-तें सहज स्वयम् तयार झालेलें (-अहिंसासत्यास्तेय ब्रह्मचर्यपरिग्रहः यमः । शौच संतोषतपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ।) (१३५). तेणें सादुकणें ज्वाळा समृद्धा = अग्नि प्रदीप्तपणानें ज्वाळा विपुलतेच्या झाल्या-ऐश्वर्याच्या झाल्या. मग वासनांतराच्या समिधा = होमांत घालण्याच्या समिधा-विशिष्ट वृक्षाच्या विशिष्ट मापाच्या कांड्या-इच्छेचे निरनिराळे प्रकार. रनेहेंसि नानाविधा । जाळिलिया = ममत्व प्रीति अहंकाररूप तुपासह-वासनांतर समिधा जाळिल्या, हवन केल्या (१३६).

तेथ सोडहम् मंत्र-मंत्रे दिक्षिति = यज्ञकर्मांनीं [तो मी (मी तो)] सोडहमूपी मंत्रानें. इंद्रियकर्माच्या आहुति = इंद्रियाचे-शरीराचा अवयव-ज्ञानसंपादनसाधन- कर्म, काम करण्याचें साधन-कर्म जें त्याच्या आहुति-द्रव्य यज्ञअग्नींत टाकावयाचें तें. तिये ज्ञाननळिं प्रदिशि । दिधलिया = प्रज्वलित झालेल्या ज्ञानाग्नीमध्ये (आहुति) दिल्या (१३७).

पाठि प्राणक्रियेचियें-कर्माचिये सेवेनसि-सुवेनिसि (= घृताहुति घालण्याचें यज्ञपात्र) तें-प्राणक्रिया-प्राणकर्मरूप-त्यासह. पूर्णाहुति पडलि-पडलिया हुतांशी = पूर्ण आहुति अग्नींत पडली तेव्हां. तेथ अवभृत (= यज्ञांतील शेवटचें स्नान) समरसि सहजें जालें = सहजच तेथें यज्ञाच्या समामीचें शेवटचें स्नान सर्व वृत्तीच्या ऐक्यानें झालें (१३८).

मग आत्मबोधिचें सुख = आत्मबोधरूपी म्हणजे स्वरूपज्ञानबोधाचें सुख मग. जें संयमाग्रिचें हुतशेष = ध्यान-धारणा-समाधिरूपी संयम, तेथीलच्या अग्नीमध्ये हवनानंतर उरलेलें जें द्रव्य : अवशेष, शेष, हविर्द्रव्य, सोमरस, हवनद्रव्यविशेष, होमामध्ये उरलेलें-प्रसाद-अन्नशेष. तोचि पुरोडांश (= यज्ञांत टाकण्याचें द्रव्य, यज्ञांतील हुतशेष) देख । घेतला तिहि = ज्यांनीं होमामध्ये उरलेला प्रसाद-अन्नशेष-घेतला तोच सोमरस पुरोडांश (१३९). एक ऐसें इहिं यजनिं-एक ऐशिया इहिं यजनीं = एक अशा ह्या यजन-यज्ञानें. मुक्त जाले ते-मुक्त ते जाहले-त्रिभुवनि-त्रिभुवनी = ते तिन्हीं भुवनांमध्ये मोक्ष पावलेले-मुक्त असे झाले. या यज्ञक्रिया (= क्रियायोगः = तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ।) तरी आनानि-आनानी = ह्या यज्ञक्रिया-अध्यात्म पूजाधर्मकृत्य इत्यादि-निरनिराळ्या अशा. यज्ञक्रिया = ईश्वरासाठीं केलेले होमादिक स्वधर्मधर्मविधि ; (ध्येयप्राप्तीसाठीं केलेलें मतत आराधन). परि प्राप्य तें एक = पण मिळवावयाचें जें काहीं तें तर एकच तें ब्रह्म होय (१४०).

कोणी एकांनीं याप्रमाणें हे पार्था, सर्वथैव दोष धाळिले : एकांनीं हृदयरूपी अरणीवर-अग्नि उत्पन्न करण्याच्या काष्ठानें विवेकाचा, कीं अहो, मंथन-दंड केला ; विवेक हाच अग्नि उत्पन्न करण्याचा दंड केला. (१३९)

तो उपशमे म्हणजे शातिरूप रज्जूनें नेटानें करकचून बांधला, धैर्यरूपी भार घालून दाबला (दाटिला) ; गुह्याकरूपी बळकटपणानें घुसळला (कासिला). (१३२)

याप्रमाणें समरसें-सर्व वृत्तीच्या ऐक्यानें मंथन केलें ; तेथें लवकरच-झडकर तेथें कामच झालें, काम काजास आलें ; जें का ज्ञान-अग्नीचें प्रज्वलन (उज्जीवन) झालें. (१३३)

पहिला ऋदिसिद्धीचा मोह (संभ्रम) रूपी तो धूरल निघून गेला ; व मगच अग्नीची सूक्ष्म ठिणगी प्रगटली. (१३४)

तेथें आतां तें मनाचें मोकळें असें वाळलेलें जळणच कीं, तेंच पेटवण घातलें-जें का यमनियमांनीं मबाळपण मृदुत्वास आलेलें, हळुवारलें असें आइतेच कीं होतें. (१३५).

त्या प्रदीप्तपणानें समृद्ध अशा ज्वाळा, तेथें मग वासनांतराच्या-अनेक वासनांच्या समिधा, ममत्वरूप गुपासह अनेकविध त्या जाळिलिया. (१३६)

तेथें सोऽहम् मंत्रानें इंद्रियकर्माच्या आहुति त्या मंत्र-दीप्तितांनीं, त्या प्रदीप्त ज्ञान अनलाचे ठायीं दिधल्या. (१३७)

नंतर प्राणकर्माच्या यज्ञपात्रानें घृताहुती हुताशी घातली; पूर्णाहुती पडिलेन्ना हुताग्नीत तेथें तर सहजच की अवभृत-यज्ञातील शेवटलें स्नान ब्रह्मरसींच कीं झालें! (१३८)

आत्मबोधी होणारें सुख जें का संयम-अग्नीचे हुतशेष तोच यज्ञपुरोडाश (यज्ञातील हुतशेष) ज्यांनीं घेतला (१३९)

एक कोणी अशा ह्या यजन-यज्ञानें, यजनानें, तर त्रिभुवनामध्ये मुक्त झाले-ह्या यज्ञक्रिया-आनआन-भिन्नभिन्न पण प्राप्य तें एकच ! (१४०)

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥

[अपरे = दुसरे कोणी-यज्ञकर्ते. द्रव्ययज्ञाः (= दानयज्ञाः) = यज्ञाच्या भावनेनें द्रव्याचा विनियोग करणें जें (सत्पात्रीं दान करणें-शुद्ध मार्गानें संपादन केलेल्या द्रव्याचा विनियोग) ते करतात : : तपोयज्ञाः = अनुष्ठान करतात-तपश्चर्या करतात तो तपोयज्ञ. योगयज्ञाः तथा = तसंच दुसरे कोणी “योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः” करून ध्यानयोग करतात : तो योगयज्ञ होय. स्वाध्याय यज्ञाः = कोणी वेदअध्ययनरूप यज्ञ करतात. ज्ञानयज्ञाः = शास्त्रज्ञान संपादन करणें, तो ज्ञानयज्ञ होय. च = आणि. संशितव्रताः यतयः = अत्यंत तीक्ष्ण कडकडीत व्रतें करणारे संन्यासी जो यज्ञ करतात, तो व्रतयज्ञ होय.]

अन्वयः : अपरे । द्रव्ययज्ञाः । तपोयज्ञाः । तथा । स्वाध्याय (यज्ञाः) । ज्ञानयज्ञाः । च । संशितव्रताः । यतयः ।

अर्थ : दुसरे यज्ञाच्या भावनेनें द्रव्यविनियोग करतात-तो द्रव्ययज्ञ (दानयज्ञ) होय; अनुष्ठान करतात, तपश्चर्या करतात तो तपोयज्ञ होय. चित्तवृत्तीनिरोध करून ध्यानयोग करतात, तो योगयज्ञ होय. वेदाध्ययन-रूप यज्ञ करतात, तो स्वाध्याय यज्ञ होय. शास्त्रज्ञान संपादन करतात तो ज्ञानयज्ञ होय; आणि तीक्ष्ण व्रत करणारे असे संन्यासी, ते व्रतयज्ञ होत (२८).

एक द्रव्ययज्ञ म्हणिपति । एक तपसामग्निया निपजति ।

एक योगयागही आहाति । जे सांगितले ॥ १४१ ॥

एकि शब्दि शब्द योजिजे । तो वाग्यज्ञ म्हणिजे ।

ज्ञानें ज्ञेय गमिजें । ज्ञानयज्ञ ॥ १४२ ॥

हें अर्जुना सकळ कुहाडें । जें अनुष्ठितां अति सांकडें ।

परि जितेंद्रियासि विघडें । योग्यतावसें ॥ १४३ ॥

ते प्रवीण तेथ भले । आणि योगसमृद्धि आयिले ।

म्हणोनि आपणपां तिहि केलें । आत्महवन ॥ १४४ ॥

द्रव्ययज्ञ = द्रव्यादिकांनीं दान देणें (धन, वस्तु, तत्त्व, मय = द्रव्य). यज्ञ = याग, यज्ञ, होम, हवन, देवयज्ञ. तपसामग्निया निपजति-निपजवित्ती = ह्यास तपाचरण करणें जें, तपोयज्ञ म्हणतात (तप = सामर्थ्य

असणें. सामग्री = साधनें, उपकरण, माल, द्रव्य. तपसामग्री = तपाचरणाचीं साधनें. योगयागही आहाति एक = अष्टांगयोग-यमनियमादि आठ प्रकारचा योग-हठयोग हे सर्व यज्ञच (१४१). वाग्यज्ञ = शब्दानें शब्दाचा यज्ञ केला जातो ज्यांत, तो वाग्यज्ञ. ज्ञानयज्ञ = ज्यांत ज्ञानानें ज्ञेय म्हणजे ब्रह्मवस्तु मिळते तो ज्ञानयज्ञ. गमिजें = समजणें, मिळणें (१४२). कुडाडें-कुवाडें = कोडें, गूढ, आश्चर्य. सांकडें = भीड, संकोच, कठीण प्रसंग. अनुष्ठिता = कार्यारंभ सिद्धता, होम जप इत्यादि कर्म केल्यानं. जितेंद्रियासि विघडें-जितेंद्रियासीचि घडें = आत्मसंयमी जो, त्यासच घडते-सांपडते. (घट = घडा, गंडस्थळ, मस्तक इत्यादि. विघटित = दूर केलेलें. विघटन = विध्वंस). योग्यतावशें = लायकीचे, आधीनतेचे (योग्यत्व मोहित) (१४३). प्रवीण = निपुण, चतुर. योगसमृद्धि आधिले = योगरूपी संपत्ति, उन्नति, विपुलता, उन्नत, संपन्न. आपणपां आत्महवन केले तिहि = स्वतःचा जीव, आपण आपला, आत्म-होम-हवः-यज्ञ-स्वधर्मरूपी अग्नीमध्ये स्वकर्मरूपी यज्ञानें आत्म-स्व-कर्तव्य होम करणें जें— (१४४).

द्रव्ययज्ञ—एक द्रव्ययज्ञ-द्रव्यादिकानीं दान देणें-म्हटले आहेत. **तपोयज्ञ**—एक तप-आचरणाचीं साधनें-सामग्री निपजवितात. **अष्टांगयोग**—एक योगयागही हठयोगादि करणारे आहेत, सांगितले ते हे सर्व यज्ञच. (१४१)

वाग्यज्ञ—एकानीं शब्दाचे ठायीं शब्द यज्ञिलेला तो वाग्यज्ञ. **ज्ञानयज्ञ**—ज्यांत ज्ञानानें ज्ञेय म्हणजे ब्रह्मवस्तु मिळते, तो ज्ञानयज्ञ. (१४२)

योग्यतावशें जितेंद्रियासीच साधतें. अर्जुना, हें सकळ, हें कठीण जें का अनुष्ठिता अति सांकडे असें, पण योग्यतावशेंकरून जितेंद्रियासीच घडतें. (१४३)

प्रवीण—भले असे ते प्रवीण, तसेंच योगसमृद्धीनं जे महत्त्वाचे मानलेले आणि म्हणूनच की स्वतःमच की त्यांनीं आत्महवनाचें केलें. (१४४)

अपाने जुद्धति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ।

प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

[अपाने = अपानामध्ये. प्राणं जुद्धति = प्राणाचा (हु = होम करणें, आहुति देणें, संतोषविणें) होम करतात. प्राणे अपानं = प्राणाच्या ठायीं अपान. अपरे तथा = त्याचप्रमाणे दुसरे कोणी. प्राणापानगती रुद्ध्वा = प्राणवायु व अपानवायूची गती (रस्ता, अवस्था, गमन) अटकावून ठेवून. प्राणायामपरायणाः = प्राणाच्या आयामाच्या, विस्ताराच्या, नियमनाच्या (अष्टांगयोगाच्या ठायीं) ठायीं अत्यंत आसक्त.]

अन्वयः : अपाने प्राणं जुद्धति । अपरे प्राणे अपानं जुद्धति । तथा । प्राणायामपरायणाः । रुद्ध्वा प्राण अपान गति ।

अर्थ : अपानामध्ये प्राणाचें हवन करतात. कोणी दुसरे त्याचप्रमाणे प्राणामध्ये अपान हवन करतात. प्राण व अपान ह्यांची गती रोधून जें यज्ञ करणें, त्यास प्राणायाम-परायण म्हणतात (२९).

मग अपानाग्निचें मुखि । प्राणद्रव्यें देखि ।

हवन केलें येकि । अभ्यासयोगें ॥ १४५ ॥

एक अपान प्राणिं अर्पिति । येक दोहीतें निरोधिति ।

ते प्राणायामि म्हणिपति । पंडुकुमरा ॥ १४६ ॥

द्रव्य = अधिभूत वस्तु, पदार्थ, मूलतत्त्व, विनय, संपत्ति. (प्राणमय = पंचप्राणयुक्त, सजीव). प्राण = श्वास, जीव, देहस्थ पंचप्राण, हृदयस्थ वायु, वारा, बळ, जीवात्मा, परमात्मा, इंद्रिय, प्राणेंद्रिय, अन्न, विष्णु

इत्यादि. देखि प्राणद्रव्यें अपानामिचें मुखि अभ्यासयोगें हवन केलें = अन्न, मूलतत्त्व, अपानश्वास बाहेर टाकणें जें-तेथच्या मुखामध्येंच अभ्यास-योगबळानें हवन केलें. (अपान = श्वास बाहेर टाकणें जें; शुद्धांतरस्थ वायु; (वै.) मलमूत्र खालीं नेणें) (१४५). एक अपान प्राणि अर्पिति । येक दोहितें निरोधिति । ते प्राणायामि म्हणिति । = कोणी दोन्ही प्राण व अपान ह्यांचा निरोध करतात, ते प्राणायामी-प्राणायाम-परायण-होत. प्राणायाम = नाकाच्या द्वारें श्वास घेणें, कोंडणें वगैरे क्रिया. परायण = अत्यंत आसक्त (१४६).

प्राणायामपरायणाः—आत्महवन केलेले जे, ते मग अपान वायूचे मुखी प्राणद्रव्यें-देखीन, एकानें, अभ्यासानेंच की हवन केलें (१४५)

एका प्राणाचे ठायीं अपान अर्पण करतात, कोणी एक दोन्हीही वायूंचा निरोध-विरोध करतात; ते प्राणायामी म्हण्टे होत, हे पंडुकुमरा (१४६)

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुहति ।

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

[अपरे = दुसरे आणीक कोणी. आहाराः नियताः = आहार सर्वे आवरून धरिला. प्राणान् प्राणेषु जुहति = प्राणाचा प्राणांत होम करतात; (हु = होम करणें, आहुति देणें, संतोषविणें). अपि एते सर्वे = तरी हे सर्व. यज्ञविदः = यज्ञ जाणणारे होत. यज्ञक्षपितकल्मषाः = यज्ञानें पाप, डाग, घाण, घाणेरडे धुतलेले असे होत. (क्षप् = उपास करणें, पाठविणें, (काळ) घालविणें, फेंकणें).]

अन्वय : नियत आहाराः । अपरे । प्राणान् जुहति प्राणेषु । अपि । एते सर्वे यज्ञविदः । यज्ञक्षपितकल्मषाः ।

अर्थ : दुसरे कोणी आहाराचें नियमन करून प्राणाचा प्राणांत लय, हवन करतात. असे हे सर्व असले तरी सुद्धा त्यांना यज्ञविद् म्हणतात; कारण त्यांनीं यज्ञानें आपलें पाप धुऊन टाकलेलें असतें म्हणून (३०).

एवं वज्रयोगक्रमे । सर्वाहार संयमे ।

प्राणि प्राण संभ्रमें । हवन करिति ॥ १४७ ॥

एक मोक्ष काम सकळ । समस्त हे यजनशील ।

जिहि यज्ञद्वारें मनोमल । क्षाळण केले ॥ १४८ ॥

जयां अविद्याजात जाळितां । जें उरलें स्वभावतां ।

जेथें अग्नि आणि होता । उरेचिना ॥ १४९ ॥

तेथें यजितियांचा काम पुरे । यज्ञिचें विधान सरें ।

मागुते तेथून वोसरें । क्रियाजात ॥ १५० ॥

विचार जेथें न रिघे । हेतु जयातें नेघे ।

जे द्वैत दोष संगे । लिपेचिना ॥ १५१ ॥

एवं-एक. वज्रयोगक्रमे = [वज्र = १) इंद्राचें आयुध. २) हिरा. ३) × अशा आकाराचा काळा अत्रक.] (योग = चिंतानुरोध) क्रम = पर्याय, पद्धति, पाऊल, अनुक्रम. वज्र + अग्नि = विद्युद्भिः - मूलबंधा-पासून उत्पन्न झालेली उष्णता. सर्वाहार संयमे = सर्व आहाराचा निग्रह-आवरून धरणें. प्राण-प्राण. संभ्रमें हवन करिति = आत्मी, गौरव त्वरेनें हवन (अर्पित आहुती टाकणें, होम) करतात (१४७). एक मोक्ष काम सकळ = असे मोक्ष इच्छिणारे ते सर्व. हे समस्त यजनशील = पूजा करणारे, सद्गतेनाचे, स्वभावानें यज्ञशील असे सर्व समस्त. यज्ञद्वारें-यज्ञद्वारा = यज्ञरूपी उपायानें, साधनानें; वेळेस यज्ञ उपाय करणारे. मनोमल क्षाळण केले = मनाचा कलंक-मन पाप समजणारे जे, ते धुतले-स्वच्छ केले-(१४८).

अविद्याजाता-अविद्याजात = अज्ञान, माया, प्रकार. जाळितां जें उरलें स्वभावता-निजस्वभावता = प्रकाशित होण्यानें का जाळण्यानें, जें स्वभावेंकरून उरलें सहजकर्म आपलें स्वाभाविक. जेथें-जेथ. अग्नि आणि होता उरेचिना = होमकर्ता पुरोहित व अग्नि असे मुळीं नच उरणारे ऐक्याते मुळें (१४९). तेथें-जेथ यजितियाचा-यजितयाचा काम पुरे = यजन करणाऱ्याचा काम पुरेसा होतो. विधान यज्ञिचे सरें = यज्ञ स्वधर्म, प्रकार, नियम, सेवा, विधि, वाक्य, अनुष्ठान हें संपतें. तेथून-जेथोनि-क्रियाजात वोसरें = क्रियाप्रकार, अभ्यास, प्रायश्चित्त हें ओसरतें. मागुते = तथापि, परत, शिवाय (१५०). जेथें-जेथ विचार न रिचे-रिगे = जेथें मनन, समजूत, शंका, विचाराचा शिरकाव होत नाही-जयातें नेघे हेतु = उद्देश, दोष, कारण, साधन तिथें. जे द्वैत दोष संगे = मिश्रपणा, भेदबुद्धिरूपी दोषाच्या सोबतीनें, स्पर्शानें. लिपेचिना = दूषित केलें जात नाही, चेतवलें होत नाही- (१५१)

वज्रयोग, हठयोग—कोणी वज्रयोग क्रमानें-हठयोगाच्या क्रमानें सर्व आहार जिंकून, नियमित करून, प्राणाच्या ठायीं प्राणच निःशंकपणें हवन करतात. (१४७)

मोक्षकाम—असे सकळ मोक्षकाम, मोक्षाची इच्छा करणारे मुमुक्षु, हे सकळ यजनशील असून, ज्यांनीं का यज्ञाच्या योगेंकरून मनोमळ धुऊन टाकिले, क्षाळिले. (१४८)

निजनित्य—ज्या यजनानें अविद्याजात जाळिली, नाहीशी केली, हविली, तेथें आतां जें स्वभावतः उरलें-तें निज (तेथें का) जेथें तर अग्नि आणि होता, असें काहींच उरत नाही. (१४९)

ज्ञानयज्ञविद्—ज्या यज्ञानें यजन करणाऱ्याचा काम पुरेसा होतो-पडतो-यज्ञी यजनानें तें विधान सरतें, संपतें व मग जेथूनच की हें सर्व क्रियाजात वोसरतें-नाहींसं होतें- (१५०)

विचार जेथें रिघूं शकून नाही, हेतु ज्यास घेत नाही, जें द्वैतदोषाच्या संगानें लिपतच मुळीं नाही- (१५१)

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।

नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

[यज्ञशिष्ट अमृत भुजः = यज्ञामध्ये उरलेला, शिल्पकरूपी भाग तेच अमृतसेवन करणारे. सनातनं ब्रह्म यान्ति = चिरस्थायी, शाश्वत ब्रह्माप्रत जातात, ब्रह्म होतात. अयज्ञस्य अयं लोकः न अस्ति = कसलाहि यज्ञ आपण-धन, सजातीय, आत्मा, कर्म, धर्म, याग, होम-न करणारे जे त्यांना हा लोक मिळत नाही. अन्यः कुतः (लोकः अस्ति) = दुसरा तो कसचा का कुठला मिळणारा बरें !]

अन्वयः : यज्ञशिष्ट अमृत भुजः । कुरुसत्तम । सनातनं ब्रह्म यान्ति । अयज्ञस्य अयं लोकः न अस्ति । कुतः अन्यः ।

अर्थ : यज्ञ-अवशेषरूपी अमृत सेवन करणारे सनातन ब्रह्माप्रत जातात ; जे यज्ञ करीत नाहीत, त्यांना हा लोक मिळत नाही-त्यांना दुसरा कसचा लोक मिळणारा तो ॥ (३१).

पेसैं अनादिसिद्ध चोखट । जे ज्ञानयज्ञावशिष्ट ।

ते सेविति ब्रह्मनिष्ठ । ब्रह्माहंमंत्रें ॥ १५२ ॥

पेसैं शेषामृतें धाले । किं अमर्त्यभावा आले ।

म्हणोनि ब्रह्म तेचि जाले । अनायासैं ॥ १५३ ॥

येरां विरक्ति माळ न घालीचि । जयां संयमाग्नि सेवा न घडेचि ।

जे योगयाग न करितीचि । जन्मले सांते ॥ १५४ ॥

जयांचें ऐहिक धड नाहीं । तयांचें परत्र पुससि कायि ।

म्हणोनि असो हे गोष्टि पाहि । पंडुकुमरा ॥ १५५ ॥

अनादिसिद्ध = आरीसी जे आदि; मूळ आरंभ. चोखट = सुंदर, परब्रह्म, सत्त्व, वाक्य, ज्ञान, रत्न, सामर्थ्य. ज्ञानयज्ञावशिष्ट = ज्ञानयज्ञाचे शेष उरलेले. ब्रह्मनिष्ठ = मूळतत्त्व ब्रह्म जें; तत्पर. ब्रह्म अहं मंत्रें = अहं ब्रह्मास्मि मंत्रें यज्ञ-अवशिष्ट ब्रह्माचें सेवन करितात (१५२). शेषामृतें धाले = उरलेले शेष अन्न-अमृत- (पिऊन) तृप्त झाले. किं अमर्त्यभावा आले = अमरपदाला पावले, अमरपणाला आले. म्हणोनि ब्रह्म तेचि जाले अनायासें = सहजच कीं ते ब्रह्म, परब्रह्म झाले (१५३). विरक्ति माळ न घालीचि = विरक्तता कृपाप्रसादाची होत नाहीं; वैराग्य त्यास वरीत नाहीं-त्याशीं विवाह करीत नाहीं-त्यांचे जवळ येत नाहीं. जया संयमाग्नि सेवा न घडेचि = ध्यान-धारणा-समाधि हीं जीं योगाचीं अंगें त्यांची सेवा घडेना. योगयाग न करितीचि जन्मले सांते = जन्मले असून-नरदेहाला येऊन-जे कोणताच संयमयज्ञ करीत नाहींत (१५४). जयांचें ऐहिक धड नाहीं = ज्यांचा प्रपंच धड नाहीं; ज्यांची इहलोकीं धडगत नाहीं. तयांचें परत्र पुससि कायि = त्यांचा परलोकचा अहवाल काय पुसतोस. म्हणोनि हे गोष्टि असो पाहि = करितां ह्या असल्या गोष्टी असोत (१५५).

असे यज्ञ-अवशिष्ट, अनादिसिद्ध चोखट ब्रह्मज्ञान जें, तें तर ब्रह्मनिष्ठ अहं ब्रह्मास्मि ह्या मंत्रेंकरून सेवितात. (१५२)

असे यज्ञ-अवशेष अमृतानें धालेले ते जसें का अमरपदाला पावले (अमर्त्यभावा आले): आणि म्हणूनच कीं ते अनायासेंकरूनच कीं “ब्रह्म” झाले. (१५३)

इतरांना-दुसऱ्यांना विरक्ति माळ घालीचना-ज्यांना संयम-अग्नीची सेवा घडेचि ना-जे जन्मले असून-नरदेहाला येऊन-जे कोणताच संयमयज्ञ करीत नाहींत. (१५४)

ज्यांचा धड प्रपंच नाहीं, ज्यांची इहलोकीं धडगत नाहीं, त्यांची परलोकची गोष्ट, अहवाल, हालत काय विचारावी! म्हणून हे पंडुकुमरा, देख कीं अशी ही गोष्ट असो. (१५५)

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानिषं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

[एवं = याप्रमाणें. बहुविधा: यज्ञा = अनेक तऱ्हेचे यज्ञ. ब्रह्मणो मुखे वितता = ब्रह्मदेवाच्या मुखातून निघालेले-विस्तार पावलेले. तान् सर्वान् कर्मजान् विद्धि = ते सर्व कर्मफळ होय-ते सर्व कर्मापासून उत्पन्न झालेले जाण. एवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे = याप्रमाणें असें हें आहे; हें जाणल्यानं तूं कर्मापासून मुक्त होशील.]

अन्वय : ब्रह्मणो मुखे एवं बहुविधा यज्ञा वितता । तान् सर्वान् कर्मजान् विद्धि । एवं (तान् सर्वान् ज्ञात्वा) ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ।

अर्थ : याप्रमाणें अनेक प्रकारचे यज्ञ ब्रह्मदेवाच्या मुखातून विस्तार पावले आहेत-ते सर्व कर्मफळ होय-कर्मापासून जन्मलेले होत; हें जाणल्यानं तूं कर्मापासून मुक्त होशील (३२).

ऐसें बहुतेपरि अनेग । जें सांगितलें तुज याग ।

तें विस्तारुनि वेदें चांग । म्हणितलें आहाति ॥ १५६ ॥

परि तेणें विस्तारें काय करावें । हेंचि कर्मसिद्धि जाणावें ।

येतुलेनि कर्मबंध स्वभावें । पावैल ना ॥ १५७ ॥

बहुतेपरि-बहुती परी = अनेकप्रकारचे. अनेग (अनंग ×) = अनेक. तुज याग-तुज का याग = यज्ञ (याग = यज्ञ, होम). वेदें चांग म्हणितलें आहाति = ते सर्व चांगलेच आहेत, असें वेदांनीं म्हटलें आहे; वेदांनीं ते सविस्तर सांगितले व चांगले म्हटले (१५६). हेंचि-हें. कर्मसिद्धि-कर्मसिद्ध = हे सर्व यज्ञ कर्मापासून सिद्ध झाले आहेत हें जो जाणतो, त्याला कर्माची बाधा होणार नाही. कर्मबंध स्वभावे पावेल ना-पावेल ना = कर्ममूलक होत असें जाणावें. परि तेणें विस्तारें काय करावें = पण त्या विस्ताराशीं काय करावयाचें आहे? एवढ्यानें-हें जाणल्यानें-कर्मफळाचा दोष लागणार नाही (१५७).

असे अनेक याग, बहुत प्रकारांनीं होणारे तुला सांगितले की, ते सर्व याग चांगलेच आहेत असे वेदांनीं विस्तार करून म्हटलें आहे- (१५६)

पण त्या विस्तारास काय करावचें आहे? कारण काय तर, हे सर्व कर्मसिद्ध-कर्ममूलक-असेच जाणावेत; हे सर्व यज्ञ कर्मापासून सिद्ध झाले आहेत हें जो जाणतो, त्याला कर्मफळाचा दोष लागणार नाही, कर्माची बाधा त्याला-पावेल ना-होणार नाही. (१५७)

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।

सर्वे कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

[परंतप = हे शत्रुतापना. द्रव्यमयात् यज्ञात् = द्रव्य म्हणजे पदार्थ, मूलतत्त्व, योग्य वस्तु, अधिभूत, धन, वस्तु-तत्त्वमय यज्ञापेक्षा-ज्ञानयज्ञ श्रेयान् = ज्ञानयज्ञ उत्तम असा कल्याणकारक (मोक्ष देणारा). पार्थ, अखिलं कर्म सर्व = न खिलिला गेला मोक्षप्राप्तीला-म्हणजे मोक्षाचे ठायींच प्रतिबद्ध होतो-कर्म सर्वच्या सर्व-हे पार्था. परिसमाप्यते ज्ञाने = मोक्षरूप ज्ञानामध्ये अंतर्भूत होतें.]

अन्वय : परंतप । ज्ञानयज्ञः श्रेयान् । द्रव्यमयात् यज्ञात् । पार्थ । अखिलं सर्वं कर्म ज्ञाने परिसमाप्यते ।

अर्थ : हे शत्रुतापना, ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठ होय. वाकीच्या दुसऱ्या द्रव्यमय यज्ञापेक्षा-हे पार्थ, सर्व अखिल (मोक्षरूपी वस्तूंचे न होता) कर्म तें ज्ञानामध्ये अंतर्भूत होतें, शेवटास येतें-परिसमाप्तीचें होतें (३३).

अर्जुना वेद जयाचें मूळ । जें क्रियाविशेष स्थूल ।

जया नव्हाळियेचें फळ । स्वर्गसुख ॥ १५८ ॥

ते द्रव्यादि याग कीर होति । परि ज्ञानयज्ञाचि सरि न पवति ।

जैसि तारा तेजे संपत्ति । दिनकरापासि ॥ १५९ ॥

देखें परमात्मसुखनिधान । साधावया योगिजन ।

जें न विसंबति अंजन । उन्मेष नेत्रिचें ॥ १६० ॥

वेद जयाचें मूळ = ज्या यज्ञाचें मूळ वेद आहेत. जें क्रियाविशेष स्थूल = ज्यांत बाह्य क्रियांचाच खटाटोप फार आहे. जया नव्हाळियेचें फळ स्वर्गसुख = ज्याचें अपूर्व फळ स्वर्ग आहे (१५८). ते द्रव्यादि याग कीर होती = ते द्रव्ययज्ञादिसुद्धी याग-यज्ञ खरे आहेत. परि ज्ञानयज्ञाचि सरि न पवति = पण त्यांना ज्ञानयज्ञाची योग्यता का बरोबरी नाही. जैसि तारा तेजे-तेज-संपत्ति दिनकरापासि (शी) = कसें म्हणावें तर, चांदण्याच्या प्रकाशाचा जसें का नक्षत्र तारकांचा प्रकाश-अतिशयपणा-सूर्यापुढें काय होय? सूर्याजवळच त्या नक्षत्र ताऱ्यांचा प्रकाश ना! तारकांनीं काहीं निराळेपणें केव्हांहि प्रकाशणें नाहीच! (१५९). परम आत्मसुख निधान = आत्मसुखनिधिप्राप्तीसाठी. साधावया योगिजन = निधान साधण्या-पावण्यासाठी योगीजन जे. जें न विसंबति-विसंबिति-उन्मेष नेत्रिचें-उन्मेषनेत्री अंजन = ज्ञानांजन डोळ्यांत घालतात; तें अंजन ते केव्हांहि विसरत नाहीत-त्याचा वियोग होऊं देत नाहीत (१६०).

हे अर्जुना, ज्या यज्ञाचें मूळ वेद आहेत, त्यांत बाह्य क्रियांचाच खटाटोप फार आहे व ज्याच्या अपूर्वतेची नबाई फळ स्वर्ग आहे- (१५८)

ते द्रव्ययज्ञादि यज्ञ खरे, पण त्यांना ज्ञानयज्ञाची योग्यता-बरोबरी येणार नाही-नक्षत्रतारांचा प्रकाश सूर्यापुढें काय होय? चांदण्याच्या प्रकाशाचा अतिशयपणा सूर्यापुढें जशी का- (१५९)

योगी उन्मेषनेत्री अंजन न विसंबिती-आत्मसुखप्राप्ती साधावयास विसरत नाहीत- (१६०)

जें धांवतया कर्माचि लाणि । नैष्कर्म बोधाचि खाणि ।

जें भुकेलियाची धणि । साधनांची ॥ १६१ ॥

जेथ प्रवृत्ति पांगुळ झाली । तर्काचि दिठि गेली ।

जेणें इंद्रियें विसरलि । विषयसंग ॥ १६२ ॥

मनाचें मनपण गेलें । जेथ बोलाचें बोलकेपण ठेलें ।

जयामाजि सांपडलें । ज्ञेय दिसे ॥ १६३ ॥

जेथ वैराग्याचा पांग फिटे । विवेकाचाहि सोस तुटे ।

जेथ न पाहतां सहज भेटें । आपणपें ॥ १६४ ॥

जे धांवतया कर्माची लाणि = तें अंजन कर्माचें विश्रांतिस्थान, कर्माचा शेवट जो (कर्माची जी धांव तिचा शेवट). नैष्कर्म-नैष्कर्म्य बोधाची खाणि = कर्म करूनही नैष्कर्म्य साधणें जें, त्याची खाणच एक. जें भुकेलियाची साधनांची धणि = सुखासाठीं धडपडणाऱ्यांच्या-भुकेलियांच्या-साधनांची जी तृप्ति (धणि) (१६१). प्रवृत्ति पांगुळ झाली = प्रवृत्ति-संसारिक वृत्ति-प्रेरणा-हेतु यांचें कारण-प्रेरणा कुंठित झाली, लंगडी पडली. तर्काचि दिठि गेली = तर्काचें पाहणें, विचारदृष्टीचें होणें नाहीसें झालें. तर्क = न्यायशास्त्र, तर्कशास्त्र, प्रत्यक्ष प्रमाण, अनुमान, प्रमाण, घाबरून निर्णय घेणें जें. विषयसंग इंद्रियें विसरलि = [विषय = १) मन व इंद्रियें यांना गोचर होणाऱ्या वस्तु-व त्यांचें ज्ञान किंवा अनुभव. २) शब्दादि विषय (वृत्ति, ऊर्मि). (इंद्रियदमनानें त्यांची ताटातूट करावी, असें म्हटलें आहे जें)] इंद्रियांनीं आपापले विषय विसरून जाण्याचें केलें (१६२).

मनाचें मनपण गेलें = [मन = १) चित्त, बुद्धि, विचार, तर्क, स्मृति इत्यादींचें उगमस्थान. २) हृदयातील भाव व विकार. ३) जाणीव, इच्छा, भान, अंतःकरणाची आवड व ओढ.] बोलाचें बोलकेपण ठेलें = टपका, शब्द, वचन, विधान, प्रश्नोत्तर, प्रभाव, दोष बोलणें ठेलें-बंद पडलें. जयामाजि सांपडलें ज्ञेय दिसे = (ज्ञेय = ब्रह्मवस्तु) जेथें ब्रह्मच दिसूं लागतें-(१६३). जेथें वैराग्याचा पांग फिटे = वैराग्याची गरज पुरली होते-आणखी अपेक्षा राहत नाही-वैराग्याचे जेथें श्रम परिहार होतात. विवेकाचाहि सोस तुटे = विवेकाचा सोस, हांव, नाहीशी होते. जेथ न पाहतां सहज भेटें आपणपें = जेथ पाहिलें, पाहणें झालें नाही तरी सुद्धा सहज की आपण स्वतः आपल्या स्वतःस भेटणें होतें-(१६४).

धांवत्या कर्माची लाणि म्हणजे शेवट-म्हणजे विश्रांतिस्थान-जी नैष्कर्म्य बोधाची खाणीच एक-जे सुखासाठीं धडपडणाऱ्या भुकेलिया साधनाची तृप्ती धणीच की- (१६१)

जेथें प्रवृत्ति पांगुळली; तर्काची दृष्टि नाहीशी झाल्यामुळें, इंद्रियें विषयांचा संगच विसरून गेलीं- (१६२)

मनाचें मनपण नाहीसें झालें, बोलकेपण जें बोलाचें-बोल बोलण्याचें तें थांबलें; व आतां तर ब्रह्मवस्तुच दिसत आहे, देखत आहे, सांपडली आहे- (१६३).

ब्रह्मवस्तु दिसूं लागल्यामुळें वैराग्याचे श्रम परिहार होत आहेत; विवेकाचा सोस नाहीसा झाला, सुद्धन गेला-होत आहे; तेथें सहजासहजीच की, न पाहताही, आपण स्वतःच आपणा स्वतःस भेटला असें होत आहे- (१६४)

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

[तत् विद्धि प्रणिपातेन = प्रणिपात, नमस्कार, नमन, विष्णुमीनें, नम्रतेनें जाणून घे. परिप्रश्नेन सेवया = तसेंच प्रश्न उत्तर, साधक बुद्धि व शुद्ध भाव ; तसेंच कीं सेवेनें. तत्त्वदर्शिनः उपदेक्ष्यन्ति ज्ञानं = तत्त्वदृष्टीचे जे, ते, तें ज्ञान उपदेशितील—त्या ज्ञानाचा उपदेश करितील. ज्ञानिनः = ज्ञानी, तत्त्वदर्शी, तत्त्वज्ञानी, निःस्पृह, विद्वान्, पंडित (वेदवेदांत-गुरुमुखाशिवाय साध्य होत नाही).]

अन्वय : तत् ज्ञानं । ज्ञेयं ब्रह्मवस्तु । प्रणिपातेन । परिप्रश्नेन । सेवया । तत्त्वदर्शिनः । ज्ञानिनः । ते । उपदेक्ष्यन्ति ।

अर्थ : तें ज्ञान (ज्ञेय ब्रह्मवस्तु) तत्त्वदर्शी ज्ञानी जे, त्यांना प्रणिपात करण्यानें, त्यांच्याशी संवाद (प्रश्न-उत्तररूपी) करण्यानें, तसेंच त्यांची सेवा करण्यानें—तें ज्ञान तुजला उपदेशितील (३४).

तें ज्ञान पै गा बरवें । जन्हि मनिं आधि जाणावें ।

तन्हि संतातें भजावें । सर्वस्वेंसि ॥ १६५ ॥

जो ज्ञानाचा कुरठा । तेथ सेवा हा दारिवटा ।

तो स्वाधीन करि सुभटा । वोळगोनि ॥ १६६ ॥

तरि तनु मन जिवें । चरणासि लागावें ।

आणि अगर्वता करावें । दास्य सकळ ॥ १६७ ॥

मग अपेक्षित जें आपलें । तेंहि सांगति पुशिलें ।

जेणें अंतःकरण बोधलें । संकल्पा-नये ॥ १६८ ॥

जयाचें वाक्यउजियेडें । जाहलें चित्त निधडें ।

ब्रह्माचेंनि पाडें । निःशंक होयें ॥ १६९ ॥

तें ज्ञान पै बरवें = तें ज्ञान चांगलें असें. मनिं आधि जाणावें = तें ज्ञान जाणावें असें मनांत आहे तर. संतातें—संता या—भजावें सर्वस्वेंसि = आपल्या सर्वस्वासहित सज्जनांना, ज्ञानांना, संतांना भजावें, तनमनधनं—कहून संतांची सेवा करावी (१६५). जो—जे ज्ञानाचा कुरठा—कुरठा (= घर) = संत हेच ज्ञानाचें घर होत. सेवा हा दारिवटा—दारिवंटा (= उंबरा) = दार, देवाचें द्वार म्हणजे मत्संग तो क्षणभर कर म्हणजे चारी मुक्ति मिळतील. [महत्सेवा द्वारमाहुर्विमुक्तेः ।—भागवत]. सुभटा = योथ्या. वोळगोनि स्वाधीन करि = आश्चर्य करून—विस्मयतेनें—सेवा करून स्वाधीन करून घे (१६६). तनु मन जिवें (= कायावाचामनें) = कायेनें, मनानें, जीवित्वांनं. चरणासि लागावें = चरणांचा आश्रय करावा. अगर्वता दास्य सकळ करावें = एकंदर, सर्व, संपूर्ण—निरमिमान होऊन सर्व दास्य करावें. दास्य = चाकरी, सेवा, भक्ति. (अखंड अगर्वता होऊनि असति । तयातें विनय हेचि संपत्ति । ९-२२६ ।) [गर्व, अभिमान, अहंकार—(अभावे—नहि, अ, नो, न, इति ४ ।)] (१६७). आपले (इच्छित) अपेक्षित जें = आपलें गरजेचें जें काहीं इच्छित. तेंहि सांगति—सांगतिल—पुशिलें = तें पुसिलें—विचारिलें असतां समजून देतील—मांगतील. जेणें बोधलें अंतःकरण संकल्पा नये = बोधरूप झालेलें मन संकल्प-विकल्परहित होईल. ज्यायोगें बोललेलें—उपदेशिलेलें तें (मन अंतःकरण-शक्ति बुद्धि) अंतःकरण संसारासंबंधी कल्पना—करणार—करीत नाही—(१६८). जयाचें वाक्यउजियेडें = ज्याच्या शब्दप्रकाशानें. चित्त संकल्पा नये = चित्त निर्भय होईल (१६९).

तें ज्ञान चांगलें—बरवें—असें जरी का मनीं पूर्णपणें जाणावें असें वाटलें तरी संतांना आपल्या सर्वस्वांनं भजावें. (१६५)

जे संत ज्ञानाचें घर होत-तेथें सेवा हाच दरवाजा [(महत्सेवा) “द्वारमाहुर्विमुक्तये” असें भागवतातहि म्हटलें आहे, तसेंच हरिपाठामध्ये “देवाचिये द्वारी उभा क्षणभरी”-येथें देवाचें घर म्हणजे सत्संग, तो क्षणभर कर म्हणजे चारी मुक्ति मिळतील असा अर्थ] तो हे सुभटा-संतांना (-बोळगे बोळगे रूपण द्वारावसिये रावो-) बोळगोन, आळवून आपल्या स्वाधीन कर. (१९६)

करिता (तनमनधनेंकरून, कायावाचामनेंकरून) तनुमनजीवप्राणेंकरून संतांच्या चरणास लागावें; ब अगर्वता, निरमिमान होऊन सकळ दास्य करावें; ज्ञान जाणणें तर संतांना भजावें; निरहंकारतेनं सकळ सेवा (श्रद्धा) करावी. (१९७)

मग आपलें जें काहीं इच्छित-अपेक्षित, तें त्यांना पुसिलें, विचारिलें असता ते सांगतील, ज्यायोगेंकरून, ज्या त्यांच्या सांगण्यावरच मुळीं मन-अंतःकरण हें बोधलेलें होऊन, संकल्पास येत नाही-संसारासंबंधी कल्पना करीत नाही. (१९८)

ज्याच्या वाक्यप्रकाशानें चित्त निर्भय-निधेडें-झालें, तें ब्रह्माच्या बरोबरीच्या योग्यतेचें असे निःशंक होते-जाहले. (१९९).

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

[न पुनर् एवं मोहं यास्यसि = मोह पावणार नाही पुन्हा अशा तःहेचा. भूतानि अशेषेण = सर्व अशेष भूतें. द्रक्ष्यसि आत्मनि = आपल्यामध्ये, आत्म्यामध्ये पाहशील. यथा मयि = जसें का मजमध्ये तें पाहणें केलेंस.]

अन्वय : पाण्डव, एवम् यत् (ज्ञानं हेतुं) ज्ञात्वा न पुनर् मोहम् यास्यसि । येन (ज्ञानेन) अशेषेण भूतानि आत्मनि द्रक्ष्यसि । मयि यथा ।

अर्थ : हे पांडव, तें ज्ञान जाणलें असतां पुन्हा असला मोह तुजला प्राप्त होणार नाही, ज्या ज्ञानानें सर्वभूतमात्र (पाहिलीं जातील) पाहशील तूं आपल्या स्वतःच्या मध्येच जसें का तें पाहणें मजमध्येच झालें का !-(३५).

तें वेळि आपणपेंनि सहितें । इयें अशेषेहि भुतें ।

माझ्या स्वरूपिं अखंडितें । देखसि तूं ॥ १७० ॥

ऐसें ज्ञान प्रकाशें पाहिल । तें मोहांधकार जाईल ।

जें श्रीगुरुकृपा होईल । पार्था गा ॥ १७१ ॥

आपणपेंनि-आपणपेया सहितें = स्वतःसकट. तें वेळि = त्यावेळेस. इयें अशेषेहि भुतें = सर्व विश्व. माझा-माझ्या स्वरूपिं अखंडितें देखसि तूं = मझुपीं पाहशील (१७०). पाहिल-पाहेल = पाहशील. मोहांधकार जाईल = मोह, अंधार, अज्ञान नाहीसें होईल. जें श्रीगुरुकृपा होईल = जेव्हा का मग श्रीगुरुची कृपाच की शाली-होईल (१७१).

त्यावेळेस आपणा स्वतःसकट अखंडित सर्व विश्व, हीं अशेष भूतें माझ्या स्वरूपीं-मझूप पाहशील. (१७०)

असें ज्ञान प्रकाशानें (उजेडाचें) प्रकाशाचें होईल, दिवस उगवेल, त्याच वेळीं मोहरूपी अंधःकार नाहीसा होईल, आणि तेव्हाच की, हे पार्था, बाप्पा, श्रीगुरुकृपा होईल. (१७१)

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

[अपि चेत् असि (त्वम्) = कदाचित् तू असशील. पापकृत्तमः सर्वेभ्यः पापेभ्यः = सर्व पाप्यापेक्षाहि जास्त पापी. सर्व अशेषम् वृजिनम् = पङ्कजम्, पाप्मा, पापम्, किल्बिषम्, कल्मषम्, कलुषम्, वृजिनम्, एनः, अधम्, अहः, दुरितम्, दुष्कृतम् इति १२ पापस्य. ज्ञानप्लवेनैव = तत्त्वज्ञानरूपी नौकेच्या साहाय्याने. (प्लव = उडुपम्, प्लवः, कोलः इति ३ अल्पनौकायाः।) संतरिष्यसि = सहजासहजीं तरून जाशील.]

अन्वयः : अपि चेत् । सर्वेभ्यः पापेभ्यः । पापकृत्तमः । असि त्वम् । तत् सर्वं । ज्ञानप्लवेन एव । वृजिनम् । संतरिष्यसि ।

अर्थ : कदाचित् सर्व पाप्यांमध्येहि तू अतिशय पापी असलास, तरीमुद्धा तत्त्वज्ञान-नौकेत-नौकेच्या साहाय्याने-तें सर्व पाप सहजच तरून जाशील (३६).

जरि कल्मषाचा आगर । तु भ्रांतीचा सागर ।

व्यामोहाचा डोंगर । होउनि अससि ॥ १७२ ॥

तन्हि ज्ञानशक्तिचेनि पाडें । हें अवघेचि गा थोकडें ।

ऐसें सामर्थ्य असें चोखडें । ज्ञानिं ईयें ॥ १७३ ॥

देखे विश्वभ्रमा ऐसा । जो अमूर्तिचा कडसा ।

ते जयाचिया प्रकाशा । पुरेचिना ॥ १७४ ॥

तयां कायसे हे मनोमळ । जे बोलताचि अति किडाळ ।

नाहीं येणें पाडें दिसाळ । दुजें जगिं ॥ १७५ ॥

कल्मषाचा आगर = (तू) जरी कल्मषाचा-पापाची खाण, घर, शेत-सोठा असलास (तरीमुद्धा). भ्रांतीचा सागर = भ्रम, भास, संशय, खोटें इत्यादींचा समुद्रसाठा. व्यामोहाचा डोंगर = विशेष मोह, विपुलता, भ्रमाची रास. होउनि अपसि = आहेस-आहासी (१७२). तन्हि ज्ञानशक्तिचेनि पाडें = ज्ञानशक्ति प्रचंड आहे-तिच्यापुढें. हें अवघेचि गा थोकडें = हें सर्व तुच्छ आहे. ऐसें सामर्थ्य असें चोखडें । ज्ञानिं ईयें = तिच्यापुढें (ज्ञानशक्तीपुढें) पाप वगैरे सर्व तुच्छ आहे; असें चांगलें सामर्थ्य त्या शक्तीत आहे (१७३). विश्वभ्रमा ऐसा-विश्वसंभ्रमा ऐसा = विश्व सत्य आहे अशा थोर भ्रमासारखा-अंधारासारखा. जो अमूर्तिचा कडसा (= प्रतिबिंब)-जो अमूर्तीचा कडवसा (= अमूर्तीचा = निराकाराचा. कडवसा = झरोक्यांतून पडणारे किरण) = परमात्मज्ञानाच्या उदयाबरोबर. ते-तो जयाचिया प्रकाशा. पुरेचिना = नाहीसा होतो, टिकत नाही (१७४). तयां-यया. कायसे हे मनोमळ = मनोमळ हे (त्याजपुढे नाहीतच). जे बोलताचि अति किडाळ = जे बोलण्यातच फक्त-अति हिणकम, अति क्षुद्र असे. नाहीं येणें पाडें दिसाळ । दुजे जगिं = ते ह्या ज्ञानशक्तीपुढें काहीच नाही. ह्या ज्ञानशक्तीसारखें मोठें सामर्थ्यवंत ह्या जगिं दुसरें नाही (१७५).

जरी तू पापाची खाण, कल्मषाचा आगर असलास तरी-जरी तू सर्व भ्रांतीचा सागर अमलास तरी-जरी तू व्यामोहाचा डोंगर असलास तरी, होऊन असती जरी (१७२)

(तरी) ज्ञानशक्ति प्रचंड आहे, तिच्यापुढें पाप वगैरे सर्व तुच्छ आहे, असें चोखडें-चांगलें-सामर्थ्य ह्या ज्ञानामध्ये आहे. (१७३)

उमज कीं विश्वाभासाएवढा-विश्वसंभ्रमा ऐसा-“विश्व सत्य आहे” अशा ह्या थोरल्या भ्रमासारखा भ्रम, अंधार, अव्यक्तता ज्या परमात्मज्ञानाच्या उदयाबरोबर नाहीसा होतो-अव्यक्ताचा कडवसा परमात्म प्रकाशास पुरेसा होत नाही-ज्ञानप्रकाशानें तो कडवसा नाहीसा होतो. (१७४)

ह्या प्रकाशापुढें कायसे हे मनोमळ-मनोमळ असे हे बोलतांच कीं अति हिणकस असे, लगेच नाहीसे होणारे-नसणारेच. ह्या मनोमळाबरोबरीचें अति क्षुद्र ह्या जमीं दुसरें काहीहि नाही ! (१७५)

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

[यथा = ज्याप्रमाणें. इधांसि = इंधन, पेटवण, लांकडें, समिधा म्हणजे प्रवीत झालेला अग्नि. भस्मसात् कुरुते = अग्नि इंधन जाळून त्याचें भस्म करतो. सर्वकर्माणि तथा ज्ञानाग्निः भस्मसात् कुरुते = त्याप्रमाणें ज्ञान-अग्नि सर्व कर्में नाहीशीं करतो-जाळून भस्म करतो.]

अन्वय : अर्जुन इधांसि समिद्धः यथा अग्निः भस्मसात् कुरुते । तथा सर्व कर्माणि ज्ञानाग्नि भस्मसात् कुरुते ।

अर्थ : ज्याप्रमाणें इंधन-जळणाचे भारे-प्रवीत अग्नि जाळून टाकतो, भस्मसात् करतो-त्याप्रमाणें सर्व कर्में ज्ञानस्वरूप अग्नि भस्म करून टाकतो. [अहंपणा, अहंकार, वासनारहित कर्में निष्पाप असतात, निर्बीज अशीं तीं होतात] (३७).

सांगे भुवनत्रयाची काजळी । जे गगनामाजि उधळली ।

तिये प्रळयिये वाहुटुळी । काई अभ्र पुरे ॥ १७६ ॥

किं पवनाचेंनि कोपें । पाणियेचि जो तळपे ।

तो प्रळयानळ दडपे । तृण काष्टे कायी ॥ १७७ ॥

भुवनत्रयाचि काजळी । जे गगनामाजि उधळली = त्रैलोक्य पेटल्यावर गगनांत पसरणारा धूर. उधळली = पसरली. तिये प्रळयिये-प्रळयिचे वाहुटुळी-वावटुळी = जी प्रलयकाळची वावटळ. काई अभ्र पुरे = तिच्यापुढें क्षुद्र ढग काय होत ! (१७६). पाणियेचि जो तळपे-पळिपे = पाणीहि जो जाळून टाकतो. पवनाचेंनि कोपें = पवन कोपला असतां. असा तो प्रलय अनळ कायी तृण काष्टे दडपे = असा तो प्रलयींचा अनळ काय गवताच्या काड्यांनीं दडपला (= विखला) जाईल ? (१७७).

हे सांग कीं, त्रैलोक्य पेटल्यावर गगनांत पसरणाऱ्या धुराला पार उडविणारी जी प्रलयकाळची वावटळ, तिच्यापुढें क्षुद्र ढग काय-तुच्छ-होत ! (१७६)

पवनाचा कोप झाला असतां, पाणीच मुळीं जो जाळून टाकतो, तो प्रळयानळ-प्रलयकाळचा अग्नि-काय गवताच्या काड्यांनीं दडपला जाईल-विखेल ? (१७७)

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥

[ज्ञानेन सदृशं पवित्रं इह न विद्यते = ज्ञानासारखें पवित्र ह्या जमीं (स्वतःस जाणें करणारें) अनुभवण्या-जोगें दुसरें काहीहि नाही. तत् स्वयम् = तें आपण स्वतः-(जीव ब्रह्म-मूळ स्वभाव-मन बुद्धि-). योगसंसिद्धः = योगपरिपक्वता, इष्ट ज्ञानप्राप्ति. आत्मनि = आपणा स्वतःमध्ये. कालेन विन्दति = कालांतरानें-प्राप्त काल आला असतां-योग्य काळीच तें स्वतःमध्ये जाणलें जातें.]

अन्वय : इह । ज्ञानेन सदृशं पवित्रं । न विद्यते । हि । तत् स्वयंयोग । संसिद्धः । आत्मनि । कालेन विन्दति ।

अर्थ : ह्या लोकीं आत्मज्ञानासारखी पवित्र दुसरी कोणतीहि वस्तु नाही—दुसरें काहींहि नाही—तें ज्ञान तो स्वयंयोग—आपणच स्वतः तो योग योगाभ्यासानें संसिद्धः—कृतार्थ झालेला—आपणा स्वतःमध्ये काहीं कालांतरानें (अनुभवण्याजोगें) (स्वतःस जागें करणें जें) जाणला जातो; स्वतःच आत्मस्वरूपामध्यें मिळविला होतो, अनुभविला होतो— (३८).

म्हणोनि असो हें न घडे । तें विचारिताचि असंगडें ।

पुढति ज्ञानाचेंनि पाडें । पवित्र न दिसे ॥ १७८ ॥

येथें ज्ञान हें उत्तम होयें । आणिकहि तैसेंचि येक आहे ।

सांगे चैतन्य कां नोहें । दुसरें गा ॥ १७९ ॥

यया महातेजाचेनि कसें । जरि चोखाळ प्रतिबिंब दिसें ।

कां गिबसिलें गवसें । आकाश हें ॥ १८० ॥

नातरि पृथ्वीचेनि पाडें । कांटाळें जरि जोडे ।

तरि उपमा ज्ञानिं घडे । पांडुकुमरा ॥ १८१ ॥

म्हणोनि बहुति परि पाहाता । पुढति पुढति निर्धारिता ।

ज्ञानाचि पवित्रता । ज्ञानीचि आथी ॥ १८२ ॥

असंगडें = अस्तंगत, असंगत, विसंगत, असंघडणें (अयोग्य अमणें). पाडें = बरोबरीनं, योग्यतेनं (१७८). आणिकहि येक तैसें के आहे । जैसे चैतन्य दुसरें गा कां नोहें । = एखादें कुठचें कुठें तसलें तें पण चैतन्यच एक कां न म्हणावें तें ! (१७९). यया—या महातेजाचेनि कसें = सूर्यतेजाच्या कसास : प्रतिबिंब तेज जर लागेल. आकाश गिबसिलें गवसें = आकाश कवळतां येईल—कवळिलें असतां सांपडेल. गिबसिलें = कवळिलें, कवटाळिलें. गवसें = सांपडतें (१८०). पृथ्वीचेनि पाडें कांटाळें जरि जोडे = पृथ्वी (तोलण्यास) बरोबरीची वस्तु—कांटाळें (= वजन, कांटा) जोडले, मिळाले तरच ज्ञानीं उपमा घडे (१८१). बहुति परि पाहातां = अनेक बाजूनीं, तऱ्हांनीं; पुष्कळ प्रकारें, प्रकारांनीं विचार केला असतां. पुढति पुढति निर्धारिता = पुन्हा पुन्हा—वारंवार—पाहिलें असतां, विचारांत, निश्चयांत, भेदनिर्णयांत घेतलें असतां. ज्ञानाची पवित्रता । ज्ञानीचि आथी = ज्ञानाची पवित्रता ज्ञानासीच : : ज्ञानामध्यें असते (१८२).

‘प्रलयकाळच्या वावटलीपुढें शुद्ध अन्न तुच्छ होय. प्रलयामि काय गवताच्या काड्यांनीं दडपला जाईल!’—असें हें विचार करणें असो, तसें तें केव्हांहि नच होणारें ! ज्ञानामि सर्व कर्म भरमसात करून टाकतो—असें हें विचार केला असतां असंगत दिसतें—ज्ञानाच्या बरोबरीनं तोललें तर पवित्र असें (तें दिसत, पाहणें नाही) (ह्या जर्गी दुसरें काहींहि नाही)— (१७८)

येथें ज्ञान हें उत्तम असें आहे (होय); आणीक दुसरें तसें उत्तम एक काय आहे जसें का चैतन्यच दुसरें का तें नव्हें अगा ! (१७९)

ह्या महातेजाच्या म्हणजे सूर्यतेजाच्या कसाला जर बोख उत्तम प्रतिबिंब तेज लागेल, तर आकाश हें कवळिलें असतां कवळितां येईल ना (१८०)

पृथ्वीच्या बरोबरीनं वजनाचें असें जोडलें जाईल जर तरीच ज्ञानाची उपमा, हे पांडुकुमरा, घडणारी होईल (१८१)

म्हणून बहुत परोपरीनीं पाहिलें तर, तसेंच पुढती पुढती निर्धारानें पाहिलें असतां, ज्ञानाची पवित्रता ज्ञानाचे ठायींचीच सर्वथैव अशी किंमतीची, योग्यतेची ! (१८२)

जैसी अमृताचि चवि न निवडिजे । तरि अमृताचि सारिखि म्हणिजे ।
तैसें ज्ञान हे उपमिजे । ज्ञानेसींचि ॥ १८३ ॥

आतां यावरि जे बोलणें । ते वायाचि वेळु फेडणें ।
तंव सांचचि हें पार्थ म्हणे । जें बोलतसा ॥ १८४ ॥

परि तेचि ज्ञान केवि जाणावें । ऐसें अर्जुनं जंव पुसावें ।
तंव मनोगत देवे । जाणितलें ॥ १८५ ॥

मग म्हणतसे किरीटि । चित्त देई इये गोष्टी ।
सांगेन ज्ञानाचिये भेटि । उपाय तुज ॥ १८६ ॥

अमृताचि चवि = अमृताची चव निवडितां आली तर ती अमृतासारखीच । म्हणून ज्ञान हें ज्ञानेसींचि उपमावें, उपमिलें जातें (१८३). यावर आणीक काहीं बोलणें तें वेळ दवडणें-फेडणें होय = आतां आणीक दुसरें काहीं बोलणें तें म्हणजे वेळ घालविणें होय. सांचचि जे बोलतसा = जे बोलतां ते सांच-खरेंच-की (१८४). तेचि ज्ञान केवि जाणावें = तें ज्ञान कसें जाणलें होईल (१८५). चित्त देई इये गोष्टी = ह्या गोष्टीस चित्त, लक्ष दे. ज्ञानाचिये भेटि उपाय सांगेन = ज्ञानाची भेट होईल असा उपाय ऐक । (१८६).

अमृताची चव निवडितां येत नाहीं-ती तर अमृतासारखीच म्हटली होते; तसें ज्ञान हें ज्ञानासींच उपमिलें होय-उपमावें होतें (१८३).

आतां यावर आणीक काहीं बोलणें म्हणजे तें व्यर्थच एक वेळ घालविणें होय. कारण इथें बोलणें तें इत्थंभूततेनं झालें असल्याकारणानें असें म्हणणें तें भाग पडलें-आपलें असें हें म्हणणें, जें आपण बोलत आहांत-करीत आहांत-तें यथार्थ होय असें अर्जुन म्हणत आहे (१८४).

पण तेंच ज्ञान कैसें जाणावें असें विचारणें अर्जुनाचें होतें न होतें तोंच त्याच्या मनातील तो भाव ओळखिला (१८५).

देव म्हणूं लागले की, हे पार्था-किरीटि-ह्या गोष्टीकडे लक्ष दे, जें का मी आतां-ज्ञानाच्या भेटीचा उपाय-तुजला सांगणार आहे-सांगेन-सांगतो (१८६).

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

[श्रद्धावान् = श्रद्धालु. (संशयालु = संशयखोर). ज्ञानं लभते = ज्ञान प्राप्त करून घेतो. तत् परः = ज्ञानसाधनदक्ष जो त्यास. संयतेन्द्रियः = जितेंद्रिय, इंद्रियनिग्रही. परां शान्तिम् ज्ञानं लब्ध्वा = मोक्ष संज्ञा शांति ज्ञानप्राप्तीनंतर. अचिरेण अधिगच्छति = लवकरच प्राप्त करून घेतो-मिळवितो.]

अन्वयः : श्रद्धावान् लभते ज्ञानं । तत्परः । संयतेन्द्रियः । ज्ञानं लब्ध्वा शान्ति । पराम् अधिगच्छति अचिरेण ।

अर्थ : श्रद्धालूस-श्रद्धावंतास-ज्ञान लाभतें, मिळतें, ज्ञानसाधनदक्ष, गुरु-उपासना इत्यादींनीं तें मिळतें. त्याचप्रमाणें इंद्रियनिग्रही, जितेंद्रिय-इंद्रियें आवरिलीं आहेत ज्यानं-त्या पुरुषानें संयतेंद्रियास-इंद्रियनिग्रह केलेल्यास-त्यास ज्ञान झाल्यानंतर त्वरितच महत्-मोक्ष संज्ञा शांति मिळते (३९).

तरि आत्मसुखाचिया गोडिया । विटे जो कां सकळ विषयां ।
जयाचें ठायि इंद्रियां । मान नाहिं ॥ १८७ ॥

जो मनासि चाड न सांगे । जो प्रकृतिचे केलें नेषे ।

जो श्रद्धेचेनि भोगे । सुखिया जाला ॥ १८८ ॥

तयांतेचि गिवसित । ज्ञान पावे निश्चित ।

जयामाजि अचुंबित । शांति असे ॥ १८९ ॥

आत्मसुख गोडिया = निजानंदाच्या गोडीने. विटे सकळ विषयां = सर्व विषयांना आवडून घेत नाही. जयाचें ठायीं इंद्रियां मान नाहीं = जो इंद्रियांना माप, प्रमाण, गौरव, आदर, महत्त्व देत नाही (१८७). मनासि चाड न सांगे = कामना, इच्छा, मनाला सांगत नाही. प्रकृतिचे केले नेषे = मायेच्या विकारांत सापडत नाही—मायेचें कार्य आपल्या अंगावर घेत नाही. श्रद्धेचेनि भोगे (संभोगे) सुखिया जाला = आस्तिक्य बुद्धीच्या योगाने—विश्वासवृद्धतेनें सुखी झालेला (१८८). तयांतेचि गिवसित । ज्ञान पावे निश्चित = त्यासच ज्ञान प्राप्त होतें, शोधीत येतें. अचुंबित (= संपूर्ण) शांति जयामाजि असे = ज्याच्या ठायीं पूर्ण—संपूर्ण—शांति असते (१८९).

तरी आत्ममुखाच्या गोडीमुळे ज्याला सर्व विषयांविषयीं वीट वाटतो, त्या विषयांविषयींच्या ठिकाणचा तो मानमरातब इंद्रियांना मुळींच महत्त्वाचा वाटत नाही (१८७)

जो श्रद्धावान मनाच्या चरणीं लागत नाही (आपलें दुःख मनाला सांगत बसत नाही); जो प्रकृतीचें केलेलें जे गुणाचें होणें तें घेत नाही; जो श्रद्धेच्या उपभोगाने—सेवण्यानेच सुखी होऊन आहे (१८८)

त्यासच ज्ञान हें हुडकीत येऊन पावतें होतें हें निश्चित होय—ज्याचे—ज्ञानियाचे—ठायीं ज्या ज्ञानाचे ठायीं केव्हाहि सहजच की संपूर्ण शांतीच एक असणारी (१८९)

तें ज्ञान हृदयीं प्रतिष्ठें । आणि शांतिचा अंकुर फुटे ।

मग विस्तार बहु प्रगटे । आत्मबोधाचा ॥ १९० ॥

मग जेउति वास पाहिजे । तेउति शांतीचि देखिजे ।

तेथें अपारापार नेणिजे । निर्धारितां ॥ १९१ ॥

ऐसा हा उत्तरोत्तर । ज्ञानबीजाचा विस्तार ।

सांगता असें अपार । परिसे आतां ॥ १९२ ॥

हृदयीं ज्ञान प्रतिष्ठें = अंतःकरणाचे ठायीं तें ज्ञान प्रतिष्ठेचें झालें आहे तर. शांतिचा अंकुर फुटे = शांतीचा नवा अंकुर त्यास येतो. आत्मबोधाचा विस्तार प्रगटे = आत्मज्ञानाचा विस्तार प्रगट होतो (१९०). जेउति वास पाहिजे । तेउति शांतीची देखिजे = जिकडे नजर टाकावी तिकडे शांतीच एक दिसते. निर्धारितां अपारापार नेणिजे = त्याचे ठायीं मी माझें असें निश्चयानें नाहीच (१९१). उत्तरोत्तर ज्ञानबीजाचा विस्तार असें अपार सांगता = ज्ञान, मूळ कारण, भावार्थ सांगण्यास बसावें, तर तो क्रमाक्रमानें अपार असा विस्ताराचा आहे. [बीज = बीजगणित, आधार, तत्त्व, मंत्रांतील भाग, [बीजगणित = (देवी आठजाई) = बीज बीजाक्षर = मंत्राचें आद्याक्षर. बीजपेशिका = वृषण, अंडकोश. बीजबाप = शेतकरी (पु.). बीजहरा = जखीण (स्त्री.)]. विस्तार = वाड, फैलाव, रुंदी, सर्व हक्कित (छुडपासंबंधी—वृक्षासंबंधी नव्हेच). ज्ञान = जाणणें, तत्त्व कळणें, जाणीव, ब्रह्मज्ञान, बुद्धि, मत, ज्ञानेंद्रिय, जीवात्मा, परब्रह्म, मंत्र. ज्ञानअभ्यास = चिंतन. ज्ञानआगम = वेदांत. ज्ञान—इंद्रिय = पांच ज्ञानेंद्रियें. ज्ञानतः = जाणूनबुजून. ज्ञानद = गुरु, सरस्वति. ज्ञानमुद्र = शहाणा. ज्ञानयोग = ज्ञानरूप मोक्षसाधन. परिस = परिसणें, ऐकणें. [(परिसरि = परिसर = सीमा, नाडी, तीर, आसपासचा भाग). परिसर्पण = प्रसार, संचार, उड्डान (उड्डान)—उड्ड = तारा, नक्षत्र. उड्डप = होडी, चंद्र. उड्डयन—उड्डिन = वर उडणें]] (१९२).

तें ज्ञान अंतःकरणाचे ठायीं-हृदयाचे ठायीं प्रतिष्ठित होतें-प्रतिष्ठा पावतें-अहं ब्रह्मच जसें, अहं ब्रह्मास्मि हेंच प्रतिष्ठा पावले-होणारें (मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार हीं सर्वेच शांतीचा अवलंब करणारीं होऊन असतात). तेथें मग अंकुर शांतीचा उगवून-जसा दृष्टीला एक नवीनच डोळा यावा-दृष्टीस, दृष्टीचा फोटा फुटावा तसें होतें व मग आत्मबोधाचा, आत्मज्ञानाचा विशेषसा विस्तार तो प्रगट होऊन असतो. (१९०)

मग पाहिजे तेथें पाहावें तों, जिकडे पाहावें तिकडे शांतीच देखणी अशीच देखिली पाहिली जावी का ! तेथेचा निर्धार तो अपारापार-अपरंपार-असा असल्यानं सांगतां-जाणतां-येत नाहीं-(तप साधन दिगंताहि पलीकडचे ज्ञात्यानं कांहींच निश्चयेंकरून जाणतां, सांगतां, बोलतां येत नाहीं) (१९१).

असा हा उत्तरोत्तर-अधिकाधिक वाढणारें-ज्ञान, मूळ कारण भावार्थ बीज विस्तार सांगण्यास गेलें, लागलें, बसलें-तर तो क्रमाक्रमानें अपार-अमर्याद-पैलतीर नसलेला, उल्लेघण्यास कठीण-समुद्रच जसा-का पृथ्वीच जशी अंधारलेली-आक्रमण्यास कठीण-असा आहे-तें कसें तें ऐक ! (१९२).

अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥

[अज्ञः = आत्मा न जाणणारा; बालिश, मूढ. अश्रद्धानः = श्रद्धाहीन, वितंडवाद् करणारा. संशयात्मा = शंकाकुशंका सर्वदा घेणारा-संशयी. अयं लोकः न, न परः, न सुखं, संशयात्मनः = हा लोक नाही, परलोक नाही, आणि सुखहि नाही. संशयात्मनः = आपलें म्हणण्यासारखें सुख नाही.]

अन्वयः : संशयात्मा । अज्ञः च । अश्रद्धानः च । विनश्यति । संशयात्मनः । न अयं लोकः । न पर (लोकः) । न सुखं ।

अर्थ : संशयी तसेच मूढ तसेच अज्ञ, -श्रद्धा न ठेवणारा-वितंडवादी असे ते नाश पावतात. संशयी जो त्याम हा लोक मिळत नाही; परलोक मिळत नाही; सुखहि मिळत नाही (४०).

आईके जयां प्राणियांच्या ठाई । ज्ञानाचि आवडि नाहिं ।

तयाचें जियालें म्हणो कायि । वरि मरण चांग ॥ १९३ ॥

शून्य जैसें गृह । कां चैतन्येविण देह ।

तैसे जीवित संमोह । ज्ञानहीन ॥ १९४ ॥

अथवा ज्ञान कीर आपु नोहे । परि ते चाड एकि जरि वाहे ।

परि तेथ जिव्हाळा आहे । प्राप्तीचा पै ॥ १९५ ॥

वांचुनि ज्ञानाचि गोठि कायसि । परि तेंहि आस्थाहि न धरि मानसि ।

तरि तो संशयरूप हुतांशीं । पडिला जाण ॥ १९६ ॥

जियालें म्हणो कायि वरि मरण चांग = त्याचें जगणें, वांचणें, जिणें कसचें, त्यापेक्षा मरण बरें (चांगलें) (१९३). का तर दिव्याशिवाय ओम गृह जसें, का शून्य- देह जसें का प्रेतच एक चैतन्याशिवाय !-जीवित तसें ज्ञानहीन-संमोह मूर्च्छा कश्मल मोह : मोहयुक्त असें नेहमीच (याक्षा, भिक्षा, अर्चना, अर्दना इति ४ याचनस्य । याचनेनं व्याप्त असें मुळींच ज्ञान नसलेलें (१९४). अथवा ज्ञान कीर आपु नोहे । परि ते चाड एकि जरि वाहे = ज्ञान प्राप्त नाही, पण ज्ञानाची चाड जरी असेल. तेथ प्राप्तीचा जिव्हाळा आहे = प्राप्तीचा संभव, ओलावा आहे (१९५). आस्थाहि न धरि मानसि = कळकळ, आधार मनमथ्यें बाळगीत नाही. संशयरूप हुतांशीं पडिला = संशयाग्नीत पडला म्हणावा (१९६).

आईक की ज्या प्राण्याच्या ठाई-ज्या मनुष्यास ज्ञानाची-मोक्षविषये या धीर्बुद्धिस्तज्ज्ञानम्-आवड
[“आवडी आणि लाजवी । व्यसन आणि सिणवी । पिसें आणि भुलवी । तरि तेचि काये ॥ १२४-६ ॥”]
नाहीं, त्याचें जगणें, बांचणें, जियालें जीवित तें कसचें न काय म्हणावें ! अहो ! या ज्ञानहीन जीवितापेक्षा
मरणेंच चांगलें-भलें-असें होय (१९३).

का तर गृह जसें का (शून्य) (दिव्याशिवाय) ओस-देह (चैतन्याशिवाय) जसें का प्रेतच एक-जीवित
तसें ज्ञानहीन संमोह भ्रांतीचें (मूर्च्छाकदमलम् मोहः) मोहयुक्त असें नेहमीच (याज्ञा, भिक्षा, अर्चना,
अर्दना इति ४ याचनस्य ।) याचनेनें व्यास असें मुळीच ज्ञान नसलेलें. (१९४)

अथवा ज्ञान आपलेसें झालेलें नाहीं; परंतु चाड-पर्वा, गरज, इच्छा-जरी मनामध्ये असेल-बाहून
आहे-तरी तेथें ज्ञानप्राप्तीचा संभव आहे; प्राप्तीचा झरा आहे; प्राप्तीचें जीवन आहे, असें म्हणण्यास हरकत
नाहीं. (१९५)

ज्ञानाची प्राप्ति संभवाची कदाचित् जरी का तेथें नाहीं, तर मग तेथें काय कसची ती गोष्ट ज्ञानासंबंधीची
ती !-पण तेथें मनामध्ये जर का काहीं थोडाबहुत यत्न, प्रयत्न, आस्थाहि धरून नाहीं, तरी मग तो तर संशय
(विक्रित्सा, संशयः, संदेहः, द्वापरः इति ४ संशयज्ञानस्य ।) रूप अभीमर्त्येच-संशयाप्रीतच की पडला
म्हणावा ना ! (१९६)

जें अमृतहि परि नावडे । पेसें सावियाचि अरोचक जें पडें ।

तें मरण आलें असें फुडें । जाणो येकि ॥ १९७ ॥

तैसा विषयसुख रजें । जो ज्ञानेसीचि माजे ।

तो संशये अंगिकारिजे । येथें भ्रांति नाहिं ॥ १९८ ॥

मग संशयीं जरि पडिला । तरि निभ्रांत जाण नाशला ।

तो ऐहिक परत्रा मुकला । सुखासि गा ॥ १९९ ॥

अमृतहि नावडे = अमृत रुचत नाहीं. सावियाचि अरोचक जें पडें = अकस्मात कदमल अशी अरुचि
जेव्हां होते. सावियाचि = सहज, अकस्मात. अरोचक = अरुचि. तें जाणो येकि मरण फुडें आलें असें =
सहजच अरुचि अमृताचे ठायीं, त्यामुळे मरणच पातलें असें वाटतें ज्यास (१९७). विषयसुख रजें = विषय-
सुखानें विषयांत रमतो, सुखी होतो, सुख पावतो. जो ज्ञानेसीचि माजे = ज्ञानाविषयी-ज्ञानासंबंधी बेपर्वा
असतो; उन्मत्त होतो. तो संशये अंगिकारिजे । येथें भ्रांति नाहीं = त्याचे ठायीं संशय अंगिकारलेला जाणावा;
तो शंकेखोर असा अस्थिर होय, यांत शंका नाहीं. [रजः पुष्यम् आर्तवम् ३ क्षीरजसः । रेणुः धूलिः पांशु,
रजः इति ४ धूत्याः । (१४।३२७, ३२८, ३२९)] (१९८). संशयीं पडिला निभ्रांत नाशला = संशयांत
पडला तो निःसंशय नाशला म्हणावा. ऐहिक परत्रा मुकला सुखासि गा = इह व परलोकास आंचवला (१९७).

अहो अमृतहि पण जें का नच आवडत आहे-रुचत नाहीं-सावियाचि सहजच अरोचक अशी अरुचि
जेव्हां-जें पडें-अरुचि कंटाळा होते-तेथें तर एक मरणच की खरेपणानें आलें म्हणावें ना ! (१९७).

तसा विषयसुखानें सुखी होतो-विषयसुखरजामुळे-प्रकृतिधर्मांमुळे-जो ज्ञानासीच माजतो-व बेपर्वा
असतो-उन्मत्त होतो; माज करून आहे-तो तर संशयानेंच-संशयखोर अस्थिरतेनें की अंगिकारिला व्हावा हें
निःसंशय-येथें केव्हाहि मुळीच भ्रांती ती नकोच-नाहींच ! (१९८)

संशयामध्ये पडला तरी मग निभ्रांत निःसंशय नाशला जाण ! तो तर इह व परलोकास आंचवला-
अंतरला-ऐहिक तसेंच परत्रसुखास मुकला की ! (१९९)

जयां काळज्वर अंगि बाणें । तो शीतोष्णें असि नेणें ।
 अग्नि आणि चांदिणें । सरिसेंचि मानी ॥ २०० ॥
 तैसें सांच आणि लटिकें । विरुद्ध अथवा निकें ।
 संशयि तो नोळखे । हिताहित ॥ २०१ ॥
 हा रात्रिदिवस पाहि । जैसा जाल्यंथा ठाउकां नाहिं ।
 तैसें संशयि असतां कांहीं । मना नये ॥ २०२ ॥

काळज्वर अंगि बाणें = काळज्वरानें अंग पोळत आहे; काळरूपी ज्वर देह व्यापून आहे. शीतोष्णें नेणें = थंड का ऊन जाणत नाहीं. अग्नि चांदिणें सरिसेंचि मानी = ऊन व चांदणें एकसारखेंच मानतो (२००). सांच, लटिकें, विरुद्ध, निकें हिताहित = संशयी नोळखे खरें खोटें हिता-अहिताचें-अनुकूल चांगलें, कल्याणाचें का अकल्याणाचें (२०१) जाल्यंथा रात्रिदिवस ठाउकां नाहिं. तैसें संशयि असतां कांहीं मना नये = रात्र का दिवस हे जन्मांध जो त्याला ठाऊक नाहीं, तसें संशयी असतां कांहींहि मनास येत नाहीं (२०२).

काळज्वरानें अंग पोळत आहे-ज्वर देह व्यापून आहे; तो थंड का ऊन, शीत का उष्ण हें जाणत नाहीं; पण ऊन व चांदणें सारखें एक मानून असतो. (२००)

तसेंच खरें अथवा खोटें-सांच लटिकें-विरुद्ध अथवा हितकारक, हित का अहित असें संशयी, शंक्ति, भयभीत- धोक्यातला तो ओळखीत नाहीं. (२०१)

जाल्याच जो अंध आहे त्यास रात्र का दिवस आहे हें मुळीच समजणारें-उमगणारें-नव्हें; तसें (शंका, भय, विवाद, धोका, संकट-) संशयामध्यें असतांना तर कांहींहि मुळीं त्याच्या मनासच मुळीं येत नाहीं-त्यास आवडतच नाहीं! (२०२)

म्हणोनि संशयाह्नुनि थोर । आणीक नाहिं पाप घोर ।
 या विनाशाची वागुर । प्राणियांसि ॥ २०३ ॥
 या कारणें तुंवा त्यजावा । आधि हाचि येक जिणावा ।
 जो ज्ञानाचिया अभावा । माजि असे ॥ २०४ ॥
 जें अज्ञानाचें गडद पडे । तें हा बहुवस मनिं घाटे ।
 म्हणोनि सर्वथा मार्ग मोडे । विश्वासाचा ॥ २०५ ॥
 हृदयीं हाचि न समाये । बुद्धितें निवसुनि ठाये ।
 तेथें संशयात्मक होये । लोकत्रय ॥ २०६ ॥

संशयाह्नुनि थोर आणीक घोर पाप नाहिं = संशयापेक्षा आणीक भयंकर पाप नाहीं. हा (संशय) प्राणियांसि विनाशाची वागुर = प्राण्यांमोवतीं हें विनाशाचें जाळेंच कीं पसरलें आहे (नितंबिनी वागुरा पसरल्या कामि कुरंगाना). संशय = शंका, भय, संभव, अनिश्चय, विवाद, धोका, संकट. वागुर = जाळें. वागुरामृग-बंधिनि इति २ जालीकृत रज्जुविशेषः. घोर = भैरवं, दारुणं, भीषणं, भीष्मं, घोरं, भीमं, भयानकम्, भयंकरं, प्रतिभयम् इति ९ भयानकस्य । नितंबिनी = गुणैः उक्रुष्टायाः स्त्रियाः-उत्तमा वरवर्णिनी इति २ । अ. १ ओ. १८६. विनाशः अदर्शनम् । नितंबिनी = अंगना, भीरु, कामिनी, वामलोचना, प्रमदा, मानिनी, कांता, ललना, नितंबिनी, सुंदरी, रमणी, रामा इति १२ । (२०३). तुंवा त्यजावा, हाचि (संशयचि) येक जिणावा = त्वां संशय त्यजावा; हा संशयच एक आधीं त्वां जिंकावास. ज्ञानाचिया अभावा माजि असे = हा संशय ज्ञानाच्या अभावात असतो-ज्ञान नसलेल्या जागीं असतो. "ज्ञान जें, तें नेहमीं निःसंदेह निःसंशय-असें असतें. भावः x अभावः, २ । (१२५-१३२ पाहा). अभाव = प्रेमशून्य, भावहीन, अस्तित्वाचा अभाव (२०४).

अज्ञानाचें गडद = अज्ञान, अंधकार-निबिड, गडद अंधार; अज्ञानानें व्याप्त, दाट अज्ञान, पूर्ण अज्ञान. हा बहुवच मनि बाडे = मनामध्ये संशय हा बहुवच-अत्यंत (पुष्कळ) वाढतो. विश्वासाचा मार्ग सर्वथा मोडे = श्रद्धेचा मार्ग समूळ मोडतो. विश्वास = श्रद्धा. सर्वथा = समूळ. मार्ग = अयनम्, वर्त्म, मार्ग, अध्या, पन्था; पदवी, सति; सरणि; पद्धति; पथा, वर्तनी, एकपदी, इति १२ मार्गस्य । (२०५). हाचि हृदयीं न समाये = हृदयांत न राहतां, न मावतां असतो; सामावत नाहीं. बुद्धितें गिवसुनि ठाये = बुद्धिलाहि तो प्राप्तो-आच्छादितो. लोकत्रय संशयात्मक होये = तिन्ही लोक संशयात्मक होऊन (जातात) असतात. बुद्धि = मनीषा, धिषणा, धी; प्रज्ञा, शेमुषी, मति; प्रेक्षा, उपलब्धि; चित्, संवित्, प्रतिपत्, ज्ञप्ति; चेतना, इति १४ बुद्धेः । लोकः = भूतल, जगती, लोकविष्टपम्, भुवनम्, जगत् इति ५ भूतलस्य । भुवने जने लोकः. लोकः = हृदयमानः । अयं जंबुद्विपवती भारतनामकं वर्षं ज्ञेयम् । (२०६).

या कारणास्तव संशयाद्गून घोर असें आणीक दुसरें घोर पाप नाहीं ! अहो ! प्राण्यास तर असल्या ह्या संशयरूपी विनाशाची वागुरच-जाळें की अंगाभोंवतीं एक ! [नितंविनी वागुरा । पसरल्या कामि कुरंगाना. (कविउक्ति)] (२०३).

या कारणास्तव तुंबा हा संशय-शंका, भय, विवाद-त्यजावा, टाकावा, सोडावा-मनासच व्यथा करणारा हा संशय-अगोदरच पहिल्या प्रथम आधि हाच एक जिंकावा जिणावा-(जिणें जगणें आपलेंसें करून जिणावा-उद्धरेत् आत्मनात्मानम्-आपली बस्ती सहज आपण कैसी-तसा-६-७१. आपणपां आपण वैरी होऊं नये-६-७२.) जो का ज्ञानाच्या अभावा-चैतन्य तत्त्वशून्यतेमध्ये असतो, राहतो, जगतो . . . (२०४)

जेव्हां का अज्ञानाचें-दाट अज्ञान, पूर्ण अज्ञान-गडद अंधःकार, निबिड अंधार-पडतें-पडें; तेव्हां तर हा मनामध्ये अपार असा पुष्कळसा बहुवचपणें वाढतो, आणि म्हणूनच की विश्वासाचा-भरंवशाचा-श्रद्धेचा-गुह्याचा असा मार्ग सर्वथा समूळपणें मोडतो-नाहीसा-गैरविश्वासाचा होतो-(अज्ञानाचा होतो) (२०५).

हृदयामध्ये हा वाढला असतो नच ते राहतां, मावतां, सामावत नाहीं; समाता होऊन, बुद्धिलाहि गिवसून-शोधून-हुडकून प्राप्तो, आच्छादितो, गांठतो, ठातो; तेथें मग लोकत्रय-तिन्ही लोक-संशयात्मक होऊन जातात-होतें. (२०६).

योगसंन्यस्तकर्माणि ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥ ४१ ॥

[धनंजय = अर्जुना. योगसंन्यस्तकर्माणि = कर्माणि संन्यस्त योगः = शुभाशुभ कर्में संन्यासिलीं, त्याग केलीं, असा ज्ञानयोगबळाणें. संछिन्न संशयं ज्ञानं = निःसंशयतेणें संशय छिन्न केला तें ज्ञान; ज्ञान तें निःसंशय असेंच केव्हाहि; आत्मज्ञानपरिचयानें संशय निर्मूल झाला आहे केव्हाहि. आत्मवन्तं = आत्मज्ञानी, जितेंद्रिय, सावधान पुरुषाला-कर्माणि-बरीं वाईट (कर्में) न निबध्नन्ति = बद्ध करीत नाहीत.]

अन्वयः धनंजय । ज्ञानसंछिन्नसंशयम् । योगसंन्यस्तकर्माणि । आत्मवन्तं । कर्माणि न निबध्नन्ति ।

अर्थः कर्में, ज्ञानयोगानें कर्मांचा त्याग-संन्यास-केला; निष्काम कर्मयोग आचरून असलेला कर्मयोगी कर्मांनि बांधला जात नाही; तसेंच ज्ञानानें सर्व संशय ज्याचा छिन्न झाला आहे, तोहि कर्मांनि बांधला जात नाही; तसेंच जो आत्मज्ञानाचे ठायीं क्रीडा करीत राहतो त्या आत्मवंतालाहि-ज्याचा संशय नाहीसा झाला आहे-त्यास, कर्में बाधा करूं शकत नाहीत (४१).

येसा जरि थोरावें । तरि उपाये येके अंगवे ।

जरि हाति होय बरवें । ज्ञानखड्ग ॥ २०७ ॥

तरि ज्ञानशक्तीं तिखटें । निखळ हा निवटें ।

मग निःशेष खत फाटें । मानसीचें ॥ २०८ ॥

ऐसा जरि थोरावें (= वाढला) = माजला, थोरावला झाला. उपाये येके अंगवे = एका उपायानें पराजित (केला जातो) होतो, स्वाधीन होतो. ज्ञानखड्ग = (तीव्र) ज्ञानशस्त्र = ज्ञानरूप तरवार (गण्डकः, खड्ग, खड्गी = इति गण्ड शृंगस्य ।) [थोरावे थोरावला, थोर-२०३] (२०७). (तेणें) तिखटें ज्ञानशक्तीं हा निखळ निवटें = तीक्ष्ण ज्ञानखड्गानें, हा तीव्र अशा ज्ञानरूप शस्त्रानें-अगदीं संपूर्ण, पूर्ण नाहीसा होतो-मरतो. मग निःशेष मानसीचें खत फिटें = मानसीचें खत, किंतु, दुःख, शोक-नाहींसा होतो. खत = घाण, मळ, खत. मानसीचें खत = मनाचा क्षत, दुःख, शोक. खता × खत. फाटे (फिटें). निःशेष = समग्र. मानसीचें × मानसीचा. निखिल = पूर्णपणें, सर्वच्यासर्व. मानसाचा-मनाचा खता (खता?) म्हणजे क्षत दुःख शोक फिटतो (= सुटतो, नाहीसा होतो, मुक्त होतो)-आडपडदा दूर झाला-द्वार आपोआप उघडतें, ब्रह्माशीं असलेला अबोला नाहीसा व्हावा जसा १७-३३२-मानसीचें-मनाचें खत फाटतें (चिरलें जातें, फाटतें). जिमेचा हातु फाटे = रुचि वाढते-१८-२४९. मानस-मन = चित्त, विचार, बुद्धि, तर्क, स्मृति, इत्यादींचें उगमस्थान-हृदयातील भावविकार, जाणीव, इच्छा, अंतःकरणाची ओढ व आवड; महत् तत्त्वापासून झालेला अहंकार, बुद्धि इत्यादि मिळून संसाराची मर्यादा तयार होते. खत = मलिन होणें; जखम होणें; क्षत; चिड्डी; केस; खात; अक्षर; व्रण. (खता शब्द नाही, खतावणी आहे = खात्यांत घालणें. अपभ्रष्ट हिंदी खत. (खतेले १६-२७-अंधारे खतेले अंबर) (२०८).

असला तो संशय [(द्वारपरः = संशय; दोन टिपक्यांचा फांसा, देवताविशेष, तिसरें युग) (सांशयिकः, संशयापन्नमानसस्य)] जर का भंरवशाचा होऊन, पधारी अंधरून खुशाल अगदीं निर्धास्ततेनें (स्वारी होऊन-करून) आहे-घराचा आसरा (धारा घेऊन आहे)-थोरावला-तरी एका उपायानें अंगचा म्हणजे स्वाधीनतेचा होऊन येईल, पराजित होईल-जर का ज्ञानरूपी बरवें असें खड्ग हातीं आहे तर (२०७)

तरी आतां तीक्ष्ण तिखट अशा ज्ञानरूपी शस्त्रानें-खड्गानें [(ज्ञान-मोक्षविषये धीर्बुद्धिस्तज्ज्ञानम्) (मोक्षशास्त्रादन्यत्र शास्त्रे शिष्येचित्रादौ च धीर्ज्ञानमुच्यते । मोक्ष-मुक्तिः, कैवल्यम्, निर्वाणम्, श्रेयः, निःश्रेयसम्, अमृतम्, मोक्ष, अपवर्ग इति ८ मोक्षस्य । अज्ञानम्-अज्ञानम् अविद्या अहंमतिः । मनोनेत्रादि, धीन्द्रियमुच्यते । मनोकर्णस्थानेत्रं रसनाच त्वचासह । नासिकाचेति षट् तानि धीन्द्रियाणि प्रवक्षते । अथार्थज्ञानम्-भ्रातिः, मिथ्यामतिः, भ्रमः इति ३ अथार्थज्ञानस्य । तिखट-(१) तीक्ष्ण-तिगम, तीक्ष्णम्, खरम् इति ३ अत्युष्णस्य । (२) लोहः, शस्त्रकम्, तीक्ष्णम्, पिण्डम्, कालायसम्, अयः, अश्मसारः, इति ७ लोहस्य ।] हा संपूर्ण नाहीसा होतो; व मगच संशयामुळें होणारा मानसीचा शोक, दुःख, फाटका, तुटका, ओरखडा, जखम, पीडा, क्षत, निःशेष-समग्र-आतां पुरें असें होणें जें तें होतें-फिटतें-नाहींसें होतें. दुःख गोष्ट निरुपायाची वाईट अशी जात ह्या संशयाची-ती नाहीशी होते ! (२०८)

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।

छित्तैर्न संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

[भारत-अज्ञानसंभूतं संशयं हृत्स्थं = अज्ञानामुळें उत्पन्न झालेला (संभूत) मनातील, हृदयामध्यें असलेला. ज्ञानासिना (ज्ञान असिना) = ज्ञानरूपी असिनें; तरवारीनें. आत्मनः = आत्म्याविषयीचा. एनं संशयं छित्ता = ह्या आत्म्याविषयी अनर्थमूलक संशयास छेडून टाक-तोडून काढ. योगम् (= शास्त्रविहित निष्काम कर्मयोग). आतिष्ठ (= आचरण कर). उत्तिष्ठ (= उठ) = उठ, स्वधर्मरूपी युद्धास आरंभ कर.]

अन्वय : तस्मात् । अज्ञानसंभूतं । हृत्स्थ आत्मनः संशयं । एनं छित्वा । ज्ञान असिना । योगं आतिष्ठ । भारत । उत्तिष्ठ ।

अर्थ : म्हणून अज्ञानामुळे जन्मलेला, हृदयामध्ये असलेला आत्म्याविषयीचा संशय, ज्ञान-तरवारीने तोडून टाकून, योगें, शास्त्रविहित निष्कामकर्मयोग आचरण कर, हे भारत ! ऊठ व स्वधर्मरूपी युद्धास आरंभ कर ! (४२).

या कारणें पार्था । उठि वेगा वरीता ।

नाश करुनि हृदयस्था । संशयासि ॥ २०९ ॥

पेसे सर्वज्ञाचा बापु । श्रीकृष्ण ज्ञानदीपु ।

तो म्हणतसे सकृपु । आइके राया ॥ २१० ॥

तया पूर्वापर बोलाचा । विचारुनि कुमार पंडूचा ।

कैसा प्रश्न अवसरिचा । करिता होईल ॥ २११ ॥

या कारणें पार्था । उठि वेगा-वेगी वरीता = करिता हे पार्था, वेगाचा होऊन, वेगावर येऊन शत्रूवर चढाई कर ; उठण्याचें पाहा. (कसें तर हृदयस्थ (= मनांतील) संशयाचा-मी माझे हा संशय-याचा नाश करून) [वेगा = आवेशानें, उत्कंठेनं, जलद गतीनं, त्वरेनं, भरानं, अतिशय वेग. जन्मवेगा = उत्पत्तीच्या जोमानें. वरीत = वर, पलीकडे, वरची बाजू, यावर पुन्हां. [वरीता-वरैत = भर्ता (मोघे)]. वरता = वरच्या बाजूस, त्यावर, वरच्या बाजूस स्वर्गात जाण्यास वरत-वराता = शिष्या (१८-४८२). वरते = याउपर. उठणें = उभें राहणें, उद्भवणें, फुटणें, उचल घेणें, तयार होणें, उद्युक्त होणें.] (२०९). सर्वज्ञाचा बाप ज्ञानदीप श्रीकृष्ण सकृप-कृपालु, दयाळू-होऊन. म्हणतसे आइके राया = म्हणत आहे, हे राया ऐक ! (२१०). पूर्व + अपर = साधक-बाधक विचार. पूर्वापर = समुद्र, अमर्याद. अवसरिचा = समयोचित. पूर्वापर = अगोदरचा, मागचा, पहिला. विचारित = विचार केलेले. विचारणं = (विचारणा) = विचार, संशय, शोध, चर्चा, चिकित्सा, मीमांसाशास्त्र. विचार = दूरदर्शीपणा. पर = अंत, शेवट, पलीकडची बाजू-पारलौकिक (२११).

म्हणून हे पार्था, (वेगी वरीता) वेगा वरती ऊठ, उभा हो ; हृदयस्थ जो संशय त्याचा नाश करून की जलद आवेशानें उद्युक्त हो, तयार हो ; उचल घेऊन जोमानें निष्काम कर्मयोग आचर-स्वधर्मरूपी युद्धास तयार हो ! (२०९)

हे राजा धृतराष्ट्रा-ऐक की, असे सर्वज्ञाचा, (सर्व जाणणारा १ परमेश्वर, २ शंकर ३ वायु) बाप जो श्रीकृष्ण (ज्ञानदीप, ज्ञानाचा दिवा)-ज्ञानाचा प्रकाश, (ज्ञानज्योत) तो सकृप-मोठ्याच दयेनं, कृपावंत होऊन-अर्जुनास म्हणत आहे (२१०)

त्या पूर्वापर-साधकबाधक विचार (पूर्व + अपर)-बोलाचा-पूर्वापर जे हे परमेश्वर भगवान श्रीकृष्ण त्यांचें असें बोलण्यासंबंधी विचारून, (विचार करून, ज्ञानाचा विचार पुढें घेऊन)-पांडूचा कुमार अर्जुन कसा तो (अवसरिचा म्हणजे वेळ लक्षात घेऊन) समयोचित प्रश्न करिता होईल-तें पुढें म्हटलें होणार आहे. (२११).

ते कथेची संगति । भावाची संति ।

रसाची उन्नति । म्हणपेल पुढां ॥ २१२ ॥

जयाच्या बरवेंपणि । कीजे आठा रसांचि वोंवाळणि ।

जो सज्जानाचिये आयणि । विसांवा जर्गी ॥ २१३ ॥

जो शांतचि अभिनवेळ । ते परिसा मन्हाटे बोल ।

जे समुद्राहुनि खोल । अर्थभरित ॥ २१४ ॥

जैसे बिब तरि बचकेंयेवढें । परि प्रकाशें त्रैलोक्य थोकडें ।

शब्दाचि व्याप्ति तेणें पाडें । अनुभवावी ॥ २१५ ॥

संगति = सहवास, संयोग, मेट, संगत, मैथुन, ज्ञान, योग्यपणा, पूर्वापर संबंध. कथेची = हकीकतीची, उल्लेखाची, गोष्टीची, संभाषणाची. कथानक = छोटी गोष्ट. भाव = उपदेश, जग, विश्व, बढती, उत्कर्ष, ज्ञानेंद्रिय, व्यसन, स्वरूप, अंतःकरण, मन, प्रेम, आसक्ति, निष्ठा, भावना, भक्ति, ध्यान, आत्मा, देवता, ईश्वर, वासना, संस्कार, प्रभुत्व, स्वभाव, रूपांतर, विभूति, अवस्थापट्टक, क्रिया; धर्म-अधर्म। ज्ञान-अज्ञान। वैराग्य-अवैराग्य। ऐश्वर्य-अनैश्वर्य। हीं आठ स्वेद रोमांच इत्यादि ८ शृंगारादि रसाचें लक्षण. भावाची संति-संपत्ति = (संती = संतसंबंधीं; संपत्ति = संपत्, संपत्ति, श्रीः, लक्ष्मी, इति ४ संपदा।) द्रव्य, भरभराट, वैपुल्य, प्राप्ति, योगस्थिति, उत्कर्ष. रसाची उन्नति (= उंची, उत्कर्ष, समृद्धि, श्रेष्ठत्व, ध्वज वर करणें, उद्धटपणा) = अधिकपणा, वाढ. रस = कस, योग्यता, गोडी, प्रेम. म्हणिले पुढां = म्हटली जाईल. (संती कर्मी-बरे वाईट असणारे नसणारे, सतासत कर्मी २-२७२). संतः = संहतलः = दोन्ही तळहात जोडणें. संहति = निकट संबंध, ऐक्य, विस्तार, घट्टपणा, लठ्ठपणा, समूह. संहत = १. गंधविशेष (पृथ्वीगुण); २. एकवटलेलें; ३. जोडलेलें; ४. एकजूट झालेला, एकमताचा; ५. दड, घट, पीळदार (२१२).

जयाच्या बरवेंपणि :: जयाच्या बरवेंपणी = बरवेंपणि-जयाच्या सुंदरपणावरून, सौंदर्यावरून, चांगुलपणावरून-बरवेंपणि-चांग-चांगलेपणावरून-कीजे आठा रसांचि वोंवाळणि = आठहि रस ह्या बरवेंपणावरून ओंवाळून टाकावेत; चांगुलपण इतकें की आठही रस तुच्छतेच्या कोटींत गेले की! रस = सौंदर्य, प्रीति, प्रेम, आवड, अमिलाष, रुची, गोडी, इत्यादि. आयणि = बुद्धीला (इच्छा) हेतु-तत्त्वनिर्णय झालेला. आयणि = बुद्धि, चातुर्य, इच्छा. विसांवा जर्गी = ह्या जगामध्ये विसांवा मिळणारा, मनोजय, चित्ताची स्वस्थता, समाधान, तडजोड, मंगल-विश्रांति पावणेंच एक ह्या लोकीं-(२१३).

जो शांतचि अभिनवेळ = शांत रस (शांतः, शमितः इति-शमनं प्रापितस्य।) विकाररहित, शमयुक्त, सौम्य, जितेंद्रिय यति, साहित्यशास्त्रामध्ये रसविशेष शांत म्हटला-गरीब, माणसाळलेला शांतवृत्तीचा रसविशेष प्रगटेल. (रससिद्ध = काव्यनिष्णात). अभिनवेळ = नवीन होऊन येईल, प्रकाशेल. अभिनवणें = ताजें होणें, नवीन दिसणें. अभिनव = नवशिक्षा, तोंडासारखें बोलणें, अगदी नवीन, तरुण, ताजा. (अभिनव वधु = नुकतेंच लग्न लागलेली). (विशेष = असामान्य, विपुल, उत्तम, अवयव, व्यक्ति, स्थूल कार्यें, दृश्य वस्तु, महाभूतें. विशेषक = उटी इत्यादींनीं भूषविणें. विशेषज्ञः = शहाणा.) परिसा-परिषसा. समुद्राहुनि खोल-समुद्राहुनि मखोल = समुद्र, गहन ते सहित तीव्र, वृद्धिंगत, लपावयाची जागा, निबीड, कठीण, दुर्गमस्थान. समुद्र = मोहोरबंद. समुद्रग्रहं = जलमंदिर. अर्थभरित = अर्थपुष्ट; पूर्ण; भारयुक्त. अर्थजात = सर्व गोष्टी, स्वतःचा अर्थ, अर्थपूर्ण, श्रीमंत, पुष्कळ धन (२१४). बिब = सूर्यवर्तुळ, सूर्यबिंब. बचकें-बचकेंचि येवढें-एवढें = हाताच्या पंजोत मावेल असें; बोटासह तळहाताएवढें बचकेच्या आकाराचें. प्रकाशें-प्रकाशासि त्रैलोक्य = त्रिभुवन. थोकडें = थोडें, लहान, थोडकें. शब्दाचि व्याप्ति = शब्दाचा अर्थविस्तार. अनुभवावी = अनुभवानें खात्री करून घ्यावी (२१५).

संभाषण-संवादाचा पूर्वापरसंबंध लावून भक्ति (का विश्वास-भावरूप-स्वरूप) दर्शन-संबंधीची जी संत संपत्ति-योगस्थिति-वैभव (मोत्याची माळ, हार अथवा) दोन्ही तळहात जोडून असणें जें-स्वरूपदर्शनापुढें जें-तेथें रस, कस, योग्यता, गोडी, प्रेम, श्रेष्ठत्व, समृद्धि, उंची [ध्वज वर करणें जें (निशाण ध्वनि १८-२७९)] यासंबंधीचें पुढें बोलणें-म्हणणें-होणारें आहे- (२१२)

ज्याच्या सुंदरपणावरून (सौंदर्यावरून, चांगुलपणावरून) शुंगारादि रसां (शांत सोडून) ची ओवाळणी करावी : : आठही रस त्याच्या चांगुलपणावरून ओवाळून टाकावेत—जे का सज्ञान सज्जन त्याच्या तत्त्व-निर्गयाला—चातुर्याला ब्रह्मसंबंधीचा निवाडा, निश्चयाला—ह्या जणी “शांत” विश्रांति विसावा की—(आठही रस तुच्छ मानले गेले की ज्याच्या तत्त्वनिर्णयावर—). (२१३)

तो विकाररहित, शांत, नवलनावीन्यतेचा, नवीन होईल, (ताजेपणास येईल, प्रकाशेल), ज्यायोगे असे ते मराठीचे बोल—(मन्हाटे वचन, शब्दबोध, प्रश्न उत्तर विधान) जे का समुद्रातूनहि नितांत—एकांततेचे—मोहोरबंदतेतूनहि गहन तीव्र, सर्व गोष्टींची भावयुक्तता जेथे पुष्कळ धनानें (विभवानें) पूर्ण पुष्ट अशी. . . . (२१४).

बचकेंत (पंजांत) मावेल असें सूर्यबिंब; पण त्याचा प्रकाश पाहिला असता त्रैलोक्यहि पण अगदींच थोडे (लहान की) तशी शब्दाची व्याप्ति—त्या मानानें अनुभवाची होय—[शब्दाचें भरणें—शब्दानेंच भरून जावें—शब्दानें प्रसाराचें होणें हें त्या मानानें उपभोग (घेण्यासारखी)—प्रतीति—व्याप्ति ती व्हावीच व्हावी अशी—अनुभवावरच की अजमावलेली प्रतीति—अनुभवाची—ती अनुभवानें खात्री करून घ्यावी.] (२१५)

नातरि कामितयांचियां इच्छा । फळे कल्पवृक्ष जैसा ।

बोला व्यापक होय तैसा । तरि अवधान द्यावें ॥ २१६ ॥

हें असो काय म्हणावें । सर्वज्ञ जाणति स्वभावे ।

तरि निकें चित्त द्यावें । हे विनंति माझी ॥ २१७ ॥

जे साहित्य आणि शांति । हे रेखाचि दिसे बोलती ।

जैसी लावण्यगुण कुळवंती । आणि पतिव्रता ॥ २१८ ॥

आधीचि साखर आवडे । आणि तेचि जन्हि औषधा जोडे ।

तरि सेवावी ना कां कोडें । नावानावी ॥ २१९ ॥

सहज मलयानिळ सुगंधु । तया अमृताचा होय स्वादु ।

तेथेंचि जोडे नादु । जरि दैवगत्या ॥ २२० ॥

कामितयांचि—कामितयांचिया = इच्छा करणें जें—स्वाभाविक कमें सोडून, इतर कमें, इच्छा केल्याशिवाय संपादन करता येत नाहीत. बोला—बोल व्यापक होय तैसा = वचन शब्दबोध प्रश्न उत्तर विधानास भरून जाणें—भरणें—प्रसरणें जें—तैसा होय. तरि अवधान द्यावें = तरी लक्ष द्यावें (अवधानाची एकच पाति बैसो १३—३७१).—(२१६). साहित्य = ऐक्य, साह्य, सामग्री, काव्य. शांती—शांति = १) दूर करणें, चित्ताची स्वस्थता, विश्रांति, विकारशून्यता, मनोजय, वैर थांबणें, विघ्ननिवारक धार्मिक कर्म, समाधान, पूर्वस्थितीवर येणें; (शांतिमार्ग = मोक्षमार्ग). रेखाचि = कवित्वरचना (रेखा = विद्युत्माला). (रेखा = रेच, रेखा; चित्र काढणें; रांग; पंक्ति; नृप्ति. (रेखागणित = भूमिति). लावण्यगुण = १) सौंदर्यशोभा. २) खारटपणा. (लावण्याजित = साधुवाचनानें विवाहकालीं दिलेलें स्त्रीधन). कुळवंत (कुल = चांगलें कुल, देश, शरीर, घरणें, समुदाय. कुलज = कुलीन, पिढीजात. कुलपति = श्रीकृष्ण). पतिव्रता = पतिप्राणा, पतिदेवता; पतिव्रता = पूर्ण पतिनिष्ठ स्त्री (२१८).

आधीचि = अगोदरचीच की. साखर = शर्करा, सीता, खंडविकार; साखर, खडीसाखर, (खापर, वाळू, रेती, वाळयुक्त माती, लहान खडा—गोटा). आवडे = मनास येणें, रुचणें, भासणें, वाटणें, दिसणें; प्रेमाचें कोड पुरविणारी; आवडतसे, (मनुष्यासारखा आवडे—माणसासारखा दिसतो—१००—४). जन्हि औषधा जोडे = ओखदासाठीं—औषधासाठीं मिळाली, मिळविली, जुळविली,—संबंधाची केली—साधन मिळविलें,

लाभाची झाली, संपादिली, सामर्थ्याची केली. ओखद = रोगावर योजलेली वनस्पति, मुळी, मात्रा, रसायन. आपला गुण दाखवून आपोआप उतरतें तें ओखद (१८-१०८०). रोग निवारण्यास योजिलेली वनस्पति औषधी (९-२६७). सोमादि सर्व वनस्पतींना चंद्र पोसतो (१५-४०४). परिणामी हितकर असलें तरी जिरेला औषध रुचत नाही (६-३६२). औषध घेतांच गुण येतो काय (१८-९९९). कोडें = कौतुकानें, आवडीनें, सहज, लडिवाळपणानें (१५-५९९). नावानावी = वारंवार. (माकंद = आंबा) (११९).

सहज-सहजे-(सह + ज) = स्वाभाविक, जन्मसिद्ध, सख्खा भाऊ, जातिस्वभाव. मलयानिळ-मलयानिल = मलय पर्वतावरील वारा, दक्षिणेकडील वारा. मलय = एक पर्वत, (पर्वतविशेषः) आदिना मलय.-चित्रकूट-मंदरादयः। मलय = बाग, नंदनवन, (मलय, उद्भव, ज, जं = चंदन). [कुलाचलाः सप्त = सात मुख्य पर्वत १. महेंद्र, २. मलय, ३. सख्य, ४. शक्तिमत्, ५. ऋक्ष, ६. विंध्य व ७. पारियात्र.] अनिल = वायु, पांचवा वसु, वात धातु, विष्णु, वायुरूपी ४९ उपदेवता. अनिलात्मजः = भीम, मारुति. सुगंध = मंद सुगंध. मंद = धीमा, अंधुक, सौम्य, मृदु, अल्प, खोल (शब्द), स्वतंत्र, निर्विकार, (गजमेद), हळुहळू सौम्यपणें. सुगंध = केवडा, चंदन, कमळ, (गंधक, जोंधळा, नारळ, रोहित गवत, हरभरा, मोगरी, रास्ना, इत्यादि), सहजिरें. तथा अमृताचा हो-होय-स्वादु (स्वाद) = स्वादु = इष्टः मधुरः उभौ स्वादु. अमृत = अमर करणारें; अमरत्व, मोक्ष, स्वर्ग, अत्यंत आनंद देणारी वस्तु; ब्रह्म; मध. तेथेंच जोडे नादु = (जोडे = लाभाची होईल. नाद = शब्दगर्जना) = मधुर स्वर. (नाद = शब्दः, निनादः, निनदः, ध्वनिः, ध्वानः, रवः, स्वनः, खानः, निर्घोषः, निर्द्वादः, नादः, निखानः, निखनः, आरवः, आरावः. संरावः, विरावः इति १७ शब्दमात्रस्य।). जरि-जरी दैवगत्या = दैववशात्, दैवगतीनें. (दैवतः = प्रारब्धानें. दैवयोग = आकस्मिक योग; संभव. दैववाणी = आकाशवाणी, संस्कृतवाणी (२२०).

(इच्छित प्रेम-इच्छित इच्छा) प्रेम करणाऱ्यासाठीं-(प्रेम इच्छा करणाऱ्यासाठीं) जसा कल्पवृक्ष फळें देणारा होतो, तसे बोल बोलास व्यापक व्हावें असें वाटत असेल-तर लक्ष यावें. (२१६)

असें हें असो-इथें काहीं (म्हणण्या) बोलण्याचें कारणच नाही; हें स्वभावेकरूनच कीं सर्वज्ञ जे आहेत ते जाणतातच; करितां हितच होईल असें इथें चित्त-लक्ष देण्याचें करावें, अशी आपणांस माझी विनंति आहे. (२१७)

जे का ऐक्य, साध्य, सामग्री, (काव्य) आणि शांति-[विकारशून्यता, मनोजय (वैर धाबणें जें), तेथें] कवित्वरचना-विद्युन्माला-रेखा-बोलती (बोलणारी योग्यता) अंगीं वाहून आहे [(दिसत आहे)-दिसते] का एक सौंदर्यवान् [गुणवान् (गुणराशी-मनोधर्म, स्वभाव, वस्तूचे धर्म असलेली-)] पतिप्राणा बोलणारी-बोलण्याची योग्यता अंगीं बाणून आहे. रेखा-कवित्वशक्तिः। साहित्य व शांति, तेथें बोलती, कवित्वरचना, गुणलावण्य, कुलवान् पतिव्रता जशी. (२१८)

अगोदर गोड अशी साखर (का खडीसाखर ती मनास येते-खावीशी वाटते-प्रेमाचें का जिह्वेचें कोडकौतुक पुरविणारी अशी ती आवडतसे) वर ती औषधासाठीं रोगावर योजलेली [जशी का तरी औषध म्हणून-भवरोग-मानसव्यथा इत्यादींसाठीं योजावी, योजिली, मिळाली, संपादिली, लाभाची झाली] तर सहज कौतुकानें, आवडीनें वारंवार ती सेवन करावी ना का! (२१९)

अगदीं स्वाभाविकपणेंच मलय पर्वतावरील धीमा, (सौम्य, मृदु, केवळ्याचा) सुगंध (त्यास त्याचा) अमृतासारखा (इष्ट, मधुर) स्वादु होत आहे; तेथेंच दैववशात् मधुर स्वर-शब्द लाभाचा झाला. (२२०)

तरि स्पर्श सवर्ग निववी । स्वादे जिण्हेतें नाचवी ।

तेवीचि काना करवि म्हणवि । बाप माझा ॥ २२१ ॥

तैसें कथेचें इयें ऐकणें । श्रवणासि होय पारणें ।

आणि संसारदुःख मूळखणें । विकृतिविण ॥ २२२ ॥

जरि मंत्रेचि वैरि मरे । तरि बायां कां बांधावें कटारें ।

रोग जायें दुधें साखरें । तरि निंब का पियावा ॥ २२३ ॥

तैसा मनाचा मार न करितां । आणि इंद्रिया दुःख न देतां ।

येथें मोक्ष असे आइता । श्रवणाचि माजि ॥ २२४ ॥

म्हणोनि आइतिया आराणुका । गीतार्थ हा निका ।

ज्ञानदेव म्हणे आइका । निवृत्तिदासु ॥ २२५ ॥

स्पर्श सर्वांग निववी = स्पर्शानि-प्राणानि-सर्वांग निववीत आहे; विनंती करीत आहे-प्राण सर्वांगी व्यापून आहे. स्पर्श = संपर्क, दान, कातडी. स्पर्श(व्या.) = क् पासून म् पर्यंत वर्ग. स्पर्शमणि = परीस. वैरागर = आपल्या स्पर्शानि खब्बाचें रत्न करणारा मणि. सर्वांग = सर्व, सगळें, प्रत्येक अंग. अंग = शरीर, अवयव, अर्थ. अंगमात्र = गौण व प्रधान यांचा संबंध. अंगें = स्वतः. अंगक्रिया = गौण यज्ञ. अंगप्रायश्चित्त = देहशुद्धि. अंगरक्षक = हुजरात. अंगविद्या = वेदांगाचें ज्ञान. अंगहीन = मदन. अंग वैकृतं = १. आकार, चेहरा; २. शरीरातील फरक. स्वादे जिण्हेतें नाचवी = इष्ट मधुर स्वादानं जिण्हासरस्वतीस तर मयूराचें आसन होऊन ती उत्तम असें बोलणें करीत आहे. तेवीचि काना करवि म्हणवि = त्याचप्रमाणें कानासहि वाचा (फुटली) -म्हणून ते म्हणू लागत आहेत की- (कर्ण = नावेचें सुकाणू). बाप माझा = शाबास, शाबास, माझ्या बाप्पा! (२२१). कथेचें इयें = गीताश्रवणानं. श्रवणासि होय पारणें = कर्णेंद्रियें तृप्त होतात. संसारदुःख (मूळवणें) -मूळखणें-विकृतिविणें = सहज रीतीनं संसारदुःख घालविणें-दवडणें. संसारदुःख = संसारजनित दुःख. मूळवणें = घालवणें, दवडणें, उन्मूलन. (मूळ + वणें = आमंत्रण घेऊन जाणारा पुरुष). विकृतिविणें = सहज रीतीनं, विकारयुक्त नच होतां, विकाराशिवाय (२२२).

मंत्र = बोलावणें, खलबत, स्तुतिपरवाक्य, वेदाचा एक भाग. वैरी = शत्रु, योद्धा. वैर = शत्रुत्व, द्वेष. शौर्य. कटारें = कळार-(२२३). तैसा मनाचा मार = (मनु = विचार करणें, आदर करणें. मनस् = अंतःकरणबुद्धि). मनाचा मार = मनाचें मरण, विरोध, कामविकार, विघ्न, सत्सत्त्विवेक बुद्धि. [मार म्हणजे बौद्धमतें नाश करणारा]. न करितां = मनाचें नेहमीं कामविकारानें असणें; कामातुरता तें नच विरोधाचें करितां. इंद्रिया दुःख न देतां = त्रास, कष्ट न देतां-ज्ञानाचें का कर्माचें साधन जें इंद्रिय त्यास (मनास). मोक्ष असे आइता = निर्वाण, ऐक्य, संयोग, आपोआपच आयताच की येथें. श्रवणाचि माजि = कानानें ऐकणें जें; ऐकण्याच्या अभ्यासानें कीनीस आला वेद तो (२२४). आइतिया-आधिल्या आराणुका = भाग्यसंपन्नाला, विभ्रान्तिस्थळ, समाधानस्थळ प्राप्त झालेल्या, असलेल्या शांततेतें म्हणजे शांत रसानें सुसंपन्न झालेले श्रोते त्यांनीं चांगला असा हा गीतार्थ ऐकावा! (२२५).

प्राणानें सर्व अंग निवविलें, -(स्पर्शानें प्राण सर्वांगी व्यापून आहे, विनंती करीत आहे, विनवीत आहे, निववीत आहे सर्वांग-इष्ट मधुर) स्वादानं जिण्हासरस्वतीस नाचवीत आहे. (बोलणें तें जसें का शारदा-सरस्वतीसच असें उत्तम बोलणें करीत आहे-तसेंच शाबास) शाबास असेंच (की म्हणणें होऊन आहे-कानाकडून की-) श्रवणेंद्रियाकडून बाप भले असें (की, कीर्तीच बोलत आहे!) वेदच जणू जसें बोलत आहेत! (२२१)

तसें ह्या कथेचें (गीताश्रवणाचें) ऐकणें तें तर कर्णेंद्रियास पारणेंच होत आहे-कर्णेंद्रियेंहि तृप्त होत आहेत, संसारजनित दुःख सहजरीतीनें विकाराशिवाय (घालविते, दवडिले होते)-उन्मूलन केलें होत आहे. (२२२)

साध्या मंत्रानें वैरी मरत आहे, तरी मग कशास कटारें (कट्यार) बांधण्याचीं करावीत तीं-रोग जर बुधसाखरेनें गेला तरी मग निंब पिण्याचा तो कशास ? (२२३)

त्याप्रमाणें मनास मार देणें तें नच करता [मनाचा मार-१. हन्त-(खेद, अनुकम्पा, संतोष, विस्मय, हर्षादि चतुष्के हन्त शब्दः।) २. पीडा, बाधा, व्यथा.] इंद्रियांनाहि दुःख नच देता, येथें तर श्रवणामध्येच † की आयता मोक्ष आहे ! (२२४)

म्हणून (आधिल्या) असेल तितक्या (शांति, सौख्य, खटपट, आवड) समाधानानें (आराणुका) कल्याणकारक असा हा चांगला (खरा, निका) गीतार्थ श्रीनिवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणतात, ऐकावा. (२२५)

इति श्रीमत भगवद्गीतासुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मब्रह्मार्पणयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥

[श्लोक ४२. ओंव्या २५५. एवम् २६७. श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।]

॥ ॐ तत्सत् कृष्णार्पणमस्तु ॥

† (नवाची खाणीं) श्रोत्र इंद्रियांवाचून बाकीची नव इंद्रियांची खाण देहाच्या श्रोत्र इंद्रियानें महावाक्य श्रवण करून शोषण करून टाकिली आणि अकरावें जें मन, त्यानें तर या देहभावाला देशोधडीला लावलें-म्हणजे नाहीसें करून टाकलें. अशा रीतीनें या-ब्रह्मपंथात माखलें जाऊन, अदृश्य होऊन, द्रष्ट्याचें झालें, द्रष्टाचें झालें,-आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणीं मन जाणें झालें-माझें मनरूपी अंबर म्हणजे वस्त्र हें ब्रह्मरसामध्ये भिजवून पिळलें, पण कसलाहि रंग आला नाही-अज्ञानी जीवांनीं साररूप मानलेला जो प्रपंच त्याचा माझा वियोग झाल्यामुळें त्याचें पोषक जें कर्म तें बुडालें; म्हणजे संचित क्रियमाण या सर्व कर्मांचा दाह होऊन मी निष्कर्म म्हणजे परमात्मरूप झालें-म्हणून लोकदृष्ट्या कर्मांचा भोग असला तरी त्यात मी अडकून नाही-आतां माझी जाग्रति, स्वप्न, सुषुप्ति हीं बुडालीं म्हणजे रज्जुमादेवीवर जो बाप श्रीविठ्ठल यानें देहासहित गिळून टाकली, असें श्रीज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात-श्रीविठ्ठलप्रसादानें झालेली स्थिति-[कलाग्रह प्रेस प्रत : १९९ सदाशिव, पुणे २ : साधकाश्रम : मु. पो. आळंदी (देवाची) : जि. पुणे.]

